

Cmentarz historyczny

PORADNIK DLA OPIEKUNÓW

Cmentarz historyczny

PORADNIK DLA OPIEKUNÓW

Narodowy
Instytut
Dziedzictwa

Warszawa 2024

Narodowy
Instytut
Dziedzictwa

Autorzy

Katarzyna Balik
Monika Bogdanowska
Agnieszka Kasprzak
Lidia Klupsz
Magdalena Lisowska
Marta Majewska
Maciej Rymkiewicz
Dorota Sikora
Renata Stachańczyk
Maciej Świątkowski
Iwona Wildner-Nurek
Jakub Wrzosek
Agnieszka Zambrzycka

Recenzenci

Anna Czyż
Agata Zachariasz

Redakcja naukowa Monika Bogdanowska, Dorota Sikora

Redaktorka prowadząca Maria Wierchoś

Redakcja i korekta Jacek Błach

Opracowanie graficzne Piotr Berezowski

Ilustracja na okładce Magdalena Heliasz

Narodowy Instytut Dziedzictwa
ul. Mikołaja Kopernika 36/40
00-924 Warszawa
nid.pl

Sfinansowano ze środków Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego

Ministerstwo Kultury
i Dziedzictwa Narodowego

Warszawa 2024
ISBN 978-83-68253-23-8

Spis treści

Wstęp | 7

Monika Bogdanowska

I. HISTORYCZNE CMENTARZE. ZASÓB, TYPOLOGIA I UŻYTKOWANIE

Zasób i stan zachowania historycznych cmentarzy w Polsce | 15

Maciej Rymkiewicz

Użytkowanie oraz funkcje cmentarzy | 23

Katarzyna Balik, Renata Stachańczyk

II. OPIEKA NAD HISTORYCZNYM CMENTARZEM

Rozpoznanie

Źródła do ustalenia dziejów oraz historycznej formy i granic cmentarza | 35

Maciej Świątkowski

Cmentarze nieczytelne lub słabo czytelne w krajobrazie – źródła do ustalenia lokalizacji | 39

Jakub Wrzosek

Rozpoznanie układu przestrzennego cmentarza | 47

Renata Stachańczyk, Iwona Wildner-Nurek

Grobowce, nagrobki, mała architektura, nawierzchnie

Konserwacja i opieka nad zabytkowymi obiektami | 63

Monika Bogdanowska, Agnieszka Zambrzycka

Technika i materiały | 65

Monika Bogdanowska

Ocena stanu zachowania | 69

Agnieszka Zambrzycka, Monika Bogdanowska, Agnieszka Kasprzak

Obiekty kubaturowe w obrębie cmentarza | 85

Marta Majewska, Monika Bogdanowska

Ogrodzenia, bramy oraz inne elementy małej architektury | 91

Marta Majewska

Nawierzchnie na historycznych cmentarzach | 93

Maciej Świątkowski

Zieleń i fauna historycznych cmentarzy

Szata roślinna cmentarzy – uwarunkowania historyczne | 101
Dorota Sikora

Ogólne zalecenia postępowania z szatą roślinną na cmentarzach historycznych | 113
Magdalena Lisowska

Fauna zabytkowych cmentarzy | 133
Lidia Klupsz

III. CMENARZ W KRAJOBRAZIE

Historyczne uwarunkowania związane z lokalizacją cmentarzy w krajobrazie | 141
Dorota Sikora

Przyczyny degradacji otoczenia historycznych cmentarzy i możliwości jego ochrony | 153
Dorota Sikora

ANEKSY

1. Cmentarze wojenne – aspekty prawne | 165
Lidia Klupsz

2. Cmentarze wojenne – zasady przydzielania dotacji | 169
Lidia Klupsz

3. Procedury administracyjne | 175
Marta Majewska

4. Symbolika wybranych roślin sadzonych na cmentarzach | 179
Dorota Sikora

Bibliografia | 185

Motyl symbolizuje ulotność życia, ale też duszę lecącą do nieba. Wiązany jest także z przemianą, ponieważ pozostając jedną istotą, ma dwie postacie: larwy i pięknego owada. Detal steli z lapidarium, Cmentarz Jedenastu Wsi, Cyganek, 2023. Fot. M. Bogdanowska

Wstęp

Monika Bogdanowska

Na przestrzeni ponad sześćdziesięciu lat swej działalności Narodowy Instytut Dziedzictwa zajmował się ewidencjonowaniem zabytków i gromadzeniem o nich informacji. Warto jednak pamiętać, że to, co mieści się w pojęciu „zabytki”, stanowi zbiór zróżnicowany i niejednorodny. To i wielkoskalowe założenia przestrzenne, i drobne artefakty pozyskiwane podczas prac archeologicznych, obiekty przyrodnicze i betonowe schrony bojowe, to też dzieła urbanistyki i architektury wznoszone z użyciem całego bogactwa technik budowlanych, materialny zapis czasów i szerokiego spektrum lokalnych tradycji, wierzeń i przemian społecznych. Wszystkie zabytki są widocznymi śladami tego, co „z bytów dawnych zostało”, jak pięknie definiowali to Brückner i Linde¹, a równocześnie są nośnikami unikatowych, niematerialnych wartości.

W tej zróżnicowanej grupie znajdują się także cmentarze. Z wielu względów ich charakter – jako zabytków – jest szczególny. Przede wszystkim od zawsze towarzyszą ludzkim osadom. Tam, gdzie toczy się życie, następuje także jego kres. Obok miejsca zasiedlonego przez człowieka musiał znaleźć się też teren oddany zmarłym. Emocje żywych, ich szacunek dla śmierci, tęsknota za tymi, którzy odeszli, znajdowały swe odzwierciedlenie w najróżniejszych rytuałach i formach upamiętniania tych, którzy odeszli. Dla archeologów cmentarzyska czy wypełnione trumnami kościelne krypty są dziś cennym źródłem wiedzy o życiu dawnych pokoleń. Dla lokalnych społeczności cmentarze historyczne, miejsca pochówku, na których zachowały się stare nagrobki, są zapisem dziejów miejsca i jego mieszkańców. Tablice epitafijne, stele, obeliski to

¹ Pojęcie „zabytek” ma w języku polskim szczególne znaczenie. W przeciwieństwie do innych języków, w których pojęcia „monument” czy „pamiątka” wiążą się pamięcią, z czymś ważnym, wybitnym, w polszczyźnie zabytek to albo to, co z bytu dawnego zostało, jak chcą Linde i Brückner, albo coś, o czym zapomniano, czego się wręcz pozbyto, na co wskazuje E. Małachowicz (Konserwacja i rewaloryzacja architektury w środowisku kulturowym, Wrocław 2007, s. 17). Zob. M. Jankowska-Sabat, Zabytek nieruchomy a dziedzictwo architektoniczne. Uwagi w związku z ratyfikacją konwencji o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy, „Przegląd Prawa i Administracji” 2012, tom 88.

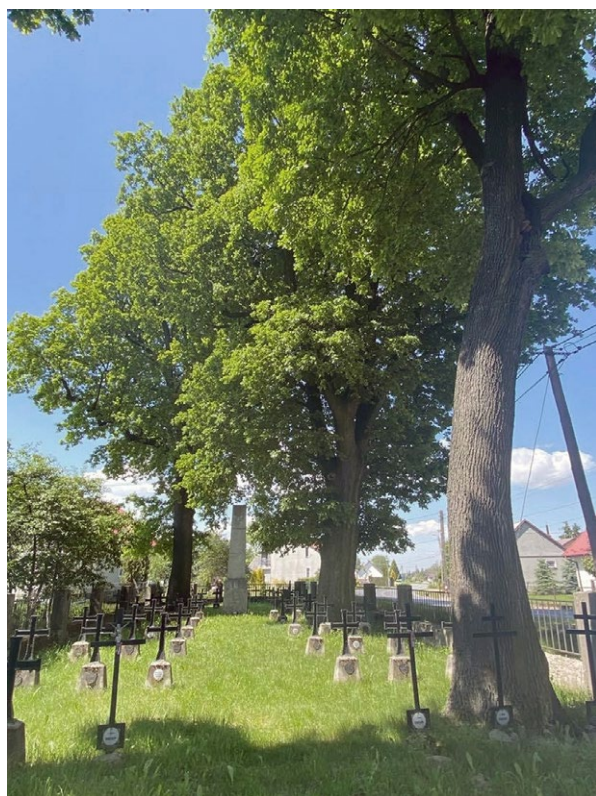
często jedyny widoczny, materialny ślad czyjegoś życia. Drewniany krzyż na niewielkim kopcu usypanym gdzieś pod lasem jest ostatnim materialnym dowodem dramatycznego wydarzenia: potyczki zbrojnej czy zarazy, która dotknęła mieszkańców wioski.

Cmentarze stanowią tę wyjątkową grupę obiektów historycznych, w których dziedzictwo materialne (lokalizacja, układ przestrzenny, tworzące je obiekty, roślinność) łączy się szczególnie mocno z dziedzictwem niematerialnym, jakimi są tradycje i historia. Cmentarze są niezafałszowanymi, autentycznymi nośnikami zbiorowej pamięci, a dla tożsamości miejsca – nośnikami kluczowymi.

Właśnie dlatego społeczne inicjatywy związane z opieką nad cmentarzami, a często przywracaniem ich istnienia do powszechnej świadomości, zyskują w ostatnich latach na intensywności. Dotyczy to zarówno cmentarzy znajdujących się poza granicami naszego kraju, znakowania tych, których lokalizacja uległa zatarciu, zapomnieniu, ale też opieki nad pojedynczymi grobami, często niemającymi już dysponentów, dla których czyjaś troska stanowi jedyną szansę na przetrwanie pamięci o zmarłych. W dzień Wszystkich Świętych, który w naszej tradycji wiąże się odwiedzinami na cmentarzach, na terenie całej Polski odbywają się liczne kwesty, z których dochód przeznaczony jest na ratowanie i remontowanie nekropolii. W całym kraju działają liczne stowarzyszenia opiekujące się zapomnianymi cmentarzami różnych wyznań, organizujące akcje porządkowania grobów wojennych, prowadzące prace remontowe. Chcielibyśmy, by nasza książka była dla nich wsparciem, a innych zachęciła do podejmowania podobnych działań, bo dziedzictwo możemy chronić tylko wspólnymi siłami, udział społeczeństwa w tym procesie jest kluczowy.

Niniejszy poradnik, przygotowany przez zespół specjalistów Narodowego Instytutu Dziedzictwa oraz ekspertów zewnętrznych, poświęcony jest szeroko rozumianej opiece nad cmentarzami – postaraliśmy się zebrać wiedzę z różnych obszarów i objąć możliwie najszerszy jej zakres. Kierujemy publikację do tych, którzy podejmują wyzwanie i trud opieki nad cmentarzem, a nie wiedzą, jak sobie z różnymi problemami radzić, oraz do zarządców, od których zależy najwięcej. Chcemy wskazać, na co warto zwrócić uwagę, jak dbać o powierzone naszemu pokoleniu zabytki, by przekazać je następnym pokoleniom.

Przygotowanie takiego opracowania nie jest proste, a efekt nigdy nie będzie doskonały. Mamy nadzieję, że książka zachęci do opracowania kolejnych publikacji poświęconych tej tematyce, rozpocznie dyskusję nad definiowaniem nowych narzędzi ochronnych, ale przede wszystkim

Widoczna z daleka grupa starych drzew jest często znakiem, że towarzyszą historycznemu cmentarzowi. W przypadku cmentarza wojennego użycie takich, a nie innych gatunków drzew było istotnym przesłaniem. W tym przypadku są to dęby – symbol męstwa. Pochówki, proste krzyże i zieleń tworzą nierozrwalną, wyjątkową całość. Cmentarz wojenny nr 259 w Biskupicach Radłowskich. Fot. A. Partridge

uświadomi czytelnikom, że cmentarz nie jest tylko kompleksem pochówków i nagrobków na wyznaczonym obszarze – jest zjawiskiem daleko szerszym. Historyczny cmentarz to ważne miejsce w krajobrazie otwartym i zurbanizowanym, zawsze w jakiś sposób wyróżnione. Jest kompozycją przestrzenną opartą na pewnej koncepcji, a wyrażoną układem alei, kwater oraz nasadzanych roślin, które miały w tradycji swą symbolikę, a ich obecność niosła ważne przesłania. Dla współczesnego człowieka, często przytłoczonego tempem życia, zagubionego w wirtualnej rzeczywistości, historyczny cmentarz jest niejako powrotem do korzeni – przypomnieniem o nieuchronnym cyklu życia i śmierci – ale też przestrzenią, w której umieranie i odradzanie pięknie się łączą.

Poradnik podzieliliśmy na trzy główne rozdziały. W pierwszym znajdują Państwo informacje o zasobie, o którym mówimy, mając na myśli cmentarze historyczne oraz rozważania o tym, jakie funkcje pełnią.

Rozdział drugi ma charakter praktyczny, wskazuje zakres i możliwości opieki nad cmentarzami. Jego pierwsza część poświęcona jest przestrzennemu identyfikowaniu dawnych cmentarzy, wskazuje, gdzie

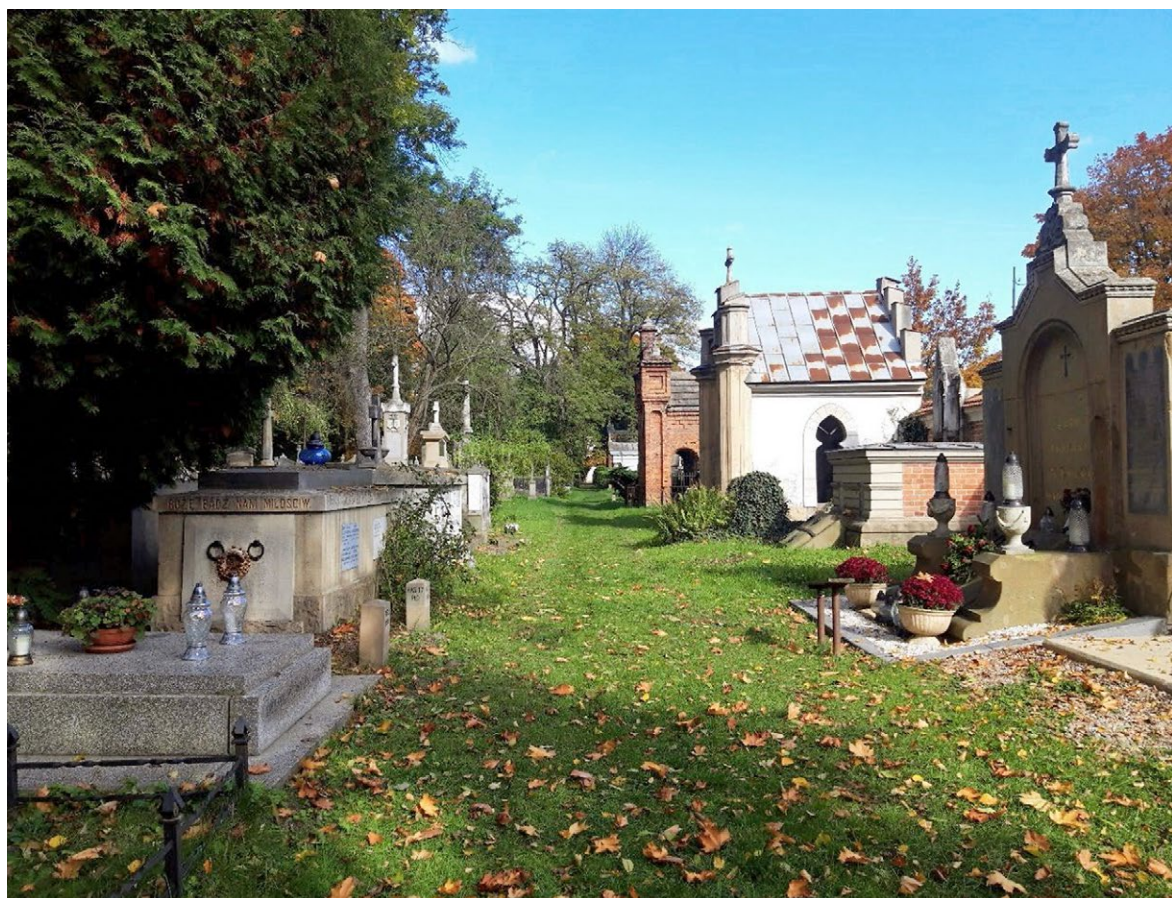
szukać informacji na ich temat, jak badać dzieje miejsca. To ważne dla wszystkich miłośników historii, pasjonatów-badaczy, którym często zawdzięczamy odkrycie i upamiętnienie zapomnianych mogił i odczytywanie dziejów miejsca. W tej części omawiamy też dość szeroko główne przyczyny niszczenia komponentów cmentarzy (nagrobków, kaplic, nawierzchni, zieleni). Wiedząc, gdzie i w jaki sposób rozpoczyna się niszczący proces, możemy mu zapobiegać albo ograniczać jego oddziaływanie. To właśnie zapobieganie, łączące się profilaktyką i monitoringiem, jest podstawą opieki nad zabytkowym obiektem. To zgodne z powszechnie znaną zasadą, że lepiej zapobiegać, niż leczyć. Samosiejkę można usunąć niewielkim kosztem, a pomyślmy, ile zapłacić trzeba za remont tumbu pokruszonej przez rozrastającą się bryłę korzeniową drzewa.

Nawierzchnie, obecnie masowo utwardzane, to osobne, niezwykle ważne zagadnienie, któremu poświęcamy odrębny podrozdział. Dlaczego? Nie chodzi tylko o samą ich formę i estetykę, ale także wpływ uszczelnienia na znajdujące się obok konstrukcje ziemne, groby, roślinność. Niestety, wpływ ten jest na ogół negatywny i prowadzi do kumulacji wody poza utwardzoną alejką, zalewania innych obiektów, co może przyczynić się do uszkodzeń i zamierania drzew. Tu ponownie ujawnia się znana konserwatorom prawda, że zmiana jednego elementu w funkcjonującej strukturze może nieść nieoczekiwane zagrożenie dla całości. Komfort i bezpieczeństwo poruszania musimy zapewniać w taki sposób, by nie generować zagrożeń dla innych obiektów.

Pamiętajmy też, że każdy cmentarz ma zarządcę lub właściciela, a poszczególne groby na ogół mają swych dysponentów. Podejmując się opieki, ustalmy w pierwszej kolejności, kto za dany teren jest odpowiedzialny i uzgodnijmy zasady współpracy. W sytuacji, gdy groby nie mają dysponentów, konieczne jest ustalenie z zarządcą zakresu działań². Szczególna uważność dotyczy cmentarzy żydowskich, także i to zagadnienie poruszamy w naszym opracowaniu.

Trzecia część poradnika pokazuje, jak niezwykle ważną składową krajobrazu był cmentarz i towarzysząca mu zieleń. Na pewnym etapie rozwoju cywilizacji mniej lub bardziej skromne przykościelne cmentarzyki zaczęto zastępować mniejszymi lub większymi założeniami komponowanymi jako parki. Ich położenie wskazywały obsadzone drzewami aleje wiodące na przedmieścia. Pogrzeb był wydarzeniem publicznym, a konduktu przemierzające trasę na miejsce wiecznego spoczynku gromadziły

² Na cmentarzu Rakowickim w Krakowie fundusze zebrane społecznie podczas listopadowej kwesty zwyczajowo przeznaczają się wyłącznie na ratowanie grobów, które nie mają dysponentów. Warto zaznaczyć, że teren tego cmentarza wpisany jest do rejestru zabytków.

Historyczne cmentarze cechuje wielka malowniczość. Zieleni stanowi piękne, zmieniające się tło dla dzieł małej architektury i rzeźby. W tej alei pozostawiono naturalną zieloną nawierzchnię. Mimo obaw okazało się, że nie sprawia ona żadnych problemów pieszym – poruszanie się po niej nie sprawia większych problemów. Cmentarz Rakowicki w Krakowie. Fot. M. Bogdanowska

mieszkańców. Gdziekolwiek na terenie naszego kraju zachowały się takie układy przestrzenne, są one (a w każdym razie być powinny) przedmiotem szczególnej troski, największej dbałości gmin i ich zarządców.

Musimy wszelkimi sposobami przeciwdziałać niezwykle negatywnemu trendowi usuwania z cmentarzy zieleni. Powoli staje się ona bowiem zasobem nieodnawialnym! Nie sadi się nowych drzew, paproci, krzewów, kwiatów czy pnączy, a chętnie zastępuje się je nowymi miejscami grzebalnymi, betonowymi płytami, asfaltem, sztucznymi roślinami. Nie mamy świadomości, że tym samym niszczymy utrwalony, niezwykle ważny dla człowieka ekosystem: siedliska fauny i flory, często występujące na danym obszarze już jako swoiste endemity. Tak nie powinno być,

bo choć zmarłym to obojętne, to dla żywych cmentarz powinien pozostać miejscem, gdzie śmierć łączy się z życiem, a jego emanacją są drzewa, kwiaty, ptaki, owady czy oczekujące na orzechy wiewiórki. Dbajmy więc o nasze cmentarze, niech granitowe pustynie obstawione plastikowymi zniczami i niezniszczalnymi chryzantemami zamieniają się w prawdziwe ogrody pamięci.

Narodowy Instytut Dziedzictwa od lat realizuje swoją misję edukacyjną. Seria poradnikowa jest kierowana do szerokiego grona zainteresowanych. Towarzyszą jej broszury omawiające bardziej szczegółowo konkretne grupy zagadnień, tak więc niniejsza książka nie jest ostatnią publikacją poświęconą historycznym cmentarzom.

I. HISTORYCZNE CMENTARZE. ZASÓB, TYPOLOGIA I UŻYTKOWANIE

Określenie zasobu historycznych cmentarzy na terenie naszego kraju nie jest wcale sprawą prostą. Musimy mieć świadomość, że na skutek przemian, które nastąpiły w wyniku II wojny światowej, migracji ludności, przesiedleń, eksterminacji – wiele cmentarzy zostało zapomnianych. Pozbawione opieki zarastały, zdarzało się też, że teren zagospodarowywano na nowo. Pamięć o dawnych nekropoliach jest stopniowo przywracana, dlatego liczebność zasobu wciąż ulega zmianom.

Zasób i stan zachowania historycznych cmentarzy w Polsce

Maciej Rymkiewicz

Dokumentacja historycznych cmentarzy

Program dokumentowania historycznych cmentarzy dla potrzeb państwowych służb konserwatorskich (wojewódzkich konserwatorów zabytków) został wdrożony w okresie powojennym. Program realizowano w Zarządzie Muzeów i Ochrony Zabytków Ministerstwa Kultury i Sztuki. Z dniem 1 stycznia 1983 r. prace nad ewidencjonowaniem cmentarzy powierzono Zarządowi Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych Muzeum Narodowego w Warszawie, przekazując mu wytworzony zasób dokumentacji i powołując specjalny zespół do realizacji zadania. Wraz z przekształceniami administracyjnymi Zarządu, ewidencję i dokumentowanie cmentarzy przejmowały tworzone na jego bazie instytucje, czyli Zarząd Ochrony i Konserwacji Zespołów Pałacowo-Ogrodowych, a następnie Ośrodek Ochrony Zabytkowego Krajobrazu. Po scaleniu Ośrodka Ochrony Zabytkowego Krajobrazu i Ośrodka Dokumentacji Zabytków prowadzenie zbiorów ewidencji kontynuowano w Krajowym Ośrodku Badań i Dokumentacji Zabytków, a następnie w Narodowym Instytucie Dziedzictwa (NID).

W połowie lat 80. ubiegłego wieku prace uległy intensyfikacji. Głównym założeniem stało się objęcie dokumentacją wszystkich nekropolii powstałych przed 1939 rokiem, a jako podstawowa forma dokumentacji służyła karta cmentarza (wzór z 1980 roku), jednolita ankieta nawiązująca do stosowanej do ewidencji zabytków nieruchomości karty budownictwa i architektury. Karty ewidencyjne cmentarzy zabytkowych opracowywano głównie w latach 80. i 90. XX w. – od tamtego czasu ich zbiór jest jedynie uzupełniany.

Dokumentację ewidencyjną zabytkowych cmentarzy w formie kart gromadzi Narodowy Instytut Dziedzictwa. Zbiór obejmuje dokumentację obiektów z terenu całej Polski, w całym ich typologicznym zróżnicowaniu. Większość zewidencjonowanych nekropolii to cmentarze wyznaniowe (rzymskokatolickie, greckokatolickie, protestanckie, prawosławne, staroobrzędowców, żydowskie, muzułmańskie). W zbiorze znajdują się również cmentarze komunalne, wojenne, epidemiczne i rodowe. W 2006 roku rozpoczęto wprowadzanie kart cmentarzy do nowo powstałej bazy danych, a w 2017 roku, w ramach programu „Polska Cyfrowa”, rozpoczęto digitalizację zasobu oraz wprowadzanie obiektów cmentarnych do geoprzestrzennej bazy danych, czemu towarzyszy udostępnianie dokumentacji na prowadzonej przez Narodowy Instytut Dziedzictwa platformie Zabytek.pl.

Po wejściu w życie w 2010 roku nowelizacji Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 23 lipca 2003 roku nastąpiła zmiana statusu ewidencji zabytków, w tym ewidencji zabytkowych cmentarzy: z dokumentacji, której głównym celem było rozpoznanie zasobu zabytkowego, ewidencja stała się punktem wyjścia do objęcia obiektu ochroną. Wraz ze zmianą funkcji zmieniła się również dotychczasowa forma dokumentacji – obecnie stosuje się odrębne wzory dokumentacji dla zabytków wpisanych i niewpisanych do rejestru zabytków (w tym cmentarzy) i nie różnicuje schematu karty dla poszczególnych rodzajów zabytków nieruchomości.

Charakterystyka zasobu

Zasób zabytkowych cmentarzy w Polsce – według definicji przyjętej przy ich ewidencjonowaniu przez służby konserwatorskie – obejmuje nekropolie utworzone przed 1939 rokiem oraz cmentarze i groby wojenne powstałe w wyniku II wojny światowej. Zbiór obejmuje cmentarze zarówno czynne, jak i nieczynne oraz o nieokreślonym statusie, w tym też cmentarze całkowicie przekształcone i pozbawione nagrobków. Zewidencjonowany zasób liczy 24 985 obiektów z terenu całej Polski¹. Dane nie są do końca zgodne z danymi pozyskanymi w 2020 r. przez Kancelarię Prezesa Rady Ministrów w trakcie prac nad nową ustawą o cmentarzach i chowaniu zmarłych, zgodnie z którymi ogólna liczba cmentarzy – zarówno historycznych, jak i współczesnych – to 16 020 obiektów².

¹ Według danych NID z 31 grudnia 2023 roku. Podana liczba obejmuje obiekty objęte ewidencją w formie kart cmentarzy lub kart ewidencyjnych zabytków nieruchomości wpisanych i niewpisanych do rejestru zabytków.

² By zdiagnozować bieżącą sytuację, w listopadzie i grudniu 2020 roku rozestano do wszystkich gmin w Polsce ankietę – wypełniło ją 2118 gmin (85% ogólnej liczby) – co pomogło ustalić liczbę wszystkich cmentarzy w Polsce na 12 269 (o łącznej powierzchni 16 077 ha).

Wynika to zapewne z nieuwzględnienia w przesyłanych przez gminy do Głównego Urzędu Statystycznego ankietach znacznej liczby cmentarzy zachowanych w formie reliktywnej lub trwale przekształconych. Przy rozpatrywaniu tego problemu trudno o precyzję – wiele cmentarzy zanikło, choć nadal są znane z dokumentów historycznych i kart cmentarzy.

Przy podziale typologicznym stworzonym dla celów konserwatorskich jako podstawowe kryterium uznano podmiot zakładający cmentarz.

Cmentarze wyznaniowe (zakładane przez związki wyznaniowe):

- rzymskokatolickie,
- greckokatolickie,
- protestanckie,
- starokatolickie,
- prawosławne,
- staroobrzędowców,
- żydowskie,
- muzułmańskie,
- karaimskie.

Cmentarze świeckie (zakładane przez władze lokalne, administrację wojewódzką, właścicieli dóbr ziemskich, osoby prywatne):

- komunalne,
- wojenne,
- rodowe,
- szpitalne,
- wojskowe (forteczne),
- epidemiczne.

Dane statystyczne³ (według dokumentacji ewidencyjnej zgromadzonej w Narodowym Instytucie Dziedzictwa oraz w Wojewódzkich Urzędach Ochrony Zabytków – na podstawie kart cmentarzy, kart zabytków wpisanych i niewpisanych do rejestru zabytków):

Cmentarze ogółem (24 985 obiektów): 100%,

- cmentarze rzymskokatolickie: 35,4%,
- cmentarze protestanckie: 41,8% (augsbursko-ewangelickie, ewangelicko-reformowane, staroluterańskie, menonickie, ariańskie, braci czeskich),
- cmentarze greckokatolickie: 2,2%,

³ Nie uwzględniono prowadzonej przez wojewodów ewidencji grobów i cmentarzy wojennych.

- cmentarze prawosławne: 2,2%,
- cmentarze żydowskie: 4,5%,
- cmentarze i groby wojenne: 9,4%,
- cmentarze rodowe: 2,6%,
- cmentarze epidemiczne: 1,6%,
- inne: 0,3% (cmentarze świeckie: komunalne, wojskowe, szpitalne oraz cmentarze mniejszości wyznaniowych: starokatolickie, muzułmańskie, karaïmskie, staroobrzędowców).

Cmentarze:

- wpisane do rejestru zabytków: 16,8%,
- czynne: około 35%,
- nieczynne: około 65%.

Stan zachowania

Stan zachowania cmentarzy historycznych uzależniony jest przede wszystkim od ich obecnego sposobu użytkowania i form ochrony prawnej (lub jej braku). W ocenie stanu zachowania cmentarzy historycznych zasadniczą kwestią jest wyróżnienie dwóch grup nekropolii o różnym statusie formalnym: cmentarzy czynnych, na których prowadzone są pochówki, oraz cmentarzy nieczynnych, zamkniętych dla celów grzebalnych.

Szczególnym przypadkiem są cmentarze i groby wojenne, miejsca pochówku wojskowych i cywilnych ofiar wojen, zamknięte wkrótce po ich założeniu.

Wśród cmentarzy czynnych, stanowiących 35% całego zasobu, czyli prawie 9 tysięcy obiektów (według danych NID), istotną część stanowią wpisane do rejestru zabytków historyczne nekropolie dużych i średnich miast, bardzo cenne z punktu widzenia lokalnej i ponadlokalnej historii i kultury, a także jako miejsca pochówku osób zasłużonych (np. cmentarz Powązkowski w Warszawie, Rakowicki w Krakowie, Centralny w Szczecinie, Stary w Łodzi, cmentarz przy ulicy Lipowej w Lublinie i inne). Historia niektórych sięga końca XVIII wieku, a ich stan należy w większości wypadków ocenić jako dobry.

Stan zachowania zabytkowej substancji na czynnych historycznych cmentarzach nieobjętych indywidualnym wpisem do rejestru zabytków, które stanowią większość zasobu, w dużej mierze zależy od zapotrzebowania na nowe miejsca pochówku i związanego z tym dążenia do maksymalizacji powierzchni grzebalnej, co prowadzi do stopniowej likwidacji

starych nagrobków oraz redukcji szerokości dróg rozdzielających kwatery. Oddzielnym zagrożeniem jest stopniowa eliminacja cmentarnego drzewostanu, który często jest głównym wyznacznikiem kompozycyjnym historycznych cmentarzy. Działania te, choć motywowane najczęściej dbałością o bezpieczeństwo nagrobków i ludzi odwiedzających cmentarz, powodują degradację przestrzennych walorów cmentarzy. Tym intencjonalnym działaniom towarzyszą procesy degradacji historycznej substancji budowlanej i rzeźbiarskiej z przyczyn naturalnych oraz niekontrolowana sukcesja roślinna, zagrażająca historycznym pomnikom nagrobnym.

Wśród czynnych cmentarzy na ziemiach zachodnich i północnych istnieje duża grupa obiektów, które po II wojnie światowej, w wyniku zmian granicznych i demograficznych, utraciły dotychczasowych opiekunów i zostały przejęte przez nowe wspólnoty religijne i narodowe, co w wielu wypadkach w pierwszych powojennych latach oznaczało dążenie do wymazania pamięci o poprzednikach, dewastację i grabież nagrobków.

Od lat 70. ubiegłego wieku wiele historycznych cmentarzy objętych zostało pracami konserwatorskimi, na które środki pozyskiwano między innymi podczas publicznych kwest. Po 1989 roku wśród miejscowych społeczności można zauważyć tendencję do porządkowania i upamiętnienia historycznego dziedzictwa obecnego na cmentarzach – niezależnie od ich kulturowej przynależności.

Nieczynne nekropolie stanowią 65% rozpoznanego zasobu (około 18 tysięcy cmentarzy). Znaczną część tej grupy (około 4 tysiące) stanowią dawne cmentarze przykościelne, które już w XIX wieku utraciły swą funkcję. W niektórych przypadkach zachowały się nieliczne nagrobki, często jednak te cmentarze są całkowicie pozbawione jakichkolwiek powierzchniowych relikwów dawnych pochówków.

Wśród nieczynnych cmentarzy można wskazać liczne zadbane obiekty, objęte stałą pielęgnacją (np. stary cmentarz w Krośnie, stary cmentarz żydowski we Wrocławiu – obecnie oddział Muzeum Miejskiego Wrocławia), jednak dominująca część tego typu obiektów pozbawiona jest systemowej opieki. Ich degradacja jest w dużym stopniu konsekwencją II wojny światowej – migracji ludności, zmian granicznych i ustrojowych, w tym przede wszystkim Zagłady społeczności żydowskiej, ucieczki i deportacji ludności niemieckiej z terenów północnych i zachodnich, deportacji ludności łemkowskiej i ukraińskiej z terenów objętych akcją „Wisła”. Te procesy doprowadziły do pozbawienia tej grupy cmentarzy ich historycznych opiekunów, sprzyjały natomiast narastającej degradacji, której bezpośrednimi przyczynami były:

Nowy cmentarz żydowski w Krakowie. Porośnięte bluszczem macewy tworzą aurę tajemniczości i uroku. Zieleni powinna być pielęgnowana, a jej rozrost kontrolowany, jednak w przypadku cmentarza żydowskiego należy pamiętać, że zgodnie z tradycją zieleni należy do zmarłych. Fot. M. Niewalda

- planowe niszczenie przez władze niemieckie cmentarzy żydowskich na terenach okupowanych, towarzyszące represjom i Zagładzie żydowskiej społeczności,
- uznanie przez władze PRL istotnej części nieużytkowanych cmentarzy za mienie opuszczone, podlegające rozbiórce i przekształceniu na inne „społecznie użyteczne” cele,
- tolerowanie przez władze PRL dewastacji i grabieży „obcych”, pozbawionych opieki cmentarzy przez okoliczną ludność,
- niedocenianie wartości kulturowych i sakralnych tych obiektów,
- degradacja historycznej substancji budowlanej i rzeźbiarskiej wynikająca z przyczyn naturalnych,
- sukcesja roślinna na terenach cmentarzy,
- przeznaczanie cmentarzy pozbawionych nagrobków na cele inwestycyjne.

Obserwacje przedstawicieli środowisk zajmujących się opieką nad zabytkowymi cmentarzami wskazują na niedostateczną ochronę opuszczonych cmentarzy. Dotyczy to rozpoznania ich zasobu, opieki nad nimi oraz braku prawnych blokad obrotu gruntami cmentarnymi, by nie były przez podmioty prywatne i publiczne przeznaczane na cele inwestycyjne. Pozytywnym zjawiskiem są coraz liczniejsze, inicjowane przez lokalne stowarzyszenia, nieformalne grupy działania i władze samorządowe,

działania porządkowe i upamiętniające na dotychczas zapomnianych cmentarzach. Działaniom tym często towarzyszy naukowe rozpoznanie dziejów obiektów.

Przykładem ogólnokrajowego projektu promującego ochronę nieczynnych cmentarzy jest prowadzony od 2018 roku przez Narodowy Instytut Dziedzictwa program „Oznakowanie cmentarzy żydowskich na terenie Rzeczypospolitej Polskiej”. Głównym celem programu jest identyfikacja i przywrócenie pamięci o zapomnianych cmentarzach żydowskich, w znacznej liczbie przypadków dziś już całkowicie pozbawionych powierzchniowych śladów istnienia.

AKTY PRAWNE

Obecnie kwestie funkcjonowania i ochrony cmentarzy w Polsce regulują następujące akty prawne:

- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (tekst jedn. Dz. U. z 2022 r., poz. 840 ze zm.).
- Ustawa z 7 maja 1999 r. o ochronie terenów byłych hitlerowskich obozów zagłady – tekst ujednolicony po zmianie z 27 marca 2003 r. (Dz. U. z 2003 r., nr 80, poz. 717).
- Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych z późniejszymi zmianami (Dz. U. z 2023 r., poz. 887, 1688).
- Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 18 marca 2021 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie postępowania ze zwłokami i szczątkami ludzkimi (Dz. U. z 2021 r., poz. 511).
- Rozporządzenie Ministra Gospodarki Komunalnej z dnia 25 sierpnia 1959 r. w sprawie określenia, jakie tereny pod względem sanitarnym są odpowiednie na cmentarze (Dz. U. z 1959 r., nr 52, poz. 315).
- Rozporządzenie Ministrów Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska oraz Zdrowia i Opieki Społecznej z dnia 20 października 1972 r. w sprawie urządzania cmentarzy, prowadzenia ksiąg cmentarnych oraz chowania zmarłych (Dz. U. z 1972 r., nr 47, poz. 299).
- Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz. U. z 2022 r., poz. 916, 1726, 2185, 2375).

Zasady działań konserwatorskich na cmentarzach oraz kwestie ich bieżącej pielęgnacji doprecyzowano w poniższych dokumentach:

- Wytyczne Generalnego Konserwatora Zabytków z dnia 7 grudnia 2023 r. dotyczące historycznych cmentarzy (DOZ-KiNK.070.22.2023).

- Pismo Generalnego Konserwatora Zabytków z dnia 31 lipca 2017 r. – Gromadzenie informacji o cmentarzach i terenach dawnych cmentarzy żydowskich (DOZ-SK.640.3.2017.JŁ).
- Pismo Generalnego Konserwatora Zabytków z dnia 11 kwietnia 2017 r. – Ekshumacja grobów wojennych (DOZ.6811.1.2017.AO).
- Pismo Generalnego Konserwatora Zabytków z dnia 19 stycznia 2018 r. – Stosowanie przepisów dotyczących usuwania drzew i krzewów (DOZ-OAiK.6521.2.2018.MT).

Dwa z funkcjonujących w Polsce związków wyznaniowych, Kościół Rzymskokatolicki oraz Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich, opracowały wytyczne związane z ochroną cmentarzy:

- Ochrona cmentarzy – instrukcja Komisji Episkopatu ds. Sztuki Kościelnej z 1987 r.;
- Wytyczne Komisji Rabinicznej ds. Cmentarzy z dnia 14 stycznia 2003 r. (obecnie komisja działa w ramach Związku Gmin Wyznaniowych Żydowskich RP).

Ponadto Wielkopolski Wojewódzki Konserwator Zabytków opracował zalecenia dla władz samorządowych, stowarzyszeń i osób inicjujących działania na historycznych, nieczynnych cmentarzach ewangelickich.

Użytkowanie oraz funkcje cmentarzy

Katarzyna Balik, Renata Stachańczyk

Określenie historycznego oraz współczesnego sposobu użytkowania i funkcji cmentarza jest pomocne przy ustalaniu rodzaju i zakresu działań, które będą podejmowane przez zarządcę lub opiekuna.

Historyczny sposób użytkowania i funkcje cmentarza

Podstawową funkcją cmentarza była funkcja grzebalna. Od średniowiecza do XVIII wieku cmentarze sytuowano najczęściej w bezpośrednim sąsiedztwie miejsca sprawowania kultu – świątyni bądź kaplicy – blisko *sacrum*, w obrębie murów miejskich¹. Osoby zajmujące wysoką pozycję w hierarchii społecznej, fundatorów i dobroczyńców świątyni chowano w komorach grobowych lub kryptach pod świątynią, co sprawiło, że podziemia historycznych kościołów stały się swoistymi cmentarzami. Oprócz funkcji grzebalnej cmentarze stanowiły przestrzeń publiczną dla wydarzeń sakralnych i świeckich. Odbываły się na nich procesje i misteria, zwłaszcza w okresie Wielkanocy, oraz jarmarki i sejmiki². Nierzadko na terenie cmentarzy wypasano bydło, czasem nawet pojawiały się skromne domki biedoty³. Było to również miejsce praktykowania pogańskich,

¹ Zazwyczaj poza murami miasta sytuowano cmentarze żydowskie, epidemiczne, a także niektóre cmentarze przyszpitalne lub te przy przytułkach. Zob. A. Długozima, *Cmentarze jako ogrody żywych i umarłych*, Warszawa 2011, s. 142–143.

² W. Kalwat, *Przebieg obrad sejmików ziemskich*, „Pasaż Wiedzy Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie”, https://www.wilanow-palac.pl/przebieg_obrad_sejmikow_ziemskich.html; J. Kasper, *Cmentarz – jego rola i historia*, <https://tinyurl.com/2x6ya3wvf>, dostęp: 30.06.2024

³ Na cmentarzu w Chojnicach praktyki takie uskuteczniano nawet jeszcze w XVIII wieku. „Cmentarz jest dobrze ogrodzony płotem drewnianym, to jednak nie wystarcza, aby zamknąć do niego dostęp zwierzętom (mimo że są bramy), ponieważ przez cmentarz prowadzi dróżka ogólnie używana i znajduje się na nim siedem domów, których mieszkańcy utrzymują różne zwierzęta” – opis

przedchrześcijańskich rytuałów i zwyczajów (np. słowiański obrzęd dziadów). Wtórą funkcją niektórych cmentarzy była funkcja obronna. Wysookie, mocne mury wokół cmentarzy przykościelnych, czasem wyposażone w okienka strzelnicze, stanowiły namiastkę fortyfikacji⁴.

Cmentarze przykościelne w miastach zaczęto likwidować ze względów sanitarnych oraz z powodu braku miejsca na pochówki dopiero na przełomie XVIII i XIX wieku. Nowe nekropolie powstawały już z dala od miejskiej zabudowy⁵. To właśnie w tym czasie powstały między innymi cmentarz Łyczakowski we Lwowie (1786), cmentarz Na Rossie w Wilnie (1801), Powązki w Warszawie (1790–1792), cmentarz Rakowicki w Krakowie (1839)⁶. Zgodnie z duchem romantyzmu doceniano obecność roślinności, dlatego nekropolie często miały charakter ogrodu czy parku angielskiego⁷. W XIX wieku, po nieudanych próbach odzyskania niepodległości, miejsca pochówku nabrały szczególnego znaczenia dla tożsamości narodowej. „Groby i miejsca ostatniego spoczynku prominentnych przedstawicieli narodu (...). Miały stanowić swoiste kotwice pamięci świadczące o czasach sławy i chwały unicestwionego państwa i przywoływać jako wzorce biografie tych, którzy tworzyli wielkość Rzeczypospolitej, bronili jej niepodległości (...)”⁸. W sztuce funeralnej stosowano symbolikę patriotyczną i chrześcijańską, opowiadając historie poszczególnych osób i całego narodu, pełną męczeństwa i bólu (motyw korony cierniowej), ale również nadziei i wiary w zwycięstwo (motyw kotwicy, liści lauowych). Cmentarze stały się składową walki o niepodległość, rodzajem manifestacji i poparcia określonych idei i dążeń, a także „znakiem legitymującym prawo własności danej grupy ludzkiej (narodu) do danego obszaru”⁹.

parafii w Chojnicach z 1738 r., cyt. za: Księga rejestrów, w której wiernie w swoich miejscach opisano dochody kościoła parafialnego w Chojnicach, a także dołączono dochody proboszczów tegoż kościoła oraz inne rzeczy godne pamięci dla pełniejszej wiedzy następców, dnia pierwszego grudnia roku Pańskiego 1738, z oryginału odczytał i przekład polski sporządził A. Szweda, Chojnice 2001, s. 24

⁴ J. Kasper, Cmentarz – jego rola i historia, dz. cyt.

⁵ We wsiach wiele z cmentarzy przykościelnych było czynnych jeszcze po II wojnie światowej. Zob. Z. Borcz, Cmentarze w krajobrazie wiejskim (na przykładzie wsi dolnośląskich), w: Cemetery art. Sztuka cmentarna. L'art de cimetière, red. O. Czerner, I. Juszkiewicz, Wrocław 1995, s. 215; M. Opęchowski, Cmentarze Szczecina – problemy ochrony konserwatorskiej, „Cmentarze w Szczecinie”, <https://tinyurl.com/yc2tt96m>, dostęp: 30.06.2023.

⁶ Tu warto odnotować, że rok 1839 to data powstania projektu (autorem był Karol Kremer), ale sam cmentarz istniał wcześniej – został wytyczony w latach 1801–1802, a pierwszy pochówek miał miejsce w roku 1803.

⁷ J. Kolbuszewski, Cmentarz jako tekst kultury, w: Cemetery art..., dz. cyt., s. 29

⁸ S.S. Nicieja, Cmentarze – panteony wybitnych Polaków, w: Cemetery art..., dz. cyt., s. 107.

⁹ J. Kolbuszewski, Cmentarze, Wrocław 1996, s. 18.

Nowy Żmigród, cmentarz wojenny nr 8, widok od zachodu, stan obiektu w 2011 r.
Fot. B. Potera, źródło: zabytek.pl

Masowe pochówki przyniosła I i II wojna światowa. Cmentarze wojenne – oprócz funkcji grzebalnej – miały oddawać cześć i honor żołnierzom poległym w walce oraz ofiarom terroru, zachować pamięć o ich odwadze i poświęceniu, upamiętnić ważne wydarzenia. Szczególny charakter mają cmentarze wojenne z okresu I wojny światowej, tzw. cmentarze bratnie, na których spoczywają żołnierze różnych narodowości. Na terenie Galicji ich budowę powierzono IX Wydziałowi Grobów Wojennych, powołanemu w 1915 roku przy austriackim Ministerstwie Wojny. Po zewidencjonowaniu tymczasowych miejsc pochówków i ekshumacji zwłok pochowano na wspólnych cmentarzach żołnierzy obu przeciwstawnych bloków, często w braterskich mogiłach. Byli wśród nich przedstawiciele wielu narodów, w tym bardzo liczni Polacy, zmobilizowani do armii austro-węgierskiej, niemieckiej i rosyjskiej. Na przykład na terenie ówczesnej Galicji Zachodniej powstało wówczas ponad 400 cmentarzy wojennych¹⁰.

¹⁰ Jest to liczba cmentarzy znajdujących się na terenie Twierdzy Kraków i na zachodniogalicjskim obszarze wojennym, zob. Cmentarze frontu wschodniego I wojny światowej, „Zabytek.pl”, <https://zabytek.pl/pl/kolekcje/cmentarze-na-szlaku-galicyskiego-frontu-wschodniego-i-wojny>, dostęp: 30.06.2023.

Współczesny sposób użytkowania i funkcje historycznego cmentarza

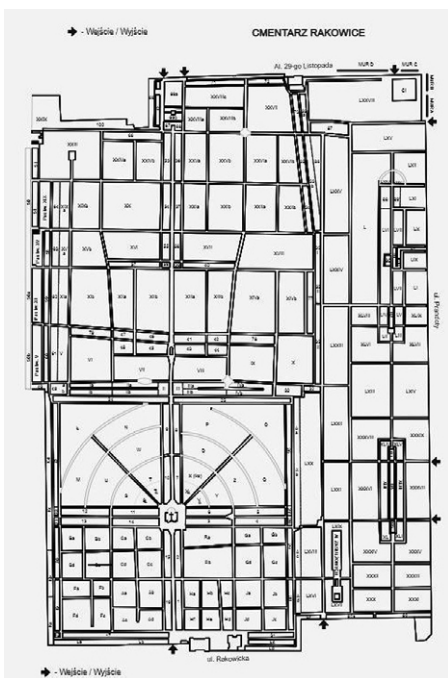
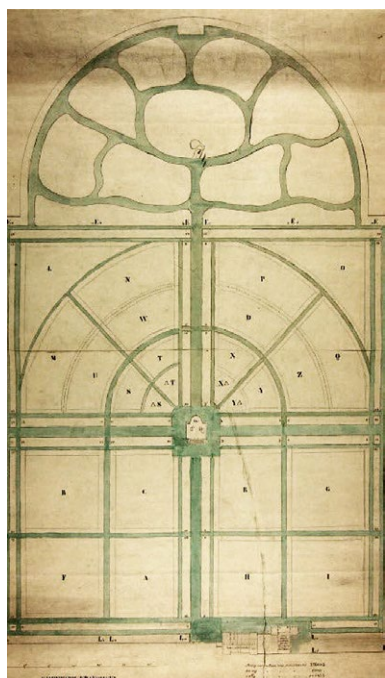
Obecnie część historycznych cmentarzy nadal pełni swe funkcje, inne zaś ją utraciły (cmentarze nieczynne). Stan dawnych nekropolii jest zróżnicowany, niektóre są opuszczone i zaniedbane bądź zachowane jedynie reliktoowo, inne uległy mocnym przekształceniom. Niezależnie jednak od stanu są cmentarze „księgą”, na której stronach „zapisana jest historia ludzkości”¹¹, są świadectwem ludzkich losów (osób, rodzin, całych społeczności i narodów), rytualnych form grzebania zmarłych, tradycji utrwalania pamięci¹², a także w szerszym kontekście – postaw wobec śmierci i życia. Różnorodność cmentarzy w Polsce (cmentarze rzymskokatolickie, greckokatolickie, ewangelickie, prawosławne, unickie, żydowskie, mużułmańskie itd.) jest świadectwem i odzwierciedleniem stosunków wyznaniowych i bogactwa kultur na naszych ziemiach.

Cmentarze historyczne (zwłaszcza wojenne) to miejsca upamiętnienia często tragicznych wydarzeń i wiele z nich pełni dziś funkcję mauzoleów, miejsc pamięci narodowej (np. cmentarz w Palmirach – miejsce kaźni i pochówku ponad dwóch tysięcy Polaków, ofiar terroru hitlerowskiego w okresie II wojny światowej; Cmentarz Orłąt Lwowskich – gdzie pochowano uczestników wojny polsko-ukraińskiej o Lwów i Galicję Wschodnią, a także wojny polsko-bolszewickiej; Polski Cmentarz Wojenny na Monte Cassino – nekropolia polskich żołnierzy poległych w bitwie o Monte Cassino). Wiele cmentarzy stanowi panteony wybitnych Polaków. Najstynniejsze z nich to niewątpliwie: Powązkowski w Warszawie, Rakowicki w Krakowie, Centralny w Szczecinie, Na Rossie w Wilnie, Na Pęksowym Brzyzku w Zakopanem czy Père-Lachaise w Paryżu, gdzie również pochowanych jest wielu wybitnych Polaków, między innymi Fryderyk Chopin. Dbłość o cmentarze jest formą wyrażenia szacunku do człowieka, złożenia hołdu zmarłym i poległym, a także wynika z potrzeby zachowania poczucia ciągłości i przynależności do danej społeczności (narodu) i miejsca.

Cmentarze historyczne stanowią również swoiste muzea sztuki sepulkralnej, w których możemy podziwiać kunszt rzemieślników i artystów z różnych epok. Często również sam cmentarz, jako komponowany układ przestrzenny, zaprojektowany przez wybitnych planistów i architektów, stanowi dzieło o wysokich walorach artystycznych (na przykład cmentarz w Palmirach – proj. Romuald Gutt i Ewa Śliwińska; Cmentarz Poległych w Powstaniu Warszawskim – proj. Romuald Gutt i Alina Scholtzówna;

¹¹ J. Kasper, *Cmentarz – jego rola i historia*, dz. cyt.

¹² J. Kolbuszewski, *Cmentarze*, dz. cyt., s. 33.

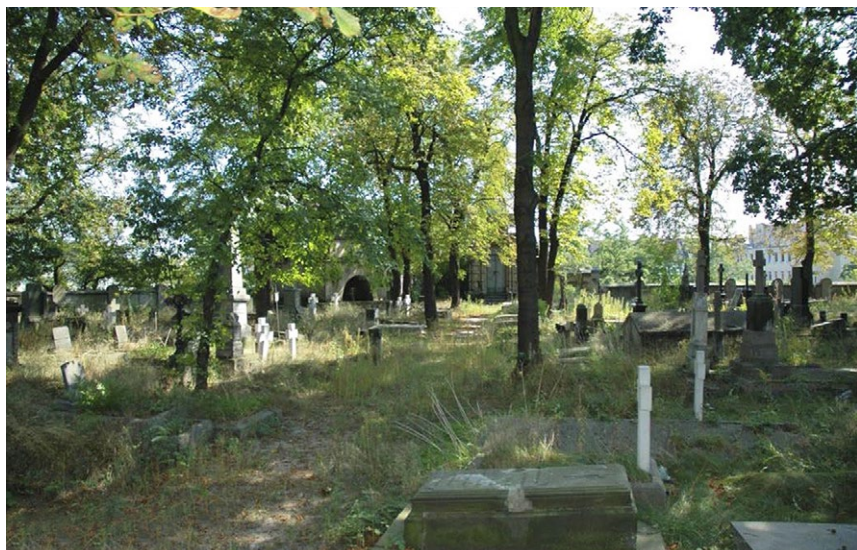

Historyczny plan cmentarza Rakowickiego w Krakowie (około 1874 roku) oraz aktualny układ nekropolii. Kompozycja cmentarza nawiązuje do formy bramy, symbolu przejścia od doczesności do wieczności. Źródła: Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Planów Budownictwa Miejskiego w Krakowie, sygn. „29/1410/ABM Plany archit., Cmentarze 4” oraz <https://www.zck-krakow.pl>

cmentarz Centralny w Szczecinie – proj. Wilhelm Meyer-Schwartau, cmentarz Rakowicki w Krakowie – proj. Karol Kremer).

Poza funkcją grzebalną dawne cmentarze pełnią zatem i inne funkcje: społeczną, dydaktyczno-wychowawczą, patriotyczną, psychologiczną, a nawet terapeutyczną, ponieważ pomagają budować i utrzymywać więź ze zmarłymi¹³. Są również – jako parki – źródłem świeżego, „zielonego” powietrza w miastach. To jednak nie wszystko, bo współcześnie coraz częściej zwraca się uwagę na jeszcze jedną, szczególną i wyjątkową funkcję. Cmentarze stają się niezwykle cennymi obszarami zieleni, schronieniem licznych gatunków flory i fauny, często już niewystępujących na innych okolicznych obszarach.

¹³ Zob. A. Długozima, Cmentarze..., dz. cyt., s. 129; S. Tanaś, Cmentarz w przestrzeni rekreacyjnej miasta, „Studia Periegetica” 2022, nr 4.

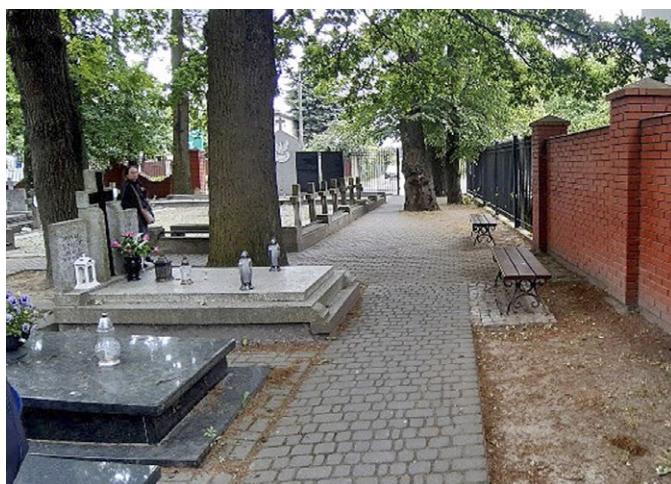
Zabytkowy cmentarz prawosławny przy Rogatce w Kaliszu z dużym udziałem drzew (dębów, kasztanowców i klonów), 2009. Fot. Archiwum OT NID w Poznaniu, źródło: zabytek.pl

Historyczne cmentarze zakładane na obrzeżach miast lub poza miastami zostały wchłonięte przez rozrastające się aglomeracje i niejednokrotnie stały się enklawami zieleni wśród zabudowy, swoistymi ogrodami pamięci, których charakter i sposób zagospodarowania sprzyja refleksji i odpoczynkowi w ciszy. Korzystają z nich nie tylko odwiedzający groby bliskich, ale również poszukujący odpoczynku od zgiełku codzienności. Ze względu na ograniczoną powierzchnię zieleni publicznej w dużych aglomeracjach można przypuszczać, że tendencja ta będzie się nasilać, a zabytkowe cmentarze coraz częściej będą istotnym elementem zielonej infrastruktury. Przemawia za tym również fakt, że wiele z nich to obiekty o dużych wartościach przyrodniczych, z dorodnymi okazami starych drzew i krzewów, zachowanymi komponowanymi układami zieleni (np. układami alei), które pozytywnie oddziałują na człowieka oraz „spełniają funkcje biologiczne, takie jak tłumienie hałasu czy osłona od wiatru”¹⁴. Należy traktować zabytkowe cmentarze (również nieczynne) jak parki, w których niezbędna jest dbałość nie tylko o nagrobki, ale również o zieleni i infrastrukturę (drogi, siedziska). Takie użytkowanie cmentarza nie może oczywiście naruszyć *sacrum* miejsca, wartości nadrzędnej,

¹⁴ K. Matychniak, *Tanatoturystyka – przykłady rozwiązań i możliwości rozwoju w Polsce*, „Academia”, <https://tinyurl.com/4am37yxx>, dostęp: 30.06.2023, s. 7

Ławki ustawione na cmentarzu służą nie tylko osobom odwiedzającym pochowanych bliskich, ale również poszukującym odpoczynku od zgiełku miasta. Zabytkowy cmentarz w centrum Piaseczna (województwo mazowieckie), 2023. Fot. K. Balik

ponieważ to właśnie ta cecha, w połączeniu z walorami przyrodniczymi i kulturowymi, decyduje o regeneracyjno-terapeutycznej funkcji cmentarza¹⁵.

W obiektach zaniedbanych i opuszczonych dochodzi często do wytworzenia specyficznych, unikatowych ekosystemów, bardzo bogatych pod względem bioróżnorodności¹⁶. Wraz z innymi typami terenów zieleni w mieście cmentarze mogą tworzyć korytarze ekologiczne. Posiadają nie tylko dużą wartość przyrodniczą, ale współtworzą harmonijną przestrzeń, zapewniają niepowtarzalną atmosferę. By nie utracić tych wartości i walorów, należy bardzo ostrożnie przeprowadzać wszelkie prace porządkowe, w tym także te dotyczące zieleni.

¹⁵ Zob. S. Tanaś, *Cmentarz...*, dz. cyt.

¹⁶ Badaniami bioróżnorodności na zabytkowych cmentarzach zajmuje się m.in. dr Aneta Czarna (Katedra Botaniki Wydziału Rolnictwa, Ogrodnictwa i Bioinżynierii Uniwersytetu Przyrodniczego w Poznaniu).

Cmentarz w Chrzanowie zimą. Fot. K. Naylor

Cmentarze historyczne stanowią istotny komponent krajobrazu kulturowego. W krajobrazie wiejskim zwarte masywy zadrzewienia cmentarzy, obok parków dworskich, układów alejowych i wież kościołów, są charakterystycznymi, już z daleka widocznymi elementami krajobrazu – przyczyniają się do jego urozmaicenia, wpływają na zwiększenie atrakcyjności regionu. Często również grupy starych drzew pośród pól znaczą miejsca pochówku żołnierzy I wojny światowej lub są znakami poświadczającymi istnienie na danym terenie nieużytkowanych cmentarzy innych wyznań. W miastach zaś chętnie odwiedzane są przez turystów cmentarze przykościelne – te, które przetrwały, choć zwykle w okrojonej formie.

Cmentarze stanowią też główny przedmiot zainteresowania tanatoturystyki (*dark tourism, thanatourism*), czyli turystyki związanej z miejscami

dokumentującymi i upamiętniającymi śmierć¹⁷. Mogą to być podróże i wycieczki o charakterze poznawczym, dydaktycznym, krajoznawczym, religijnym (pielgrzymkowym), etnicznym (sentymentalnym) oraz rekreacyjnym. Na atrakcyjność turystyczną cmentarzy wpływają zarówno walory kulturowe, jak i przyrodnicze. Duże zagęszczenie historycznych cmentarzy na terenie Polski, a także ich różnorodność sprzyjają rozwijaniu sieci turystycznych związanych z tanatoturystyką (dobrym przykładem takich działań jest powiat tarnowski i gorlicki w województwie małopolskim, gdzie znajduje się około 200 cmentarzy z okresu I wojny światowej)¹⁸. Dla starych, opuszczonych cmentarzy bądź ich relikwów, funkcja turystyczna może okazać się kluczowa dla podtrzymywania ich trwania w krajobrazie kulturowym¹⁹.

Współcześnie cmentarze historyczne pełnią szereg ważnych funkcji. Poza podstawową – miejsca pochówku – są to także obszary o wysokich, a często nawet unikatowych walorach krajobrazowych i przyrodniczych, sprzyjające wypoczynkowi i kontemplacji. To funkcja nie do przecenienia, szczególnie w przegrzanych ośrodkach miejskich. Nekropolie są zapisem dziejów miejsca, a także swoistymi galeriami sztuki.

¹⁷ Badaniami nad turystyczną i rekreacyjną funkcją cmentarzy zajmuje się m.in. dr hab. Sławoj Tanaś (Wydział Nauk Geograficznych Uniwersytetu Łódzkiego).

¹⁸ Zob. Cmentarze wojskowe z czasów I wojny światowej, „Tarnowskie Centrum Informacji”, <https://www.it.tarnow.pl/atrakcje/region-tarnowski/cmentarze-wojskowe-z-czasow-i-wojny-swiatowej>, dostęp: 30.06.2023.

¹⁹ K. Matychniak, Tanatoturystyka..., dz. cyt., s. 10–12.

II.

OPIEKA NAD HISTORYCZNYM CMENTARZEM

Rozpoczynając jakąkolwiek działalność związaną z opieką, dokumentowaniem czy prowadzeniem prac przy historycznym obiekcie, powinniśmy zebrać na jego temat jak najwięcej informacji. Źródła informacji możemy podzielić na dwa główne rodzaje: pierwotne – to te, których dostarcza nam sam obiekt, jego inwentaryzacje i analizy (dendrologiczna, stanu zachowania, krajobrazowa i inne), oraz wtórne – to w różny sposób gromadzone i opracowane informacje na temat obiektu. Często dopiero podczas bezpośrednich badań weryfikuje się informacje zebrane w źródłach wtórnych, zdarza się też, że dostarczają wiedzy, która w obiekcie już się nie zachowała (np. z książki parafialnej dowiadujemy się o pochówku osoby, której dane nie zostały zapisane na tablicy nagrobnej). W przypadku niektórych obiektów mamy tylko jedno źródło – sam obiekt, bez jakiegokolwiek dokumentacji. A gdy obiekt uległ całkowitemu zniszczeniu – tylko zachowane przekazy.

Zakres merytoryczny informacji źródłowych możemy ogólnie podzielić na dane o charakterze administracyjno-prawnym (aktualny stan faktyczny) oraz przekazy archiwalne o bardzo szerokim spektrum: od projektów, inwentaryzacji, historycznych opisów, map, po relacje świadków i różnorodne publikacje. O ile te pierwsze są na ogół stosunkowo proste do pozyskania, to zebranie materiałów historycznych może być daleko bardziej skomplikowane, utrudnione, a czasem wręcz niemożliwe. W pierwszej części rozdziału omówimy najważniejsze kwestie związane z pozyskiwaniem informacji ze źródeł wtórnych. Zajmiemy się analizą funkcji założeń cmentarnych. Natomiast w dalszych częściach znajdą się informacje na temat typowych zniszczeń i postępowania z obiektami tworzącymi historyczny cmentarz.

Źródła do ustalenia dziejów oraz historycznej formy i granic cmentarza

Maciej Świątkowski

Podstawowym źródłem informacji w zakresie historii, kompozycji przestrzennej i sposobu zagospodarowania i urządzenia cmentarza są archiwalne materiały źródłowe – dokumenty pisane, dokumenty kartograficzne (do których zaliczam mapy i plany) oraz dokumenty ikonograficzne, czyli fotografie, grafiki, również dzieła malarskie. By zlokalizować położenie materiałów źródłowych oraz określić ich zawartość, przeprowadza się kwerendę źródłową. Poszczególne rodzaje kwerend określa charakter źródeł: archiwalne dokumenty pisane, dokumenty kartograficzne, przekazy ikonograficzne, dokumentacje architektoniczne i budowlane, opracowania i analizy naukowe, bibliografia. Kwerenda ma zgromadzić dane o historii cmentarza oraz wszelkie inne dane o interesujących nas szczegółowych zagadnieniach dotyczących cmentarza. W kwerendzie archiwalnej określa się lokalizację źródła (archiwum), położenie dokumentu w archiwum (zbiór) i miejsce w zbiorze, opisane sygnaturą, a także charakterystykę źródła i treść dokumentu.

Historyczne źródła archiwalne, zazwyczaj rozproszone, mogą znajdować się w różnych miejscach związanych z określoną tematyką lub specjalistycznym zagadnieniem. Część dokumentów – szczególnie odnoszących się do terenów przygranicznych, pod obcym panowaniem (Prusy Wschodnie, Prusy Południowe) lub do cmentarzy wojennych – może znajdować się w archiwach zagranicznych.

Materiały i dokumenty archiwalne gromadzone są i przechowywane w takich miejscach, jak:

- archiwa kościelne i archiwa związków wyznaniowych,
- archiwa państwowe,

- archiwa miejskie,
- muzea,
- biblioteki i fototeki,
- instytucje ochrony zabytków,
- zbiory prywatne,
- źródła internetowe,
- składnice map i dokumentów geodezyjnych, w których przechowywane są mapy archiwalne.

W odniesieniu do archiwów kościelnych materiały i dokumenty dotyczące cmentarzy znajdują się w zasobach archiwów diecezjalnych (w których gromadzi się dokumenty związane z majątkiem kościelnym oraz historią, organizacją i działalnością klasztorów), a także w zasobach archiwów niższego rzędu – dekanalnych, parafialnych, zakonnych – w których przechowywane są akta i dokumenty odnoszące się do lokalnej organizacji i działalności kościoła.

Przystępując do poszukiwania interesujących dokumentów, należy:

- Określić problematykę poszukiwań materiałów źródłowych i cel, któremu mają służyć.
- Ustalić metrykę czasową źródeł, zawężającą zakres poszukiwań do interesującego nas okresu.
- Ustalić rodzaj poszukiwanych źródeł i opracowań niezbędnych do określenia historycznego, społecznego i topograficznego kontekstu zagadnienia.

Źródła materiałów archiwalnych:

- Księgi parafialne to podstawowe źródło informacji na temat cmentarzy wyznaniowych przynależących do kościoła/cerkwi/zboru. W odniesieniu do zakonów i zgromadzeń źródłem informacji są archiwa i księgi zakonne. Księgi są chronologicznym układem zapisów i zawierają informacje dotyczące daty założenia, obszaru, pierwszych pochówków i kolejności pochówków, rejestrów osób, własności terenu, zachodzących zmian i przekształceń. W znaczeniu szczegółowym parafialne księgi zgonów i pochówków zawierają dane osobowe, daty i miejsca pochówków, niejednokrotnie też informacje o sposobie pochówku i formie mogiły. Zaznaczyć trzeba, że archiwalne księgi parafialne czy księgi parafii nieistniejących przenoszone są do zasobów archiwów państwowych.
- Taryfy miejskie w odniesieniu do cmentarzy istniejących na terenie miast. Zawierają aktualne dla roku sporządzenia taryfy miejskiej

informacje katastralne o lokalizacji, numeracji działek, powierzchni, zabudowie i trwałym urządzeniu terenu oraz własności. Dokumenty o charakterze katastralnym zawierają plany miasta z wykazem nieruchomości.

- Księgi hipoteczne. Zawierają zapisy o cmentarzach jako odrębnych nieruchomościach, dacie założenia, pierwszych pochówkach, własności terenu, zachodzących zmian i przekształceniach wymagających działań prawnych. W księdze hipotecznej znajdują się oryginały dokumentów oraz plany zagospodarowania terenu cmentarza.
- Księgi majątkowe ziemskie i księgi gospodarcze dóbr ziemskich zawierają informacje w odniesieniu do cmentarzy powstałych z fundacji prywatnych, zakładanych na wydzielonych gruntach dóbr ziemskich jako darowizny właścicielskie na rzecz kościoła, społeczności wiejskiej, a także informacje o prywatnych cmentarzach rodowych na terenie dóbr lub rezydencji. W księgach odnotowywane były wydatki poniesione przez właścicieli na rzecz organizacji cmentarza, ilość przekazanych materiałów, rodzaje wykonywanych prac, szczegółowe opisy. Księgi majątkowe zawierały plany dóbr, plany gospodarcze, plany podziałów gruntowych, wydzieleń i darowizn z dóbr na cele kultu, w tym organizacji cmentarzy.
- Katastry ziemskie. Zawierają aktualne dla roku sporządzenia informacje katastralne odnoszące się do lokalizacji, numeracji działek, powierzchni, zabudowy i trwałego urządzenia terenu, własności – w postaci mapy katastralnej, opisów i zestawień tabelarycznych.
- Zbiory map i dokumentów geodezyjnych opisujących stan współczesny.
- Zbiory ikonograficzne w postaci ilustracyjnej: fotograficznej, filmowej, graficznej i malarskiej.
- Obok archiwalnych materiałem źródłowym odnoszącym się do historii cmentarza, charakteryzującym jego kompozycję i sposób zagospodarowania oraz szczegóły architektoniczno-budowlane i szatę roślinną, są relacje ustne i wspomnienia oraz literatura: opisy literackie, reportaże, informacje i komunikaty prasowe.

Istotne informacje, które można pozyskać z materiałów źródłowych:

- czas założenia cmentarza, ważny dla określenia genezy cmentarza, sposobu i formy urygowania;
- fundator, darczyńca – cmentarze zakładane były często na wydzielonych terenach dóbr lub posiadłości;
- określenie obszaru, terenu, działki;
- przynależność administracyjna, zarządca, opiekun (parafia, grupa wyznaniowa, społeczność lokalna);

- funkcja (cmentarz przykościelny, parafialny, cywilny, wiejski, rodowy, szpitalny, dziecięcy, epidemiczny, wojenny, symboliczny itd.);
- nazwa własna, nazwa zwyczajowa;
- czas pierwszego pochówku, zamknięcie pochówków, likwidacja;
- plan założenia, projekty budowlane;
- elementy architektoniczne istniejące na terenie cmentarza: bramy, ogrodzenie, kaplica, kostnica, dzwonnica, pomniki, mauzolea, kolumbaria, rzeźby, drogi, alejki, mogiły itd.;
- współczesne elementy infrastruktury: studnie, krany, oświetlenie;
- szata roślinna wraz z drzewostanem;
- charakterystyka kompozycji przestrzennej.

Cmentarze nieczytelne lub słabo czytelne w krajobrazie – źródła do ustalenia lokalizacji

Jakub Wrzosek

Na terenie naszego kraju istnieje wiele cmentarzy, które od dawna nie są już czytelne w krajobrazie albo ślad po nich jest ledwo dostrzegalny. To miejsca chowania zmarłych zatarte w pamięci lokalnej społeczności lub w ogóle jej nieznanne. Tereny, na których dawne społeczności chowały swoich zmarłych w archeologii określane są mianem cmentarzysk. W zależności od okresu zmieniał się obrządek pogrzebowy i sposób konstruowania samych grobów. W czasach nowożytnych i współczesnych również możemy spotkać miejsca spełniające definicję cmentarzyska. Są to w szczególności nieużytkowane¹:

- cmentarze wiejskie,
- cmentarze miejskie,
- cmentarze epidemiczne,
- cmentarze wojenne.

Główne powody degradacji obiektów to brak opieki związany z odmienną tożsamością kulturową lub religijną pochowanych, czas jaki upłynął od powstania i funkcjonowania cmentarza oraz celowe zniszczenie, charakterystyczne zwłaszcza dla czasów II wojny światowej, ale też okresu lat 1945–1989.

Podstawowym i najłatwiej dostępnym źródłem przy identyfikacji takich miejsc jest archiwalna kartografia. Dla terenów dzisiejszej Polski będą

¹ Ustawa o cmentarzach i chowaniu zmarłych nie podaje definicji terminów „cmentarz” i „teren cmentarny”, jednak można uznać, że cmentarz to teren, na którym nadal odbywają się pochówki, a teren cmentarny to cmentarz zamknięty. Zamknięcie cmentarza, które odbywa się zgodnie z ustawową procedurą, chroni układ przed ingerencjami przez okres czterdziestu lat od ostatniego pochówku. Po tym czasie może nastąpić zmiana sposobu użytkowania terenu.

to wykonywane przez zaborców mapy z okresu od drugiej połowy XVIII wieku do XX wieku, a w przypadku Królestwa Kongresowego przez ówczesną służbę topograficzną. Dla okresu międzywojennego szczególnie przydatne będą mapy Wojskowego Instytutu Geograficznego (WIG).

Kolekcje historycznych map prezentowane są obecnie w Internecie na różnych portalach. Do najpopularniejszych należą:

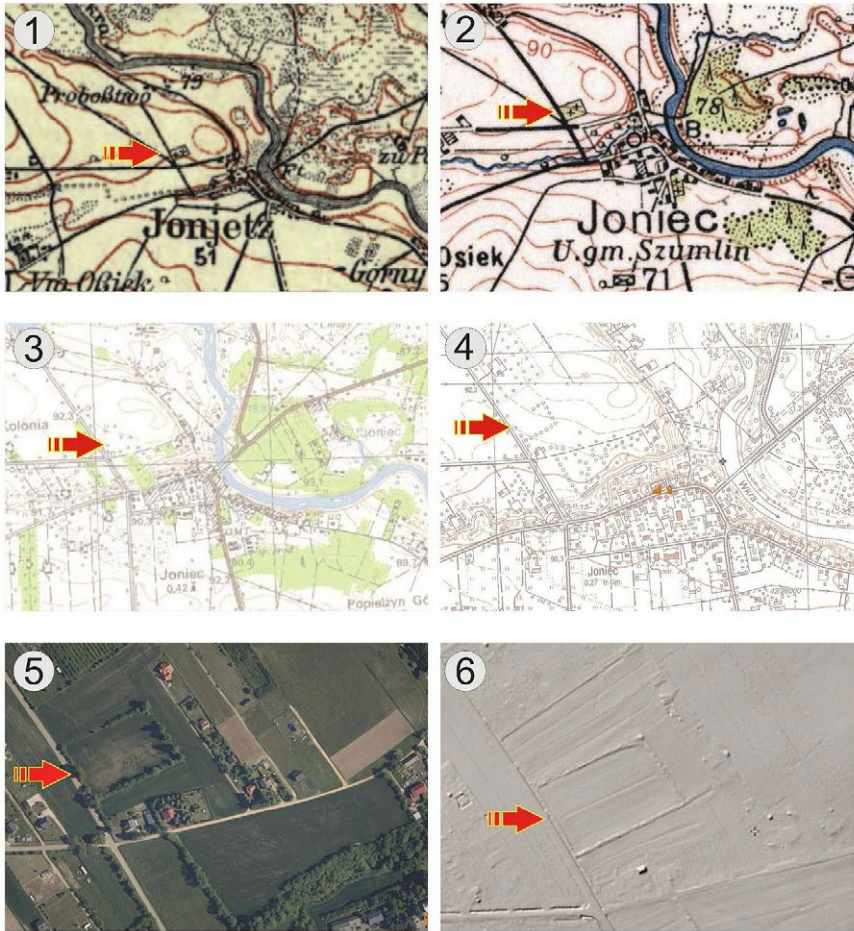
- Mapster (<http://igrek.amzp.pl>),
- Arcanum (<https://maps.arcanum.com/en>),
- Zbiór Kartograficzny Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie (https://agad.gov.pl/inwentarze/402_all.xml),
- Mapy z przeszłością (<https://atlas.ihpan.edu.pl/pastmaps/?lon=18.648909&lat=52.505601&z=7>),
- Old Maps Online (<https://www.oldmapsonline.org>).

Pamiętajmy, że nie wszystkie cmentarze były na tych mapach zaznaczone, co wiąże się z różną historią regionów, które po 1945 roku znalazły się w granicach Polski. Dotyczy to zwłaszcza niewielkich cmentarzy wojennych. W czasie I wojny światowej w armii niemieckiej istniały specjalne jednostki powołane do chowania poległych i zakładania cmentarzy. Obiekty powstawały w szybkim tempie, a na terenie zaboru rosyjskiego opieka nad nimi trwała zaledwie kilka lat. Spowodowało to stosunkowo szybką degradację i zapomnienie cmentarzy, więc nie znalazły się na mapach. Analogiczny los spotkał cmentarze niemieckie z okresu II wojny światowej, które dopiero od ostatnich trzech dekad poddawane są ekshumacjom i tzw. komasacjom. Podobna sytuacja dotyczy cmentarzy wiejskich, które zanikły przed wiekiem XVIII i nie znalazły się na późniejszych obrazowaniach kartograficznych lub nie były zaznaczane z zasady².

To, że cmentarz nie jest już czytelny we współczesnym krajobrazie, nie oznacza, że przestał istnieć. Najczęściej zdegradowana jest tylko część powierzchniowa – nasypy grobowe, krzyże, nagrobki – i związana z nią infrastruktura i mała architektura. Pod ziemią jednak nadal znajdują się jamy grobowe wraz ze szczątkami zmarłych, a w niektórych przypadkach także relikty budynków, ogrodzeń itp. Oprócz wspomnianej historycznej kartografii bardzo pomocne przy identyfikacji takich miejsc są metody teledetekcyjne, powszechnie wykorzystywane w archeologii: fotografia lotnicza, obrazowania satelitarne oraz lotnicze skanowanie laserowe³.

² Taką praktykę można zaobserwować na powstałej w latach 1796–1800 mapie Prus Nowoschodnich (Neuostpreussischen Kriegeskarte). Należy przy tym pamiętać, że umieszczenie na mapie jakiegoś obiektu zależało od wielu czynników.

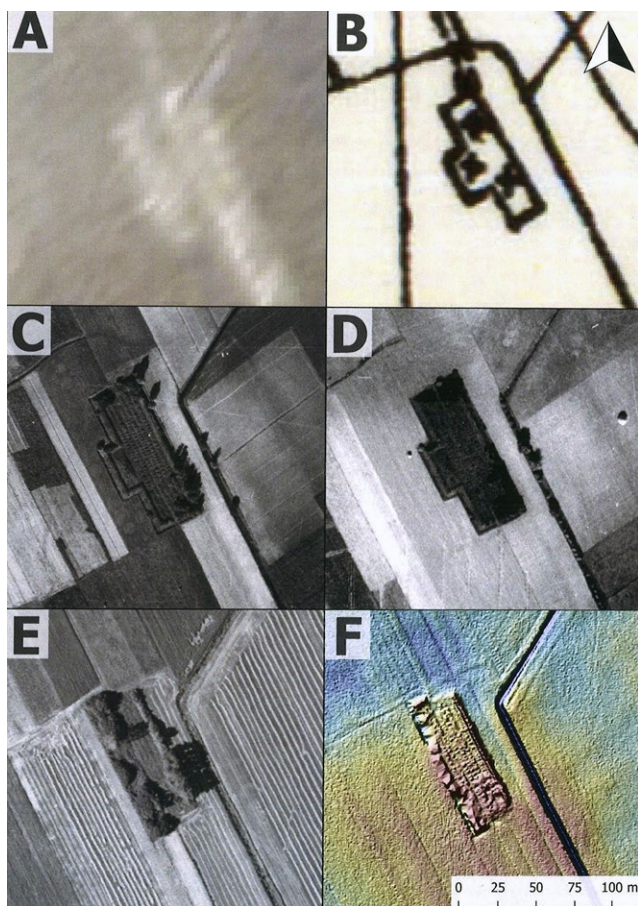
³ Metody teledetekcyjne dla archeologów. Poradnik, część 1, red. A. Makowska, W. Rączkowski, Warszawa 2023.

Przykład wykorzystania ogólnie dostępnych danych kartograficznych i teledetekcyjnych dla zobrazowania i identyfikacji cmentarza wiejskiego w miejscowości Joniec, pow. płoński, woj. mazowieckie. 1. Karte des westlichen Rußlands, 1915. 2. Wojskowy Instytut Geograficzny, 1937. 3., 4. Wojskowa mapa topograficzna, 1982. 5. Zdjęcie satelitarne. 6. Pochodna numerycznego modelu terenu z danych ALS (źródło: geoportal.gov.pl)

Fotografia lotnicza w archeologii ma już swoją ugruntowaną, ponadstuletnią tradycję. Dzięki wypracowaniu odpowiednich metod fotografowania z różnych pułapów w zależności od użytego statku powietrznego udaje się zobaczyć ślady dawnej działalności człowieka. Jest to możliwe za sprawą interpretacji wyróżników glebowych i roślinnych typowych dla relikwów dawnych cmentarzy (cmentarzysk), osadnictwa czy śladów pozostałych po działaniach militarnych.

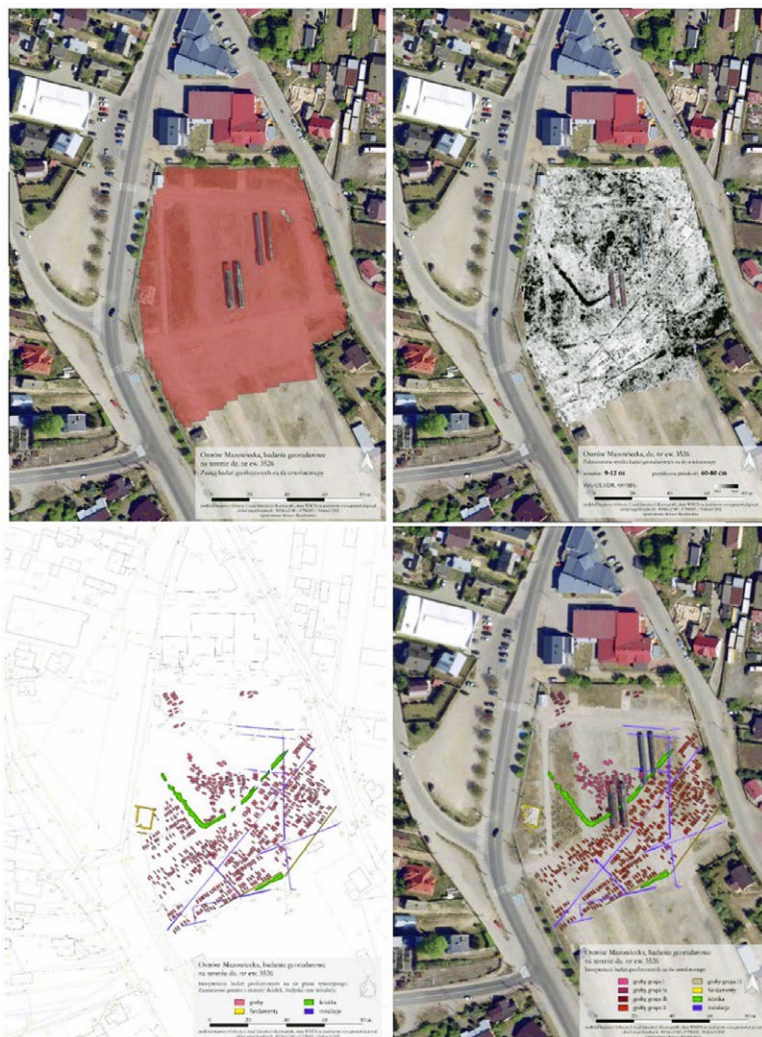
Cmentarz wojenny z okresu I wojny światowej w Czerwonej Niwie, pow. żyrardowski, woj. mazowieckie. A. Fotografia lotnicza, 1915. B. Mapa topograficzna, 1943. C. Zdjęcie lotnicze, 1957. D. Zdjęcie lotnicze, 1964. E. Zdjęcie lotnicze, 2004. F. Pochodna numerycznego modelu terenu z danych ALS⁴

Cennym źródłem wiedzy są zdjęcia historyczne wykonywane głównie w celach wojskowych. Ich analiza pozwala na znalezienie wyróżników lub obiektów już niefunkcjonujących (np. cmentarzy wojennych). Również zobrazowania satelitarne są obecnie szeroko wykorzystywane w archeologii. Obok danych optycznych zbierane są także dane radarowe czy termalne. Ich interpretacja również pozwala na rejestrację śladów dawnej działalności człowieka.

Lotnicze skanowanie laserowe jest w archeologii najmłodszą z opisywanych metod. Polega na wykorzystaniu technologii pozwalającej na rejestrację bardzo precyzyjnych danych wysokościowych, co pozwala na uchwycenie obiektów o własnej formie krajobrazowej, często zdegradowanej, a z poziomu terenu ledwo czytelnej.

4 A.I. Zalewska, G. Kiarszys, *Poszukiwanie...*, dz. cyt., ryc. 8, s. 399.

Ostrow Mazowiecki, pow. ostrowski, woj. mazowieckie. Przykład wykorzystania metody elektromagnetycznej z zastosowaniem georadaru do ustalenia granic i wewnętrznego rozplanowania dawnego cmentarza żydowskiego⁵

Wszystkie wymienione metody uzupełniają się wzajemnie, a ich wyniki są łączone w taki sposób, aby jak najefektywniej zobrazować widoczne relikty. Modelowy przykład takich działań pokazują wyniki badań w ramach projektu „Archeologiczne przywracanie pamięci o Wielkiej Wojnie”, który realizowany był w latach 2014–2018⁶.

⁵ IAE PAN, R. Ryndziewicz, *Badania georadarowe na terenie dawnego cmentarza żydowskiego w Ostrowi Mazowieckiej wykonane w ramach programu „Oznakowanie cmentarzy żydowskich na terenie RP”* (działka nr ew.: 3526, gmina Ostrow Mazowiecki m., powiat: ostrowski, województwo: mazowieckie) w roku 2021, archiwum NID, Warszawa 2021, ryc. 1, 6, 14, 15.

⁶ A.I. Zaleska, J. Czarniecki, G. Kiarszys, *Krajobraz Wielkiej Wojny. Front nad Rawką i Bzurą (1914–1915) w świetle teledetekcji archeologicznej i źródeł historycznych*, Warszawa 2019.

Innym sposobem na odnalezienie czy rozpoznanie granic nieistniejącego cmentarza jest wykorzystanie metod geofizycznych. Są to już jednak badania wymagające nakładu sił i środków oraz zaangażowania specjalistów. Badania tego rodzaju pozwalają zadokumentować zmiany wybranych parametrów fizycznych gruntu, a dzięki wynikom można uzyskać informacje o lokalizacji i zakresie występowania śladów dawnej działalności człowieka.

W przypadku cmentarzysk (grobów) najlepsze efekty przynosi metoda elektromagnetyczna z zastosowaniem georadaru. Należy jednak pamiętać, że jej użycie podlega pewnym ograniczeniom, związanym z rodzajem utworu geologicznego oraz ze stopniem dostępności terenu, czyli na przykład roślinnością, ogrodzeniami, budynkami itp. Lepsze rezultaty uzyskuje się przy gruntach o wysokiej oporności (suche piaski, żwiry, skały). By ograniczyć badania do konkretnego, wytypowanego miejsca, należy je poprzedzić wspomnianą już wyżej kwerendą.

Ostatnia z metod pozyskiwania informacji to archeologiczne badania wykopaliskowe, które podobnie jak badania geofizyczne, wymagają zaangażowania specjalistów. W przypadku cmentarzy historycznych o nierozpoznanych granicach eksploracja powinna mieć charakter sondażowy⁷ lub ograniczać się do nawarstwień powierzchniowych i być prowadzona do momentu uczytelnienia jam grobowych i innych elementów związanych z infrastrukturą dawnego cmentarza. Pozwala to na precyzyjną lokalizację poszczególnych grobów oraz ich rozmiarów, co z kolei jest bardzo pomocne w ewentualnym odtworzeniu nasypów i innego rodzaju upamiętnień, na przykład w formie krzyży czy tablic.

Najlepszy efekt daje korelacja wszystkich opisanych metod, z zastrzeżeniem, że należy je odpowiednio dobierać do konkretnego badanego obiektu. Etap terenowy powinna poprzedzić kwerenda archiwalna oraz przegląd fotografii lotniczych i danych lidarowych. Następnie w miarę potrzeb wykorzystywać można metody geofizyczne i archeologiczne.

Z danych teledetekcyjnych – zdjęć lotniczych, satelitarnych, wyników lotniczego skaningu laserowego – może korzystać każdy, bo są ogólnie dostępne. W przypadku prowadzenia badań geofizycznych i archeologicznych wymagane jest uzyskanie pozwolenia właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków, który w drodze decyzji administracyjnej udziela bądź nie udziela zgody na takie działania. Należy też pamiętać, że badania muszą być wykonywane przez archeologów.

⁷ M. Karczewska, M. Karczewski, J. Czaplicki, *Cmentarze z czasów I wojny światowej w Puszczy Kurpiowskiej*. Kierzek i Zawady, Białystok 2023, s. 115–210.

Na obszarze naszego kraju istnieje wiele cmentarzy, które są już w krajobrazie niewidoczne. Ustalenie ich lokalizacji jest możliwe na podstawie archiwalnych map oraz danych teledetekcyjnych, takich jak fotografia lotnicza, zobrazowania satelitarne oraz dane lotniczego skanowania laserowego. Do precyzyjnego ustalenia lokalizacji i zasięgu cmentarza używane są również metody geofizyczne – najlepsze rezultaty przynosi metoda elektromagnetyczna z zastosowaniem georadaru – a także badania archeologiczne.

Rozpoznanie układu przestrzennego cmentarza

Renata Stachańczyk, Iwona Wildner-Nurek

Rozpoznanie układu przestrzennego to pierwszy krok w poznaniu cmentarza w terenie. Do tego celu niezbędne są zebrane wcześniej informacje o jego historycznym i obecnym użytkowaniu i tradycji pochówku¹⁸. Materiały archiwalne – mapy, plany, rysunki i zdjęcia oraz opisy świadczące o zagospodarowaniu terenu cmentarza w przeszłości – są bardzo pomocne w ustaleniu, w jakim stopniu cmentarz się zachował, a w jakim został przekształcony.

Rozpoznanie polega na ustaleniu w terenie: przebiegu granic, narysu zewnętrznego, układu wewnętrznego oraz stanu zachowania wszystkich elementów składających się na zagospodarowanie przestrzeni. Częścią rozpoznania jest też ustalenie, czy powierzchnia zachowała się w całości (zachowanie integralności), czy w części oraz jakie elementy wpływają na degradację przestrzeni.

W powszechnej świadomości cmentarz jest przestrzenią wydzieloną formalnie, połączoną ze „światem żywych” poprzez bramę, za którą „obcuje się ze zmarłymi”. Cmentarze mogą być urządzone w bardzo różnicowany sposób. Niektóre nekropolie zakładane były według kompleksowo opracowanych planów, ale większość została rozplanowana zgodnie z miejscową tradycją. Na organizację przestrzeni cmentarza wpływ ma ukształtowanie terenu, wyznaczenie, forma pochówku, zmiany prawa i przepisów, zmiany tradycji pogrzebowych, zmiany obyczajowe i społeczne, historyczne i współczesne modernizacje i rozbudowy. Często tradycja wieków wcześniejszych miesza się z aktualnymi tendencjami, tworząc różne warianty. W rezultacie wygląd cmentarza ma zawsze charakter swoisty, jednostkowy.

Granica cmentarza menonickiego została wyznaczona kamieniami.
Drewniany płot ustawiono później. Stogi, 2023. Fot. M. Bogdanowska

Powinniśmy więc odnotować i rozpoznać poprzez porównanie z materiałami historycznymi wyliczone poniżej kwestie.

- Lokalizacja cmentarza: w mieście lub wsi, na przedmieściach, poza zabudową, z dala od osad, w lesie, polach, w obrębie rezydencji, np. parku, przy kościele. Często cmentarz założony poza miastem znajduje się obecnie w jego granicach.
- Granice: cmentarz jest zwykle obszarem ogrodzonym, z wejściem głównym podkreślonym ozdobną bramą lub bramami, ale nie zawsze tak jest. Granice cmentarzy wiejskich bywały niewyznaczone lub ledwo zaznaczone, np. krzewami lub kamieniami.
- Narys i plan, integralność całości: cmentarze mogą mieć różny narys i plan. Jest to uzależnione od wielu czynników, np. czasu powstania nekropolii, bezpośredniego sąsiedztwa, ukształtowania terenu, środowiska przyrodniczego. Narys może być regularną lub nieregularną figurą geometryczną.
- Plan wewnętrzny: może mieć formę regularną (zgeometryzowaną), prostą lub organiczną (swobodną), z czym mamy do czynienia, gdy cmentarz jest wkomponowany w krajobraz leśny albo parkowy.

Należy odnotować, czy plan cmentarza zmienił się i co było tego przyczyną. Być może z jakiegoś powodu część terenu dawniej zajmowanego przez cmentarz pełni obecnie inną funkcję albo odwrotnie – pierwotna przestrzeń cmentarza została powiększona.

- Kompozycja ogólna (która często podyktowana jest ukształtowaniem terenu).

Analizując kompozycję, należy wziąć pod uwagę charakter rozwiązania przestrzennego, które może być bardzo zróżnicowane. Najwcześniejsze cmentarze zakładane były wokół świątyni, która dominowała ponad otaczającym ją terenem. Cmentarz przy świątyni można na ogół obejść dookoła. Późniejsze formy rozplanowania to najczęściej tzw. układy formalne – z drogą-aleją główną prowadzącą wzdłuż osi wytyczonej od bramy wejściowej do placu centralnego lub układ z dwoma krzyżującymi się alejkami i podkreślonym punktem centralnym. W miarę rozrastania się cmentarza zakładano kolejne alejki, krzyżujące się z poprzednimi. Główne miejsce na cmentarzach chrześcijańskich zajmować może krzyż lub pomnik usytuowany w centrum lub na osi głównej albo budynek – kaplica, mauzoleum – może to być też okazałe drzewo. Czasami oprócz elementu centralnego na zakończeniu głównej osi znajduje się inny, lecz także ważny obiekt. Odmienny typ rozwiązania przestrzennego, parkowy, ma swobodny, nieregularny układ alejek. Na układ przestrzenny cmentarza duży wpływ ma także ukształtowanie terenu: naturalne wymusza układ tarasowy, sztuczne wynika z chęci podkreślenia niektórych rejonów cmentarza lub nawet wybranych miejsc pochówku.

W przestrzeni cmentarza często wyróżnić można strefy:

- Strefa reprezentacyjna rozpoczyna się za bramą główną, gdzie dodatkowo można napotkać kapliczkę, pomnik czy krzyż poświęcony ważnej osobie lub wydarzeniu, regulamin i plan cmentarza. Dalej obejmuje aleję główną i obiekt centralny (kaplica, krzyż, czasem drzewo). Aleja i okolice wokół obiektu centralnego tworzą jednocześnie strefę prestiżową, przeznaczoną na pochówki osób zasłużonych.
- Strefa użytkowa obejmuje powierzchnie grzebalne oraz wydzielone miejsca o innych funkcjach (śmietniki, WC itp.).
- Strefa zaniedbania¹: obszar pozbawiony opieki, przeznaczony na nowe pochówki i jeszcze niezagospodarowany.
- Strefa przenikania: przestrzeń, w której świat zewnętrzny (ulice, zabudowa, stragany z kwiatami i zniczami) i wewnętrzny (obrzeże cmentarza, ogrodzenie, bramy) stykają się ze sobą.

¹ Por. A. Długozima, *Cmentarze jako ogrody żywych i umarłych*, Warszawa 2011, s. 205

Ulica Rakowicka została zakomponowana jako główna aleja łącząca miasto z cmentarzem położonym poza obszarem zabudowy. Ulica obsadzona drzewami stanowiła reprezentacyjną promenadę, którą podążały konduktury pogrzebowe. Kraków, 2023. Fot. M. Bogdanowska

Kolejnym istotnym elementem kompozycji przestrzeni cmentarza jest układ grobów – może być regularny, geometryczny. Powierzchnia grzebalna jest zazwyczaj podzielona alejami na mniejsze składowe, które z kolei w układzie ciągów wzdłuż alei lub kwater mogą podlegać dalszym podziałom podkreślonym węższymi alejkami lub żywopłotami. Warto zwrócić uwagę, czy wydzielenia, w tym kwatery, są w jakiś sposób dodatkowo wygrozdzone i oznakowane. Należy określić, jak zorientowane są nagrobki względem stron świata, jakie jest ich rozplanowanie i rytm. Zorientowanie nagrobków może być podyktowane tradycją, specyfiką wyznania lub celową kompozycją planu. W obrębie cmentarzy o planie regularnym także linie grobów rozmieszczone są zgodnie z planem ogólnym – mogą być równoległe do alei głównej

lub alejek bocznych, a z kolei same miejsca pochówku ułożone są na ogół prostopadle do alei. Cmentarze, na których groby zorientowane są w jedną stronę, a kolejne linie grobów są do siebie równoległe, sprawiają wrażenie uporządkowanych i zadbanych. Współcześnie, ze względu na ograniczoną powierzchnię, na nowe pochówki wyznacza się często nowe pola grobowe, niejednokrotnie łamiąc przyjęty od lat porządek. Bywa, że wzdłuż alejek wyznacza się wąski pas na niewielkie groby, przeznaczone na grzebanie urn z prochami. Nowe pochówki zwężają szerokość alejek i przejść między grobami, a ich wprowadzanie jest często poprzedzone zmniejszeniem powierzchni biologicznie czynnej. Zjawisko to negatywnie wpływa zarówno na historyczną kompozycję, jak też na komfort i bezpieczeństwo użytkownika cmentarza, np. ogranicza możliwość poruszania się po cmentarzu osób ze szczególnymi potrzebami. Często też prowadzi do zerwania powiązania kompozycji wewnętrznej cmentarza z ważnymi obiektami położonymi na zewnątrz (np. z kościołem, krajobrazem otwartym, dominantami przyrodniczymi lub z krajobrazem zurbanizowanym).

Przebieg alei głównej – drogi przewodniej – często pokrywa się z główną osią widokową cmentarza. Warto zauważyć, że do cmentarza często prowadziła obsadzona drzewami aleja, stanowiąca tradycyjny i rozpoznawalny element krajobrazu miejscowości.

Elementy podstawowej struktury przestrzeni cmentarza

Poniższa lista pomaga w odczytaniu i zrozumieniu układu przestrzennego nekropolii:

- Ogrodzenie i wejścia. Ogrodzenia wykonywane były z kamienia polnego, kamienia obrabianego w różny sposób, cegły różnego rodzaju, z drewna, żelaza, stali lub żeliwa, jako pełne lub ażurowe. Oprócz ogrodzeń trwałych funkcję ogrodzeń mogły pełnić również gęste szpalery drzew, żywopłoty lub zwarte nasadzenia krzewów, a także rowy. Ważna jest wysokość ogrodzenia i jego przejrzystość w ogrodzeniu ażurowym, a tym samym możliwość wejrzenia w przestrzeń cmentarza, „dotknięcia” jego tajemnicy i wyróżniającego to miejsce nastroju. Ocena stanu zachowania ogrodzenia będzie polegać na odnotowaniu stanu technicznego i kompletności oraz zgodności jego obecnego przebiegu z przebiegiem historycznym.
- Budynki i budowle. Ich funkcja oraz forma mogą być bardzo zróżnicowane. W obrębie cmentarza mogły znajdować się grobowce (w formie niewielkich kaplic), domy przedpogrzebowe, kaplice, mauzolea, budynki administracji. Ze względu na formę i wysokość

często są one lokalnymi dominantami. (Więcej o budynkach i małej architekturze piszemy w kolejnych rozdziałach).

- Nagrobki, mogiły, elementy rzeźbiarskie. Pod względem materiałowym możemy groby podzielić na wykonane w materiale trwałym (kamień, cegła i inne) lub usypane z ziemi (pryzma lub kopiec), zwane mogiłami. Nagrobki posiadają dwie główne formy wyróżnienia miejsca pochówku: element pionowy (krzyż, stela, kolumna, macewa, rzeźba, obelisk i inne) lub element poziomym (tumba, sarkofag, płyta leżąca i inne). Wiele obiektów, szczególnie współczesnych, jest połączeniem tych form (płyta leżąca ze stelą).
- Drogi i nawierzchnie. Drogi tworzą szkielet rozplanowania cmentarza, ale mają również funkcję użytkową. W ramach rozpoznania układu przestrzennego cmentarza konieczne jest odczytanie przebiegu dróg-alejek i ich rozplanowania. Szerokość użytkowa i nawierzchnia alei mogła ulec z czasem modyfikacji. Ze względów funkcjonalnych bardziej pożądana jest nawierzchnia utwardzona, stosowana na ogół w częściach bardziej reprezentacyjnych, pozostałe alejki bywają ziemne lub mineralne. Spotykane są również nawierzchnie trawiaste. (Więcej na temat nawierzchni w dalszych podrozdziałach).
- Układ roślinny, gatunki roślin drzewiastych i zielnych. Układ roślinny wraz z drogami kształtuje przestrzeń wewnętrzną cmentarza. Drzewa towarzyszą ogrodzeniu, wyznaczając tym samym granice cmentarza. Rosną wzdłuż alejek, zwłaszcza wzdłuż alei głównej, podnosząc jej rangę, ale też wzdłuż alejek poprzecznych lub obwodowych. Wyznaczają lub choćby podkreślają podział powierzchni grzebalnej na kwatery, dzieląc przestrzeń na mniejsze fragmenty (wnętrza). Drzewa służyły także podkreśleniu ważnych obiektów i miejsc – budynku kaplicy lub innego, dominującego obiektu, wejść, nagrobków itp. Wysokie drzewa sadzono z myślą o ocienianiu grobów, co miało znaczenie sanitarne. Czasem skupiska drzew tworzyły swobodnie komponowane kępy. Konieczne jest zatem rozpoznanie, w jakich formach i układach sadzono drzewa i krzewy na cmentarzu, rozpoznanie stosowanych gatunków, czy te układy zachowały się kompletnie, czy tylko częściowo, odnotowanie, czy istnieją relikty w postaci karp o dużej średnicy. Dzięki temu, przystępując do opracowania planu remontu, można przywrócić nasadzenia w ich pierwotnej lokalizacji.
- Wyposażenie w elementy infrastruktury użytkowej. Większość cmentarzy wyposażonych jest w niezbędną infrastrukturę związaną z ich funkcjonowaniem. Są to hydranty, pompy, studnie, z których czerpie się wodę do kwiatów, podlewania roślin i sprzątania grobów,

Potrzeba upamiętnienia zmarłych i „upięknienia” miejsca pochówku powoduje czasem, że jeden obiekt zagarnia przestrzeń i nadmiernie dominuje nad otoczeniem. Jeśli nie jest wyróżniony kompozycyjnie (w przemyślanym układzie całego założenia), prowadzi to do poczucia dysharmonii i chaosu. Osobną kwestią jest materiał i forma tych obiektów. Cmentarz w Tarnobrzegu, 2023. Fot. M. Wojnowska

śmietniki i miejsca składowania odpadów, zajmujące czasami przestrzeń celowo zaprojektowaną lub choćby wydzieloną, ławki przy głównych alejkach lub przy studni i inne. Współczesnym zjawiskiem jest montowanie przy grobach ławeczek przeznaczonych dla rodziny zmarłego. Warto zwrócić uwagę, że mnogość form i pomysłów fundatorów może prowadzić do chaosu w przestrzeni cmentarza.

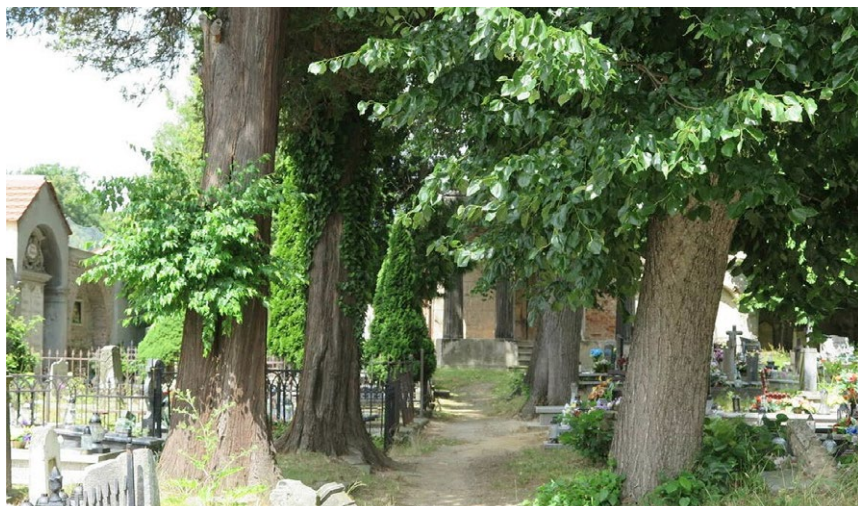
Zjawiska degradujące

Cmentarz jest przestrzenią niezwykle wrażliwą, a jej odbiór łatwo zakłócić. Negatywnie oddziałują wszelkie obiekty i elementy o agresywnej kolorystyce lub formie znajdujące się poza ogrodzeniem, ale „wnikające” i zakłócające ciszę, burzące komfort kontemplacji oraz wywołujące dysonans estetyczny. Mogą to być bliskie budynki lub reklamy, odgłosy przemysłowe i komunikacyjne. Także strefa przenikania może powodować dysonans estetyczny, jeśli umieszcza się w niej krzykliwe reklamy.

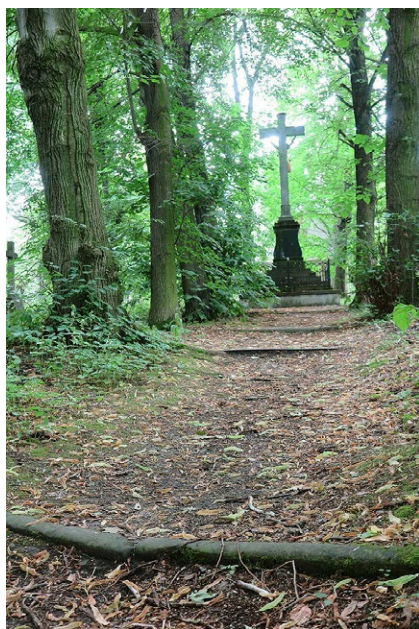
Złe wrażenie robią stragany czy kioski utrzymane w różnym standardzie, wielkości, formie i kolorystyce. Degradujący charakter ma zaburzenie historycznego rozplanowania nagrobków i wyznaczanie dodatkowych miejsc pochówku kosztem elementów historycznych. Nowe miejsca pomniejszają przestrzeń alejek, przejść, zieleni komponowanej, co negatywnie wpływa nie tylko na komfort użytkowania przestrzeni cmentarza, ale także zakłóca jego kompozycję.

Na negatywny odbiór wpływają oczywiście zniszczenia i zaniedbania elementów składających się na zagospodarowanie cmentarza, uszkodzenia nagrobków, rozrzucone ich części, brak kontroli nad samosiewami. Z kolei wycinka drzew, zwłaszcza starych, degraduje kompozycję, niszczy ślady dawnego rozplanowania i prowadzi do tworzenia „kamien-nych pustyni”. Wycinka drzew w alejach prowadzących do cmentarza jest także niepowetowaną stratą w krajobrazie, a zarazem degradacją drogi przewodniej do cmentarza, który nadal jest odbierany jako miejsce wyjątkowe.

Cmentarze są przestrzeniami o indywidualnym wyrazie, urządzonymi częściej zgodnie z miejscową tradycją niż według kompleksowych planów. Przestrzenie te zawsze jednak mają swoją wewnętrzną organizację, zależną od ukształtowania terenu, wyznania, form pochówku i wielu innych czynników. Ustaloną formę przestrzeni cmentarza i jego historyczny układ łatwo zburzyć, wprowadzając elementy zakłócające harmonię – nie tylko w obrębie cmentarza, ale także w jego najbliższym sąsiedztwie.

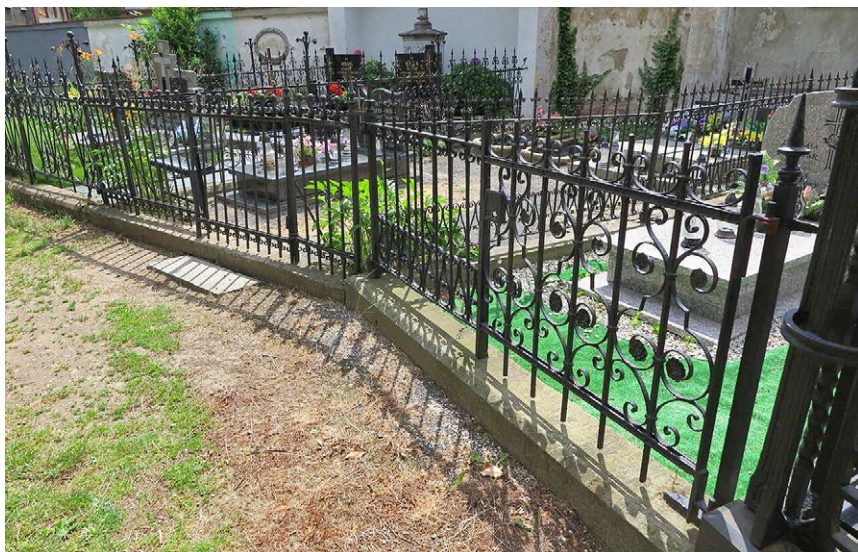
Aleja lipowa jako
droga przewodnia.
Gryfów Śląski.
Fot. R. Stachańczyk

Aleja ze starodrzewem na osi głównej
prowadząca do krzyża zlokalizowanego
w centrum cmentarza. Bystrzyca Kłodzka.
Fot. R. Stachańczyk

Centrum cmentarza zaakcentowane krzy-
żem otoczonym starodrzewem. Bystrzyca
Kłodzka. Fot. R. Stachańczyk

Przykład wygradzenia kwater. Stary cmentarz, Gryfów Śląski. Fot. R. Stachańczyk

Powiązanie widokowe z krajobrazem otwartym. Kondratów. Fot. R. Stachańczyk

Historyczne budowle na zabytkowym cmentarzu. Skutki braku systematycznej konserwacji i rabunku historycznych elementów. Gryfów Śląski. Fot. R. Stachańczyk

Nagrobki i wyposażenie współczesne. Gryfów Śląski. Fot. R. Stachańczyk

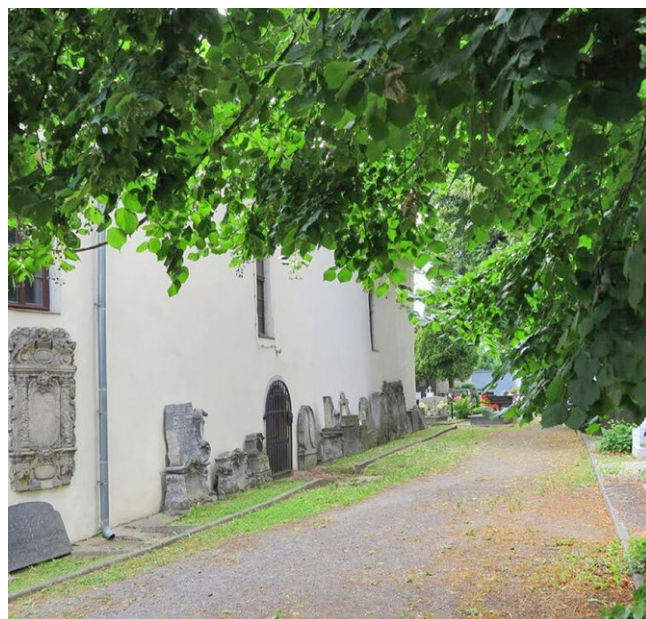

Lapidarium na ogrodzeniu cmentarza przykościelnego w otoczeniu okazałych drzew. Świerzawa. Fot. R. Stachańczyk

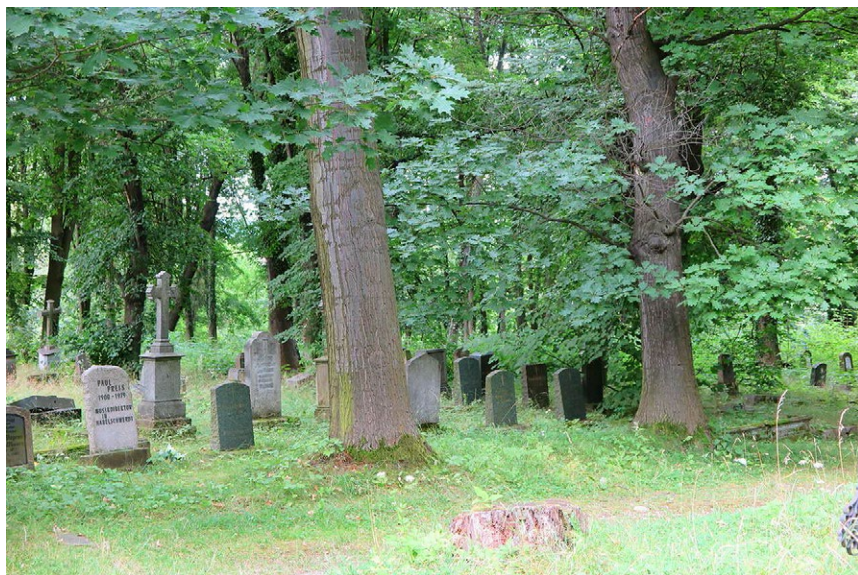
Rozbudowane formy nagrobków. Stary cmentarz, Gryfów Śląski. Fot. R. Stachańczyk

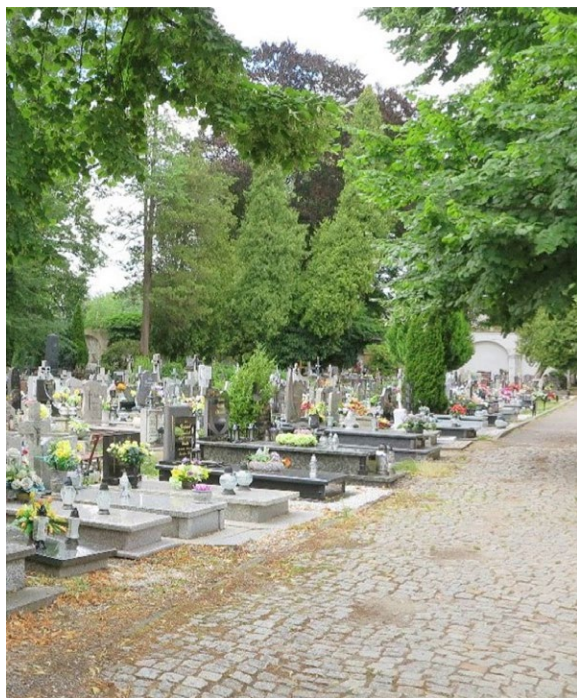
Nawierzchnia mineralna z obrzeżem ogrodowym oraz lapidarium. Gryfów Śląski. Fot. R. Stachańczyk

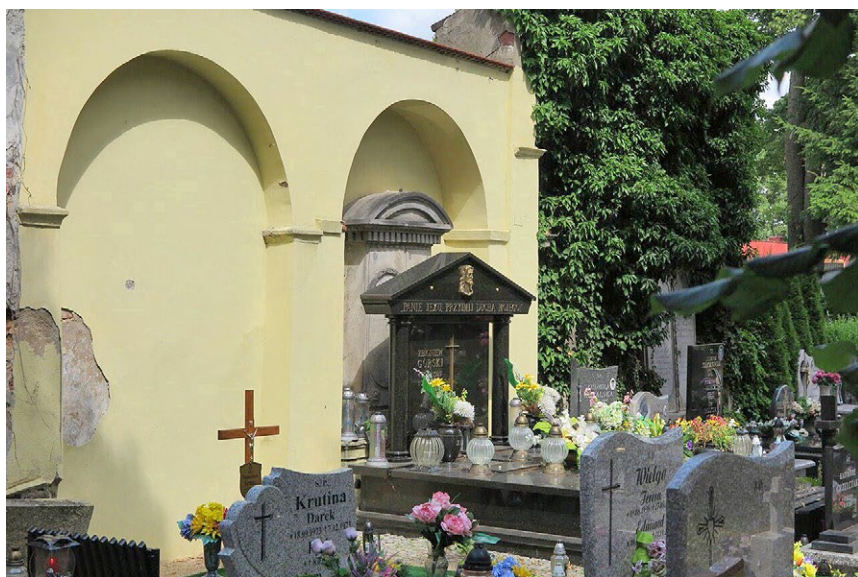
Współczesne nawierzchnie wokół nagrobka. Gryfów Śląski. Fot. R. Stachańczyk

Płyty nagrobne na nawierzchni trawiastej wśród okazałych drzew, wertykalne, orientowane w jedną stronę. Bystrzyca Kłodzka. Fot. R. Stachańczyk

Nawierzchnia drogi z kostki granitowej, wokół nagrobków indywidualne współczesne opaski – zróżnicowanie formy, materiałów i wysokości oddziałuje negatywnie na integralność estetyczną przestrzeni. Utwardzone, szczelne nawierzchnie utrudniają naturalną migrację wody opadowej. Gryfów Śląski. Fot. R. Stachańczyk

Zabytkowa stela została przysunięta współczesnym nagrobkiem. To przykład niewłaściwego postępowania – z przyczyn estetycznych, ale i z powodu braku szacunku, pogwałcenia prawa do upamiętnienia zmarłego. Gryfów Śląski. Fot. R. Stachańczyk

Bliskie sąsiedztwo współczesnej architektury negatywnie oddziałuje na nastrój wnętrza cmentarnego. W takiej sytuacji zielen jest optymalnym wygradzeniem terenu. Gryfów Śląski. Fot. R. Stachańczyk

Historyczne elementy obramienia kwater zdegradowane przez brak skutecznej opieki.
Gryfów Śląski. Fot. R. Stachańczyk

Negatywne skutki nieprzemyślanego posadzenia drzewa i braku opieki nad cmentarzem. Kolizji można było uniknąć, wybierając inny gatunek drzewa lub podejmując odpowiednio wcześniej interwencję. W takiej sytuacji walor przyrodniczy – wyrażony wartością drzewa – bierze prymat nad relikwiami konstrukcji nagrobka. Gryfów Śląski. Fot. R. Stachańczyk

Grobowce,
nagrobki,
mała
architektura,
nawierzchnie

Konserwacja i opieka nad zabytkowymi obiektami

Monika Bogdanowska, Agnieszka Zambrzycka

Prace konserwatorsko-restauratorskie przy obiektach wpisanych do rejestru zabytków (rejestr A lub B¹) wykonuje się na podstawie pozwolenia konserwatorskiego. W związku z tym prowadzone są przez osobę posiadającą odpowiednie uprawnienia lub pod jej ścisłym nadzorem. Niniejszy rozdział omawia zasady prawidłowej opieki i utrzymania w dobrym stanie obiektów stanowiących elementy kompozycji cmentarza. Zajmują się tym zarządcy, opiekunowie społeczni, posiadacze oraz inne osoby, którym dziedzictwo (czasem po prostu opuszczona, zapomniana mogiła) leży na sercu. Chcemy wskazać, w jaki sposób postępować, jak unikać błędów oraz nie wykonywać prac, które mogą być dla zabytku szkodliwe.

Należy pamiętać, że zawsze podstawą prawidłowego postępowania konserwatorskiego jest diagnoza. Aby ją postawić, niezbędna jest szczegółowa analiza przyczyn zniszczeń i potencjalnych zagrożeń. Dopiero w następnym etapie znajdujemy właściwy sposób działania, czyli terapię.

Zanim jednak podejmiemy się diagnozy, niezbędne są działania wspomniane we wcześniejszych rozdziałach: rozpoznanie, inwentaryzacja, monitoring. W zależności od cmentarza i liczby znajdujących się na nim obiektów inwentaryzacja będzie zajęciem mniej lub bardziej złożonym. Duże cmentarze komunalne w miastach oraz cmentarze wojskowe na ogół posiadają bardzo szczegółową ewidencję zasobu, często wzbogaconą o internetową wyszukiwarkę grobów. Gorzej z mniejszymi cmentarzami oraz z tymi, które pozbawione są opieki. Podstawą inwentaryzacji jest oczywiście plan. Każdy obiekt będący elementem zespołu (a więc też

¹ Zob. aneks 3 w niniejszej publikacji: *Procedury administracyjne*.

Czasem chęć utrwalenia inskrypcji przyczynia się do zniszczeń. Takie podmalowanie napisu niewłaściwie dobranymi farbami może spowodować nieodwracalne uszkodzenia kamienia. Fot. M. Niewalda

mur, brama, inne historyczne elementy małej architektury) powinien posiadać osobną metryczkę, w której zostaną zebrane najważniejsze informacje o jego wyglądzie, materiale, historii i stanie zachowania, jak również odnotowywane będą na bieżąco niepokojące zmiany. W przypadku grobów ważne jest dokumentowanie stanu inskrypcji – często jedyne go świadka historii. Warto zapoznać się z obszernym opracowaniem poświęconym temu tematowi zawartym w poradniku poświęconym inwentaryzacji cmentarzy i nagrobków². Zupełnie odrębnym zadaniem jest dokumentowanie i zarządzanie zielenią, o czym piszemy w kolejnym rozdziale.

Podstawowe zadanie opiekuna to stałe monitorowanie obiektu oraz rejestrowanie jego stanu (zdjęcia, notatki). Niezwykle ważne jest spisywanie inskrypcji, jeśli ich trwałość jest zagrożona (np. z powodu wypłukania kamienia) oraz zabezpieczanie detali, które uległy uszkodzeniu (np. odłamanych fragmentów rzeźb). Z czasem może się okazać, że wskazane będzie założenie lapidarium takich ułomków³.

² A.S. Czyż, B. Gutowski, *Podręcznik do inwentaryzacji polskich cmentarzy i nagrobków poza granicami kraju*, Warszawa 2022 (pozycja dostępna w wersji elektronicznej na stronie internetowej wydawcy).

³ E. Baniukiewicz, *Ogólne wytyczne dotyczące urządzania lapidariów w Polsce*, w: *Ochrona cmentarzy zabytkowych. Materiały szkoleniowe pracowników Państwowej Służby Ochrony Zabytków oraz materiały z konferencji „Organizacja lapidariów cmentarnych”*. Żagań, Koźuchów, 20–23 czerwca 1993, red. A. Michałowski, Warszawa 1994.

Technika i materiały

Monika Bogdanowska

Zdecydowana większość obiektów, z którymi mamy do czynienia na cmentarzach, wykonana została z materiałów trwałych, głównie z kamienia, kamienia sztucznego lub w murowanej konstrukcji ceglanej czy kamiennej, surowej lub potynkowanej. Strukturom tym towarzyszą na ogół mniejsze detale, zazwyczaj wykonane z metalu (ogrodzenia, kraty, wsporniki, łańcuchy i inne), rzadziej z drewna. Obok tych mniej lub bardziej trwałych konstrukcji spotykamy też mogiły ziemne w formie wyniesionych wzgórków, czy to samodzielnych, czy to obramionych trwalszym, kamiennym wygrodzieniem, u wezłowia zwieńczonych jakimś elementem pionowym (krzyżem, stelą), wyróżniającym miejsce pochówku. Zdarzają się też elementy wykonane z żelaza lub ze stopów metali (z brązu) oraz obiekty niemal w całości wykonane z metalu lub zdobione detalem wykonanym w tym materiale. Mowa tu o tablicach napisowych, krzyżach, antabach, plakietach lub medalionach. Na terenie większych cmentarzy spotkać można murowane kaplice grobowe z futrami, kratami, wrotami, a niekiedy całymi kompozycjami rzeźbiarskimi wykonanymi z metalu. Prawidłowa naprawa tego typu obiektów wymaga wsparcia fachowca, jakim jest konserwator zabytków. Warto więc w tym miejscu zaznaczyć, że bardzo często nagrobek, z którym mamy do czynienia, składa się z wielu różnych materiałów (czyli nie jest jednorodny), a każdy z nich wymaga indywidualnego potraktowania.

Od końca wieku XIX popularność zyskiwał sztuczny kamień, którego właściwości fizyczne i odporność przewyższają naturalny surowiec skalny. Z uwagi na technikę produkcji pozwalała na wykonywanie dowolnych form o wybranej fakturze, teksturze i barwie. Najbardziej popularną, z czasem nieco sprymitywizowaną, formą sztucznego kamienia

Na tym zestawieniu nagrobnych portretów obywateli Krakowa widzimy różnorodność typów ludzkich, ale też strojów, nakryć głów, sposobów uczesania. Jest to cenne źródło wiedzy o dawnych modach i gustach. Cmentarz Rakowicki w Krakowie. Fot. M. Bogdanowska

jest lastriko (*terazzo*). Innym często spotykanym, szczególnie na cmentarzach wojennych, materiałem jest beton. Elementy konstrukcyjne wykonywane z tego materiału (np. słupki ogrodzeń) są na ogół zbrojone. Ogólne zasady utrzymania i pielęgnacji sztucznego kamienia czy betonu są zbliżone do zasad pielęgnacji materiału naturalnego, dlatego w tym rozdziale skoncentrujemy się na materiale dominującym na historycznych cmentarzach, czyli kamieniu.

Lecz – jaki kamień? Napotykamy tu na dużą złożoność zagadnienia. W przypadku cmentarzy historycznych był to głównie kamień występujący lokalnie. Dominuje materiał pozyskiwany ze skał porowatych – bardziej dostępny, łatwiejszy w obróbce i tańszy: zazwyczaj piaskowiec w elementach konstrukcyjnych i wapień – delikatniejszy, ale dający możliwość bardziej wyrafinowanej obróbki – używany do wykonywania rzeźb i drobniejszych detali. Na północy i na południu kraju, ale też na Dolnym Śląsku, możemy spotkać elementy wykonane ze skał magmowych, krystalicznych czy tzw. wapieni metamorficznych, czyli materiałów nieporowatych (marmur, granit). Ten typ skał odznacza się większą trwałością, ponieważ nie absorbuje wilgoci, ale oczywiście też podlega destrukcji, bywa, z uwagi na budowę morfologiczną, bardziej kruchy. Dla dokładnego określenia materiału, wraz ze złożem, stosuje się badania

Zespół oryginalnych w formie nagrobków o zróżnicowanych kształtach wykonanych z lokalnego kamienia na cmentarzu przy kościełku św. Leonarda w Busku-Zdroju. Zarówno tu, jak i w okolicach podstawą historycznego budownictwa był wapień pińczowski, z którego wznoszono budynki, ale i wykonywano liczne, do dziś stojące przy drogach kapliczki. Fot. M. Bogdanowska

petrograficzne, pozwalające na optymalne dobranie do napraw i rekonstrukcji z nowego materiału.

To, co ważne i ciekawe dla opiekuna cmentarza, to próba określenia, jaki był dominujący materiał, z którego wykonywano nagrobki. Gdzie go pozyskiwano? Jeśli mamy do czynienia z większym zespołem obiektów z tego samego rodzaju kamienia, możemy domniemywać, że w okolicy działał kamieniołom, w którym pozyskiwano surowiec, oraz warsztat kamieniarski wykonujący nagrobki wedle określonych, popularnych wzorców. Z uwagi na lokalny charakter takiej wytwórczości ma ona szczególną wartość w odczytywaniu i utrwalaniu dziejów miejsca.

Stanowi także część jego tożsamości. Tym samym zwykły cmentarz parafialny staje się enklawą wartych rozpoznania i zachowania unikalnych artefaktów.

Rozpoznając historyczny cmentarz, podejmiemy także próbę określenia rodzaju używanych materiałów. Czasem będzie potrzebne wsparcie specjalisty. Podobnie spróbujemy rozpoznać charakterystyczne typy starych nagrobków (powstających do mniej więcej II wojny światowej, potem dominują już lastrykowe płyty ze stelą). Może uda się ustalić też, skąd pozyskiwano kamień oraz czy istniał lub nadal istnieje jakiś warsztat kamieniarski, który w dawnych czasach realizował zamówienia? Wiedza ta pomoże w rekonstrukcji lub remoncie historycznych obiektów, a co więcej może stać się inspiracją dla tworzenia współczesnych form nagrobków, odbiegających od ujednocionej w całym kraju granitowo-lastrykowej masówki.

Ocena stanu zachowania

Agnieszka Zambrzycka, Monika Bogdanowska, Agnieszka Kasprzak

Najważniejsze czynniki niszczące

Klasyfikacja przyczyn (czynników niszczących), a w konsekwencji określenie rodzaju zniszczenia to podstawa działań powstrzymujących dalsze uszkodzanie obiektu. Ich rozpoznawanie wymaga wiedzy i doświadczenia, ale warto je pozyskać, by wiedzieć, co się dzieje i jak postępować.

Zniszczenia (efekt działania czynników niszczących) dzielimy na widoczne i niewidoczne, a więc te, które dostrzeżemy okiem nieuzbrojonym oraz te, które można zauważyć po dokładnej analizie, przy użyciu specjalistycznego sprzętu badawczego. Możemy więc zobaczyć na kamieniu czy tynku biały nalot, świadczący o zasoleniu struktury, ale skład chemiczny (rodzaj oraz ilość) soli ustalimy dopiero w badaniu analitycznym. Istnieją też sole, których obecność potwierdzimy wyłącznie metodami laboratoryjnymi.

Czynniki, które generują zniszczenia, dzielimy na mechaniczne (fizyczne), chemiczne i biologiczne oraz te, które są związane z przekształceniami estetyczno-plastycznymi – będące wynikiem celowych lub przypadkowych działań człowieka. Najczęściej jednak czynniki te występują w połączeniu, dając skumulowany efekt, dlatego mówimy na przykład o zniszczeniach fizykochemicznych.

Kolejny podział wynika z określenia miejsca, w którym zniszczenie wpływa na obiekt, zatem mamy czynniki wewnętrzne i zewnętrzne. Do czynników wewnętrznych należy budowa technologiczna obiektu, natomiast do zewnętrznych wszystkie inne czynniki, które działają na obiekt z zewnątrz, w tym przede wszystkim nasilone w ekspozycji zewnętrznej czynniki atmosferyczne.

Ten obelisk jest przykładem, jak odmiennie reagują różne gatunki kamienia na działanie czynników atmosferycznych. O ile płyta z inskrypcją (marmur dębnicki?) jest w stosunkowo dobrym stanie, to drobnziarnisty piaskowiec uległ silnym uszkodzeniom, w złym stanie jest też niewielkie tondo z twarzą Chrystusa odkute w wapieniu pińczowskim. Cmentarz Rakowicki w Krakowie. Fot. M. Bogdanowska

Czynniki wewnętrzne

Budowa technologiczna ma zasadniczy wpływ na trwałość. Najważniejszy jest rodzaj materiału lub materiałów, z jakich wykonano obiekt i sposób połączenia poszczególnych elementów. W przypadku skał o zwartej budowie, krystalicznych, o niskiej porowatości, takich jak skały magmowe (na przykład granit czy sjenit), proces destrukcji jest o wiele wolniejszy niż w przypadku porowatych skał osadowych (piaskowiec, wapień). Spośród tych drugich najmniej odporne są te o spoiwie wapienistym i ilastym. Oprócz spoiwa duży wpływ na odporność skały ma ich skład mineralogiczny.

Połączenia różnych gatunków kamienia w jednym obiekcie, co zdarza się dość często (na przykład w przypadku rzeźby z wapienia ustawionej na piaskowcowym cokole), powoduje powstawanie na dolnym elemencie nawarstwień, w których składzie znajdziemy związki chemiczne wzbogacone o składniki kamienia znajdującego się powyżej. W przytoczonym przykładzie na cokole utworzą się nawarstwienia gipsowe powstałe

w procesie rozpuszczania kalcytu – podstawowego budulca skał wapiennych – poddanego działaniom zanieczyszczeń atmosferycznych.

Konstrukcje metalowe (na przykład stabilizujące połączenia elementów), korodując, a także zmieniając swą objętość, doprowadzają do pęknięcia materiału, w którym są osadzone (bardzo niebezpieczna jest przykładowo korozja elementów konstrukcyjnych wykonanych ze stali węglowej). Produkty korozji, migrując do powierzchni wraz z wodą, tworzą brunatne, szpecące plamy. Z kolei na skutek korozji brązu powstają związki miedzi, które wraz z wodami opadowymi przemieszczają się w niższe partie obiektu, tworząc zielononiebieskie wybarwienia. Innym czynnikiem niszczącym związanym z budową obiektu są używane czasem do napraw tynków czy spoinowania cegieł szczelne zaprawy cementowe. Podobnie działa szczelna powłoka malarska (na przykład olejna) – blokuje odparowanie wody wsiąkającej w kamień.

Wadliwie osadzona płyta z inskrypcją została wraz z piaskowcowym obeliskiem pokryta grubą warstwą farby. Woda przenikająca przez mikropęknięcia w tej szczelnej powłoce spowodowała oderwanie płyty od podłoża i dezintegrację kamienia.

Fot. M. Niewalda

Czynniki zewnętrzne

Szerokie spektrum czynników zewnętrznych obejmuje zarówno czynniki atmosferyczne, jak i zanieczyszczenia powietrza czy też czynniki wynikające ze szczególnego usytuowania obiektu.

Podstawowym czynnikiem jest oczywiście woda, która w postaci deszczu, śniegu, gradu, wilgoci z powietrza oraz podciągania kapilarnego z podłoża przyczynia się do zawilgocenia materiału, co inicjuje zniszczenia. Działanie wody ma zarówno charakter mechaniczny (wypłukiwanie powierzchni), jak i chemiczny (woda działa jak rozpuszczalnik). W przypadku materiałów mineralnych – jak kamień, tynk, cegła – woda uruchamia znajdujące się w strukturze sole, które migrując do powierzchni w czasie wysychania, tworzą różnego rodzaju wykwity (wysolenia), a krystalizując (zwiększając objętość), prowadzą do dezintegracji materiału. W przypadku elementów metalowych jej działanie prowadzi do przyczyniającej się do destrukcji materiału tzw. korozji wodnej. W okresie jesienno-zimowym oraz wczesną wiosną, gdy temperatura spada poniżej 0°C, woda zamienia się w lód i zwiększa swoją objętość, powodując powstawanie spękań, rozwarstwianie i łuszczenie powierzchni, a z czasem też głębszych warstw materiału. Równie niebezpieczne są wysokie amplitudy dobowe, na skutek których warstwy powierzchniowe silnie się nagrzewają, zwiększając objętość, a po ochłodzeniu kurczą się, doprowadzając do pęknięcia i rozwarstwiania materiału. Podobne dzieje się przy gwałtownym spadku temperatury, kiedy temperatura warstwy powierzchniowej kamienia czy metalu jest niższa od temperatury wewnętrznej. To wszystko prowadzi do uszkodzeń mechanicznych.

Działania czynników atmosferycznych mogą być spotęgowane przez znajdujące się na danym terenie zanieczyszczenia powietrza, które przyspieszają degradację obiektów kamiennych i metalowych. Zanieczyszczenia gazowe po rozpuszczeniu w wodach opadowych tworzą niebezpieczne związki, to tzw. „kwaśne deszcze”. Zawarte w nich kwasy, na przykład węglowy, siarkowy, azotowy, solny, fluorowodorowy, powodują rozpuszczanie składników materiału, a w wyniku działania wód opadowych ich wymywanie. W procesie tym powstają nowe związki (na przykład gips), które uszczelniają powierzchnię, zmieniają jej charakter i przyczyniają się do dalszej destrukcji. Stałe składniki dymów, między innymi pyły, smółki i sadze, osadzając się na powierzchni materiału, tworzą zwarte nawarstwienia, czasem o tłustym charakterze, uszczelniające powierzchnię kamienia. Zatrzymując wilgoć, absorbując dwutlenek siarki i inne gazy, przyczyniają się do dalszej destrukcji. Następuje synergia zniszczeń chemicznych i mechanicznych.

Zawilgocenie i obecność różnego rodzaju szczątków organicznych i ziemi sprzyjają rozwojowi organizmów na powierzchni obiektów zabytkowych, doprowadzając do zniszczeń biologicznych. Drobnoustroje, takie jak bakterie, grzyby oraz rośliny niższe (glony, porosty, mchy i paprotniki), niszczą obiekty, osłabiając strukturę materiału. Wytwarzane przez nie

kwasy organiczne nadtrawiają powierzchnię – ich obecność uwidacznia się w postaci przebarwień. Na powierzchniach metalowych powstaje warstwa tzw. biofilmu, którego obecność prowadzi do zintensyfikowanych procesów niszczącej korozji. Także rośliny wyższe, takie jak krzewy, chwasty, pnącza i drzewa, mogą powodować różnego rodzaju uszkodzenia o charakterze chemicznym i mechanicznym.

Ważnym czynnikiem wpływającym na stan zachowania obiektów jest działanie człowieka. Poza efektami lepiej lub gorzej prowadzonych napraw czy remontów, są to też przypadkowe uszkodzenia mechaniczne (na przykład obicia narożników) oraz działania celowe – akty wandalizmu.

Rodzaje zniszczeń

Ubytki – zniszczenia mechaniczne

Można do nich zaliczyć mniejsze i większe pęknięcia, szczeliny, a także rozwarstwienia kamienia naturalnego wzdłuż warstw sedymentacyjnych, zaś w przypadku metali – pęknięcia i wykruszanie. Ubytki mogą mieć różną wielkość: niewielkie (np. obtłuczenia narożników), zniszczenia większych fragmentów (np. części gzymsu czy głowy rzeźbionej postaci), całe elementy (np. brak krzyża). Mamy też do czynienia z uszkodzeniami powierzchni – *de facto* jej ubytkiem, co uwidacznia się w zaniku faktury, wypłukaniu inskrypcji itp.

Czarna patyna, sole – zniszczenia chemiczne

Charakterystyczne dla środowiska miejskiego są występujące na obiektach wykonanych z kamienia porowatego nawarstwienia w kolorach od szarego do czarnego. Tworzą grubą, trudną do usunięcia skorupę, która ma tendencję do odspajania od powierzchni kamienia. Nie jest to brud, ale warstwa wypłukanego przez wodę lepiszcza, wiążącego zanieczyszczenia z powietrza i produkty destrukcji materiału (głównie sole). Nawarstwienia tego typu, zwane czarną lub fałszywą patyną, mogą doprowadzić do całkowitej utraty oryginalnej powierzchni, zaś po odpadnięciu pozostawić po sobie zdegradowaną, osłabioną przez wypłukanie lepiszcza, osypującą się strukturę kamienia.

Czasem na powierzchni obiektu możemy zobaczyć rude plamy, puszysty, biały nalot lub szklistą powłokę. Są to objawy zasolenia. Sole są powszechnie występującym czynnikiem niszczącym, powodującym uszkodzenia materiału porowatego znajdującego się w ekspozycji zewnętrznej. Temat zasolenia obiektów zabytkowych jest niezwykle obszerny, więc w tym miejscu wspomnijmy tylko, że głównym zagrożeniem są sole rozpuszczalne w wodzie, dlatego właśnie woda jest jednym

W przypadku tego nagrobka mamy do czynienia z praktycznie całym spektrum zniszczeń. To też interesujący przykład, jak zróżnicowana jest struktura materiałowa: konstrukcja grobowca wykonana jest z cegieł i tynkowania. Nakrywa, front i wieńcząca całość stela odkuta została z piaskowca, z wapienia wyrzeźbiono rodowy herb (powyżej żelaznych drzwi), zaś płytę inskrypcyjną wykonano z czarnego marmuru dębnickiego. Na wszystkich elementach uwidaczniają się typowe dla tych materiałów zniszczenia: rozległy ubytek zwieńczenia (zapewne efekt utracenia gzymsu przez spadającą gałąź), wypłukania powierzchni tynku, a w dalszej konsekwencji cegły oraz kamienia. Nastąpiła korozja metalu, atak mikrobiologiczny ujawnia się w zielonkawym nalocie. Na wapiennym kartuszu widać fałszywą patynę, a czarny marmur uległ „zasłepieniu” – biała powłoka to efekt wypłukania lepiszcza. Wyraźnie widać, że spływ wody wynika z ubytku płyty powyżej. W ogólnie bardzo złej ocenie stanu obiektu zwraca uwagę zachowana stabilność całej konstrukcji. Jeśli prace renowacyjne zostaną szybko podjęte, będzie można uniknąć skomplikowanych robót budowlanych. Cmentarz Rakowicki w Krakowie. Fot. M. Bogdanowska

z podstawowych czynników niszczących. Jak wspomniano, jej działanie ma charakter zarówno mechaniczny (wypłukiwanie materiału), jak i chemiczny (jest nośnikiem związków chemicznych szkodliwych dla substancji, mowa na przykład o tzw. kwaśnych deszczach, ponadto działa jak rozpuszczalnik).

Mchy i porosty – zniszczenia biologiczne

Na wielu obiektach można zobaczyć różnego rodzaju zazielenienia powierzchni związane z zasiedleniem jej przez glony, mchy i porosty, a także inne barwne plamy różnego pochodzenia. Choć wiele z nich nadaje obiektowi malowniczości, obecność tego typu nawarstwień może nieść negatywne skutki. Warstwa mchu staje się dobrym siedliskiem dla rozwoju większych roślin, w tym także samosiejek drzew, utrzymuje stałe zawilgocenie, a różne produkty przemiany materii powodują przenikanie niepożądanych substancji w strukturę materiału. Jednak musimy mieć świadomość, że walka z tymi nawarstwieniami nie jest obojętna dla materiału, a co gorsza, jest zasadniczo walką przegraną, dlatego obecność roślin musi podlegać stałej kontroli.

Choć mchy przydają obiektom swoistej malowniczości, ich niekontrolowany rozwój może zaszkodzić obiektowi, przede wszystkim dlatego, że gruba, wilgotna warstwa staje się podglebiem dla większych roślin, w tym także drzew, które korzeniami rozrywają kamienne struktury. Cmentarz Rakowicki w Krakowie.
Fot. M. Bogdanowska

Widoczne zniszczenia bez trudu dostrzeżemy i nauczymy się diagnozować, ale trzeba pamiętać o tych niewidocznych. Są to mikropęknięcia powierzchniowe, włoskowate szczeliny oraz osłabienie wewnętrznej struktury materiału związane z przemianami chemicznymi i fizycznymi (np. wypłukiwaniem lepiszcza). W ich rozpoznaniu pomagają wykorzystanie badań mikrochemicznych i instrumentalnych.

Pełną ocenę stanu zachowania zarówno rzeźb, jak i całych nagrobków może wykonać jedynie specjalista (dyplomowany konserwator zabytków ze specjalizacją w zakresie konserwacji i restauracji rzeźby, czasem przy wsparciu inżyniera konstruktora). Dla ustalenia przyczyn zniszczeń istotna jest dokładna analiza rodzajów uszkodzeń, nieraz konieczne jest też wykonanie badań specjalistycznych (np. petrograficznych, mikrochemicznych). Dzięki nim można rozpoznać budowę technologiczną obiektu, czyli ustalić, z jakich materiałów się składa. To bardzo ważne badania dla postawienia diagnozy oraz opracowania programu prac konserwatorskich.

Posadowienie płyty nagrobnej uległo uszkodzeniu na skutek błędów remontowych. Cegła była tynkowana, ale wprowadzono „osłonę przeciwwilgociową” z folii kubełkowej. Na skutek kumulacji wody opadowej zatrzymanej nieprzepuszczalną warstwą w strukturze oraz zimowego cyklu zamarzania i odmarzania a tynk spękał, a następnie odpadł. Cmentarz Rakowicki w Krakowie. Fot. M. Bogdanowska

Jednak nawet osoba niemająca przygotowania zawodowego może odnotować niepokojące zjawiska poprzez uważną obserwację obiektu. Podczas analizy zwróćmy uwagę przede wszystkim na stabilność struktury, a więc jego:

- posadowienie, sprawdzając stan podstawy obiektu (fundament, podmurówka), jeśli jest widoczna;
- sposób łączenia poszczególnych elementów i ich stabilność. Przede wszystkim trzeba zwrócić uwagę na przesunięcia poszczególnych składowych struktury, odchylenia od pionu i poziomu, pęknięcia. Warto sprawdzić, czy obok nagrobka nie znajdują się jakieś jego fragmenty, czasem ukryte pod roślinami.

Te dwie główne obserwacje są istotne dla stabilności konstrukcji, dlatego zawsze należy w pierwszej kolejności dokonać ich weryfikacji. Jeśli zauważymy niepokojące zjawiska, trzeba zrobić notatkę i udokumentować stan fotograficznie, a następnie powiadomić odpowiednie organy¹. Zebrany w ten sposób materiał może być bardzo pomocny przy pracach dokumentacyjnych i konserwatorskich.

¹ Pamiętajmy, że każde miejsce ma swojego właściciela (zarządcę, posiadacza), który odpowiada za nie w pierwszej kolejności. Zob. rozdział Zasób i stan zachowania historycznych cmentarzy w Polsce.

Działania konserwatorskie w ramach konserwacji zapobiegawczej

Konserwacją i restauracją obiektów zabytkowych zajmują się fachowcy różnych specjalizacji (konserwatorzy kamienia, metalu, kamieniarze, budowniczowie). Trzeba tu uwzględnić nie tylko osoby potrafiące prowadzić prace bezpośrednio, ale też konsultantów różnych dziedzin, których wsparcie w wielu przypadkach jest niezbędne (np. petrograf, historyk sztuki, konstruktor). Wszystko zależy od stopnia złożoności zadania. Omówienie całego spektrum problemów nie jest możliwe ani potrzebne w tym opracowaniu, chcemy wskazać ogólne, najważniejsze zasady postępowania oraz działania, które bezpiecznie – dla siebie samego i obiektu – może wykonać samodzielnie opiekun obiektu. Poniżej przedstawiamy listę działań.

Zbyt często marginalizujemy bieżącą opiekę nad obiektem. W tym przypadku brak zabezpieczenia marmurowej płyty inskrypcyjnej oznacza wymazanie pamięci o pochowanych tu zmarłych. Cmentarz Rakowicki w Krakowie. Fot. M. Bogdanowska

Wykonanie rekonstrukcji zniszczonego elementu wymaga umiejętności plastycznych. W przypadku medalionu po prawej stronie rekonstrukcja zakończyła się porażką. Po stronie lewej unikatowy, prawdopodobnie biskwitowy medalion. Cmentarz Rakowicki w Krakowie. Fot. M. Bogdanowska

Etapy prac konserwatorskich i restauratorskich

- Pełne rozpoznanie obiektu: historia, przekształcenia, wcześniejsze interwencje (czyli wykonane zabiegi, remonty itd.), technika (sposób wykonania) i technologia (użyte materiały), badania specjalistyczne (np. ilościowe i jakościowe badania soli, rozpoznanie składu nawarstwień).
- Pełna dokumentacja stanu obiektu przed podjęciem działań: opisowa, rysunkowa, fotograficzna.
- Diagnoza stanu: ustalenie przyczyn, które doprowadziły do określonych zniszczeń. Dokładne ich opisanie, ustalenie metod ich likwidacji lub ograniczenia niszczącego wpływu.
- Wnioski i założenia dotyczące ogólnej koncepcji prac. Plan pracy wraz z metodami działania (np. usuwania nawarstwień).
- Przeprowadzenie prac. Ogólny schemat wszystkich działań obejmuje: wstępne zabezpieczenie najbardziej zagrożonych elementów, demontaż poluzowanych części wymagających stabilizacji, usuwanie szkodliwych, wtórnych nawarstwień (jakiegokolwiek charakteru, w tym eliminacja soli zawartych w strukturze kamienia) i przekształceń, konsolidacja, ponowne zestawienie, uzupełnienie ubytków i rekonstrukcje, impregnacja, scalenie kolorystyczne.
- Porządkowanie otoczenia i przywrócenie jego pierwotnego charakteru (na tyle, na ile to możliwe), np. posadzenie roślin.
- Dokumentacja stanu po zakończeniu prac.

Opieka i konserwacja zapobiegawcza

Opieka i konserwacja zapobiegawcza to terminy do siebie zbliżone, jednak opieka obejmuje szersze spektrum, na przykład działania administracyjne, zaś konserwacja zapobiegawcza to stałe utrzymanie obiektu oraz konkretne działania prowadzone przy obiekcie, które mają za zadanie ograniczyć negatywne działania czynników niszczących. W ramach konserwacji zapobiegawczej wykonuje się na przykład pielęgnację roślin (ich obecność zawsze jest pożądana, ale rozrost musi podlegać kontroli), usuwanie luźnych nawarstwień różnego rodzaju (zalegających liści, osiadającego kurzu), zabezpieczanie elementów, które uległy oderwaniu, odspojeniu, utraceniu itd.

Na wszystkich wymienionych wcześniej etapach prac konserwatorskich i restauratorskich udział opiekuna jest nie tyle możliwy, co wręcz pożądanym – jako wsparcie dla osoby prowadzącej główne prace konserwatorskie, restauratorskie, budowlane.

Niezwykle ważne jest dokumentowanie stanu zachowania, ponieważ porównując zdjęcia sprzed kilku lat z aktualnym stanem, możemy zaobserwować kierunek i tempo zachodzących procesów. Ważne jest też zabezpieczanie wszelkich detali i elementów, które na skutek uszkodzeń znajdują się w otoczeniu i wymagać będą ponownego montażu, oraz ochrona większych elementów – gromadzenie ich w lapidarium.

Cmentarz Jedenastu Wsi – to niewielka nekropolia, o którą zadbało Stowarzyszenie Miłośników Nowego Dworu Gdańskiego. Obok cmentarza urządzono lapidarium, w którym zebrano różne ułamki i detale znajdujące w okolicy. Cyganek (Tiegenhagen), Żuławy. Fot. M. Bogdanowska

Nie ma wątpliwości, że w tym przypadku konieczna jest pilna interwencja, i to w sporym zakresie. Koniecznie trzeba ustalić dysponenta nagrobka i nawiązać z nim kontakt (to działania w gestii zarządcy, właściciela cmentarza). Niezbędne będą prace ziemne i budowlane – stabilizacja posadowienia. Co może zrobić opiekun? Przede wszystkim udokumentować obiekt, przepisać inskrypcję, zawiadomić odpowiednie osoby. Ten przykład ilustruje zniszczenia budowlane i zniszczenia spowodowane podnoszeniem się poziomu gruntu, co prowadzi do zarastania i zapadania się pozbawionych opieki obiektów. Cmentarz Rakowicki w Krakowie. Fot. M. Bogdanowska

Najważniejszymi działaniami, szczególnie dla obiektów znajdujących się w ekspozycji zewnętrznej, są zabiegi profilaktyczne. Mają za zadanie nie dopuścić do degradacji obiektu narażonego na działanie czynników atmosferycznych, zanieczyszczeń powietrza czy innych zjawisk związanych z ekspozycją. Działania profilaktyczne mogą wyeliminować lub zahamować procesy niszczące.

Co zatem w ramach działań profilaktycznych może zrobić opiekun rzeźby czy nagrobka? Oto lista:

- Oczyszczanie i usuwanie nawarstwień – bieżące usuwanie z powierzchni wszelkiej materii organicznej: liści, gałęzi oraz ziemi, wrywanie samosiejek.
- Na skutek stałego narastania warstw próchnicznych, nanoszenia ziemi, nadsypywania żwirem oraz faktu, że zwyczajowo ziemi z cmentarza nie usuwa się i nie wywozi, teren cmentarza stale się podnosi, więc podstawy nagrobków i grobowców zagłębiają się w ziemię (proces ten może też wynikać z osiadania fundamentów). Wskazane jest usuwanie nadmiaru nawierzchni wokół podstawy obiektu, w innym wypadku na działanie wody gruntowej narażone są elementy, które pierwotnie miały być odsłonięte. W przypadku

odkrycia śladów wskazujących, że pod ziemią znajdują się dolne części obiektu, należy zwrócić się do zarządcy cmentarza, gdyż wydobycie zasypanych części na powierzchnię wiąże się często z koniecznością przeprowadzenia prac ziemnych na większą skalę i z użyciem specjalistycznego sprzętu.

Pamiętajmy, że w przypadku cmentarzy żydowskich jakiegokolwiek działania ingerujące w grunt są niedopuszczalne bez zgody Komisji Rabinicznej ds. Cmentarzy².

- Ponieważ głównym czynnikiem niszczącym jest woda, dokładajmy starań, by ją właściwie odprowadzać od obiektu – tak naprawdę to wszystko, co możemy zrobić. W tym celu warto dbać o właściwą reprofilację terenu, ale też naprawiać ubytki (np. gzymsowań), które sprzyjają kierowaniu strumienia wody opadowej na materiał, co intensyfikuje jego wypłukiwanie. Pamiętajmy, że rośliny pobierają nadmiar wody z gruntu, ich obecność jest jak najbardziej pożądana, muszą być jednak właściwie pielęgnowane. Nie próbujemy wprowadzać „izolacji” z folii kubełkowej – to fatalne rozwiązanie sprzyja zatrzymywaniu wody w materiale i przyspiesza niszczenie.
- Co jakiś czas, kiedy zabrudzenia powierzchni stają się widoczne, warto obiekt oczyścić na sucho miękkimi szczotkami, a następnie spłukać wodą. Nie wolno stosować żadnych detergentów ani innych środków chemicznych, nie wolno także używać twardych szczotek, przede wszystkim stalowych. Usuwajmy też na bieżąco wypalone znicze, aby wosk nie przedostał się na powierzchnię obiektu, ponieważ może zostawić trudne do usunięcia plamy.
- Po myciu można zabezpieczyć obiekt przed porastaniem przez glony, mchy i porosty, stosując gotowy preparat zakupiony w sklepie ogrodniczym, jednak w tym przypadku dobrze wcześniej skonsultować się ze specjalistą (konserwatorem dzieł sztuki). W przypadku kamieni krystalicznych można powierzchnię zabezpieczyć gotowym preparatem, także po konsultacji ze specjalistą.
- Elementy metalowe nagrobka z widocznymi śladami destrukcji w postaci ognisk korozji wżerowej czy rdzawych wykwitów należy oczyścić metodami ręcznymi, mechanicznymi oraz chemicznymi. Ręcznie wykonuje się to za pomocą prostych narzędzi, takich jak dłuta, skrobaki, skalpele czy starannie dobrany papier ścierny. Czyszczenie mechaniczne stosowane jest zazwyczaj w przypadku dużych, płaskich powierzchni, które opracowuje się metodą

² Zob. Wytyczne Komisji Rabinicznej do spraw Cmentarzy, „Wirtualny Sztetl. Polin”, <https://sztetl.org.pl/pl/wytyczne-komisji-rabinicznej-do-spraw-cmentarzy>, dostęp: 6.02.2024.

strumieniowo-ścierną z użyciem ścierniwa o dobranej gradacji, podawanego w strumieniu sprężonego powietrza o odpowiednio dobranej mocy. Trzecia metoda czyszczenia wymaga użycia środków chemicznych (w formie past i kompresów), jednak jej przeprowadzenie zdecydowanie należy zlecić konserwatorowi zabytków. Po oczyszczeniu powierzchnie metalowe należy bezwzględnie zabezpieczyć antykorozyjnie, służą do tego antykorozyjne warstwy metalowe, lakiery zabezpieczające oraz woski naturalne i sztuczne. Zaleca się, aby dla podkreślenia waloru metalu użyć farby o barwie grafitowej, przeznaczonej dla metalowych obiektów historycznych. Naprawę i zabezpieczenie metalowych kompozycji rzeźbiarskich (plakiety, rzeźby i detal) warto i należy powierzyć specjalistom, konserwatorowi metalu, który swą wiedzą i doświadczeniem przyczyni się do podniesienia estetycznych wartości obiektu.

- Drewniane części nagrobka pokryte nawarstwieniami organicznymi można oczyścić z zastosowaniem spowalniających proces destrukcji drewna naturalnych preparatów grzybo- i owadobójczych. Czyszczenie i naprawę dekoracji rzeźbiarskich stanowiących oryginalny wystrój nagrobka należy zlecić konserwatorowi zabytków. W przypadku prostych konstrukcji, takich jak krzyże czy ramy nagrobka, gdy forma uległa całkowitej degradacji, dopuszcza się ich wymianę na identyczną, wykonaną w tym samym, pierwotnie użytym materiale.
- Przed przystąpieniem do uczytelnienia widniejącego na nagrobku napisu warto skonsultować się z konserwatorem zabytków, ponieważ dobry efekt tych prac uzależniony jest od rodzaju podłoża, na którym napis się znajduje oraz materiałów pierwotnie użytych do wykonania lub zwiększenia czytelności napisów (np. przez podmalowanie rytów).
- W żadnym wypadku nie należy pokrywać farbą powierzchni kamiennych. Działanie takie niechybnie prowadzi do osłabienia struktury materiału, który bez dostępu powietrza ulega erozji. Dzieje się tak, ponieważ powłoka malarska utrudnia dyfuzję wilgoci z wnętrza kamienia. Można natomiast stosować farby na powierzchniach tynkowanych, ale i tu ważne jest specjalistyczne wsparcie. W przypadku kamieni krystalicznych zdarza się, że napisy były złożone (zazwyczaj szlagmetalem) – przywrócenie tej warstwy wymaga interwencji ze strony specjalisty. W przypadku obecności na powierzchni oryginalnej polichromii jej konserwacja i ewentualną rekonstrukcją może się zająć tylko specjalista konserwator zabytków.
- Otoczenie obiektu, przestrzeń cmentarza. Warto zwrócić uwagę, czy w okresie zimowym alejki cmentarza nie są posypywane solą.

Z tego cmentarza usunięto wszystkie większe drzewa. W efekcie wiatr przewraca dekoracje ustawiane na grobach, co jest jednak najmniejszym problemem. Brak bufora klimatycznego, który w sposób naturalny tworzy zielen, sprzyja szybkiej degradacji materiału. Cmentarz w Iwoniczu. Fot. M. Bogdanowska

Stanowi to realne źródło zasolenia obiektów, bardzo destrukcyjnie wpływające na ich stan. Zastrzeżenia powinno się zgłosić zarządcy cmentarza. Należy zwracać uwagę, czy przy wymianie nawierzchni nie została ona podniesiona względem obiektów, co może prowadzić do ich zwiększonego zawilgocenia.

- Bardzo negatywnym zjawiskiem jest popularny zwyczaj obsypywania nagrobków żwirem. Taka nawierzchnia nie tylko fałszuje oryginalny charakter przestrzeni, ale też negatywnie wpływa na obiekty, przyczyniając się do rozbryzgiwania wody oraz podnoszenia poziomu terenu przy obiekcie. Żwir zajmuje miejsce zieleni, której obecność jest wysoce pożądana.
- Ogromną rolę w zachowaniu historycznych walorów cmentarza, jak również znajdujących się na nich obiektów, pełni zielen. W dalszej części poradnika omówimy jej zalety między innymi dla zachowania bioróżnorodności czy znaczenie ekologiczne dla zachowania gatunków flory i fauny. Pamiętajmy, że teren zielony zapewnia też retencję wody i obniża temperaturę powietrza latem. Te wszystkie zalety,

z których korzystają żyjący, przewyższają potencjalne zagrożenia związane z nadmierną ekspansją czy uszkodzeniami mechanicznymi obiektów. By ograniczyć zagrożenia, zieleń należy po prostu odpowiednio pielęgnować, a nowe nasadzenia wprowadzać w sposób przemyślany, gwarantujący zachowanie historycznego układu przestrzennego i charakteru cmentarza. Rosnące przy grobie rośliny absorbują nadmiar wody, chronią go przed silnym wiatrem, przegrzewaniem, stanowią bufor klimatyczny. Z tych względów warto poświęcić im nieco więcej uwagi, by w przyszłości uniknąć problemów. Należy więc podjąć właściwe prace pielęgnacyjne – to czynności polegające przede wszystkim na usuwaniu młodego samosiewu, suchych gałęzi i konarów, monitorowaniu statyki drzew, jak również przycinaniu gałęzi, które pod wpływem wiatru mogą uszkodzić znajdujące się w sąsiedztwie obiekty.

Pamiętajmy, że profilaktyka jest najlepszym sposobem, by nie dopuścić do degradacji obiektów zabytkowych. Zabiegi profilaktyczne są także mniej kosztowne od zabiegów konserwatorskich, które zazwyczaj podejmowane są w momencie, kiedy nastąpiła już rozległa destrukcja. Wiele zniszczeń ma charakter nieodwracalny, zabytek traci swoją pierwotną formę, której nawet najlepsza rekonstrukcja nie jest w stanie przywrócić. Stosujmy zatem profilaktykę, gdyż podobnie jak w medycynie, lepiej zapobiegać, niż leczyć. Niezmiernie ważne są też działania dokumentacyjne, które nie wymagają żadnych pozwoleń, a wartość zdjęć (wykonanych nawet kilka lat wcześniej) może być nie do przecenienia, jeśli obiekt ulegnie uszkodzeniu. Warto spisywać inskrypcje i odnotowywać istnienie mniejszych elementów, które mogą zostać skradzione. Zdjęcie ułatwi ich odtworzenie lub identyfikację. Działania dokumentacyjne powinny być odnotowywane, by zarządca cmentarza mógł w razie potrzeby skorzystać z posiadanej przez opiekuna dokumentacji.

Obiekty kubaturowe w obrębie cmentarza

Marta Majewska, Monika Bogdanowska

Analiza stanu. Prace przygotowawcze

Podstawową, chociaż często pomijaną, metodą oceny stanu technicznego budynku jest regularna obserwacja. Wiele problemów, które mogą przerodzić się w katastrofalne uszkodzenia wymagające kosztownego remontu, można zauważyć wystarczająco wcześnie, by ich zlikwidowanie ograniczało się do drobnej naprawy. Dzięki regularnym oględzinom możliwe jest znalezienie przyczyny problemu, co znacznie uprości określenie zakresu prac naprawczych.

Każdy typ obiektu ma pewne cechy charakterystyczne związane z przeznaczeniem i skalą. Inaczej funkcjonowały budowle takie jak kaplice grobowe czy ossuaria, które nie były przeznaczone do tego, by przebywali w nich ludzie, a inaczej kaplice cmentarne lub domy pogrzebowe, które miały być regularnie użytkowane. Rozpoznanie pierwotnej funkcji jest ważne, bo czasem ulegała zmianie w dziejach budowli. Istotne znaczenie ma również usytuowanie obiektu. Mowa tu zarówno o położeniu geograficznym – determinującym strefę wiatrową i śniegową, kategorię geotechniczną, typowe warunki pogodowe i zagrożenia – jak i usytuowaniu względem ukształtowania terenu (czy obiekt jest na wzniesieniu, zboczu, u podnóża, na płaskim terenie, wyżej lub niżej od sąsiednich obiektów). Istotne są też obiekty otaczające (drzewa w odległości mniejszej niż pięć metrów), ścieżki i opaski wokół obiektu oraz ich nawierzchnia.

Kolejnym etapem jest rozpoznanie typu konstrukcji oraz użytych do budowy i wykończenia materiałów. Inne problemy dotyczą elementów drewnianych, ceglanych, kamiennych, metalowych czy sztukatorskich. Na koniec należy sprawdzić, kiedy ostatnio prowadzone były prace

remontowe i konserwatorskie przy obiekcie i czego dotyczyły. W szczególności należy ustalić, ile czasu minęło od kompleksowych prac lub generalnego remontu.

Ogłędziny

Dla usprawnienia pracy oraz poprawy kompletności zbieranych informacji warto przygotować listę lub kwestionariusz, wedle którego będzie się przeprowadzać oględziny. Należy dokładnie obejrzeć zewnątrz, wewnątrz, stolarkę okienną i drzwiową, konstrukcję i poszycie dachu, stropy, wystrój (zewnątrzny i wewnętrzny) oraz elementy dekoracyjne. Optymalna jest analiza od ogółu do szczegółu i od zewnątrz do wnętrza.

W czasie analizy należy sprawdzić:

- ściany zewnętrzne (zarysowania, spękania, zawilgocenia, ślady obecności mikroorganizmów itp.);
- kompletność i stan gzymsów;
- kompletność, szczelność i drożność rynien oraz rur spustowych;
- kompletność i stan obróbek blacharskich;
- stan tynków (w poszukiwaniu zarysowań, odspojen, wybrzuszeń i ubytków);
- kompletność i stan cokołu (zarysowania, spękania, zawilgocenia, ślady obecności mikroorganizmów itp.);
- stan stolarki okiennej i drzwiowej – kompletność, szczelność, ślady wypaczeń, korozji biologicznej, stan elementów ślusarskich oraz możliwość i płynność otwierania;
- obecność i drożność kanałów wentylacyjnych;
- kompletność wykończenia dachu;
- ściany wewnętrzne (zarysowania, spękania, zawilgocenia, ślady obecności mikroorganizmów itp.);
- kompletność i stan posadzek – zarysowania, wybrzuszenia, luźne lub pęknięte płytki;
- stan wystroju – elementy wyposażenia (np. ołtarze, sarkofagi), oświetlenie, dekoracje ścienne;
- stan sklepień/stropów (zarysowania, spękania, zawilgocenia, ślady obecności mikroorganizmów itp.);
- stan więźby dachowej i poszycia – (zarysowania, spękania, zawilgocenia, ślady obecności mikroorganizmów, wypaczenie elementów konstrukcyjnych itp.), ślady korozji elementów metalowych (gwoździ, okuć); w przypadku pokrycia dachówkami należy zwrócić uwagę na druciki mocujące dachówki.

Podczas oględzin szczególną uwagę należy zwrócić na dwa ważne problemy: zarysowania oraz zawilgocenie.

Zarysowania ścian, stropów, sklepień i innych elementów konstrukcyjnych

Większość rys jest spowodowana nierównym osiadaniem budynku, wynikającym z niehomogenicznej charakterystyki gruntu oraz uwarunkowań hydrologicznych (wysokość zwierciadła wód gruntowych, gwałtowne opady, powódzie, susze, układ wód podziemnych). Zarysowania mogą się ujawnić i poszerzać w czasie prac budowlanych prowadzonych w bezpośrednim otoczeniu obiektu. Rozróżnia się rysy pionowe, poziome i ukośne, tworzące się często na styku elementów konstrukcyjnych, narożnikach i wokół otworów, przede wszystkim w nadprożach. Małe spękania tynku formują się naturalnie i nie stwarzają bezpośredniego zagrożenia. Warto je zaznaczyć i obserwować, czy nie ulegają poszerzeniu. Większe rysy, przez co rozumiemy rysy tynku o szerokości powyżej kilku milimetrów lub konstrukcji obiektu poniżej centymetra (np. ściany ceglane), nie są sygnałem bliskiej katastrofy budowlanej, jednakże są świadectwem jakiegoś problemu konstrukcyjnego, który powinien być stale monitorowany. W takim przypadku wskazany będzie kontakt ze specjalistą (konstruktor, architekt specjalizujący się w badaniu stanu technicznego budynków), który dokona pełnej oceny stanu technicznego oraz określi zakres niezbędnych robót.

Duże rysy (powyżej kilku centymetrów szerokości) wskazują na naruszenie integralności konstrukcji i możliwość katastrofy budowlanej. Należy się wówczas niezwłocznie skontaktować z konstruktorem i ustalić, czy możliwe jest jeszcze wykonanie wyłącznie miejscowych prac naprawczych, czy wymagane jest doraźne zabezpieczenie obiektu i przygotowanie projektu oraz wykonanie kompleksowych prac budowlanych.

Zawilgocenie, sole, atak mikrobiologiczny

Problem przenikania wody do budynku wymaga kompleksowego zbadania i jest trudny do zlikwidowania, ponieważ często jest spowodowany kumulacją kilku czynników. Zneutralizowanie jednego będzie więc niedostateczne do wyeliminowania problemu. Na zewnątrz obiektu zawilgocenia – zazwyczaj występujące wraz z korozją biologiczną (zagrzybenia, porosty, mchy itp.) – są widoczne przy ziemi. Można je także zaobserwować na styku z dachem (w szczególności na gzymsach koronujących) oraz pod otworami okiennymi. Dwa ostatnie są najczęściej spowodowane niekompletną, nieodpowiednio dopasowaną lub zniszczoną obróbką blacharską albo jej brakiem. W przypadku dachów z wystających okapem zawilgocenie szczytu ściany (osłoniętego przed opadami atmosferycznymi) oznacza przerwanie izolacji przeciwwodnej, która odprowadza

wodę wnijkającą w poszycie dachu oraz skraplającą się parę wodną. Naru-
szenie integralności hydroizolacji będzie też widoczne od spodu dachu.
Po śladach najwyżej położonych (i najgorszych) zacieków można wykryć
miejsce przzerwania warstwy, następnie uszczelnić ją od góry po zdjęciu
warstwy wykończeniowej (dachówek, płyt metalowych itp.). Zawilgoce-
nia u podstawy ściany wynikają z połączenia podciągania wody z gruntu
przy równoczesnym braku izolacji przeciwwodnej (dlatego w nowobudo-
wanych obiektach warstwa izolacja „wystaje” minimum 30 centymetrów
ponad poziom terenu).

Drugim, równie ważnym powodem pojawiania się zawilgocenia przy
gruncie jest odpryskiwanie wody opadowej. W tym przypadku należy
zwrócić uwagę na ukształtowanie terenu i wykończenie opaski wokół
budynku. Niezastąpione jest doświadczenie – wiedza, gdzie zazwyczaj
stoją kałuże, jak płynie woda opadowa po cmentarzu – pomagające
w ustaleniu, jak długo ściana jest zanurzona w wodzie. Bez skompliko-
wanych i niejednokrotnie niemożliwych do wykonania prac terenowych
to niestety problem ciężki do całkowitego rozwiązania. Rozwiązaniem
jest tu przystosowanie i zabezpieczenie obiektu poprzez wprowadzenie
hydroizolacji lub impregnację środkami hydrofobowymi. Można jed-
nak w znacznym stopniu poprawić sytuację przez zmianę materiałów
w bezpośrednim sąsiedztwie obiektu. Gdy obiekt jest otoczony szczel-
nymi materiałami – np. płytami lub kostkami betonowymi, wylanym
betonem lub asfaltem – woda opadowa nie będzie miała możliwości
wsiąknięcia i będzie gromadzić się na powierzchni, dodatkowo w czasie
deszczu spadające krople odbijają się od ich powierzchni nawet do kilku
metrów w górę, mocząc ściany. Podstawą przeciwdziałania zawilgoceniu
jest odprowadzanie wody od struktury budowlanej i zapewnienie jej moż-
liwości odparowania. Ważną funkcję pełnią tu rośliny, szczególnie duże
drzewa, które pobierają wodę z gruntu (średniej wielkości klon pobiera
około 150 litrów wody na dobę). Brak drzew sprzyja zarówno zawilgo-
ceniowi, jak i przesuszeniu terenu, a w konsekwencji posadowionej na nim
struktury.

Niezbędne w ocenie stopnia zawilgocenia wewnątrz budynku są nasze
zmysły. Po wejściu do pomieszczenia (szczególnie, jeśli było długo
zamknięte) należy wziąć głęboki oddech i ocenić, czy w pomieszcze-
niu jest parno i gorąco, czy też zimno i duszno. Zapach zawilgoconego
budynku, szczególnie piwnic, można porównać do głębokiej jaskini. Sil-
nie zagrzybione pomieszczenia będą duszące i pachnące pleśnią (cza-
sem zapach ten porównuje się też do zapachu mokrej, gnijącej ściółki).
Wykwity będą pojawiać się na ścianach – u szczytu, dołu i (w przypadku
pomieszczeń częściowo zagłębionych) na wysokości terenu. Osady solne

są białe, często wypukłe, w przypadku przeciekających stropów mogą tworzyć się małe stalaktyty. Grzybnie (często ciemnobrązowe lub białe) tworzą nalot, który na pierwszy rzut oka przypomina małe kropeczki. Warto też dotknąć ścian i sprawdzić, czy są mokre lub wilgotne, następnie zbadać szczelność otworów okiennych i drzwiowych oraz obecność i drożność kanałów wentylacyjnych.

W przypadku tych ostatnich należy zachować szczególną ostrożność – rzadko odwiedzane budynki, szczególnie częściowo lub całkowicie zagłębione w ziemi, są ulubionym miejscem zamieszkiwania nietoperzy. Ze względu na zamiłowanie wielu gatunków do gnieźdzenia się w małych wyrwach są ciężkie do wypatrzenia, ich odchody można pomylić z ptasimi, jednakże naruszenie ich siedlisk wiąże się z konsekwencjami prawnymi i grzywną – wszystkie gatunki nietoperzy w Polsce są pod ścisłą ochroną.

Przyczyną zawilgocenia szczytu ścian, stropów oraz więźby i poszycia dachu, jest jego przeciekanie. W przypadku niewielkiego i świeżego przecieku można załatać nieszczelność dachu i osuszyć miejsce – na przykład wzmożonym wietrzeniem. Gdy woda przesiąknęła przez ściany, pojawiły się grzyby i duże plamy, należy przeprowadzić prace konserwatorskie. W przypadku wnikania wody przez grunt, należy poprawić jej odprowadzenie od budynku i zapewnić obiektowi stałą cyrkulację powietrza. Gdy zauważymy grzyb na ścianach, należy obiekt wyłączyć z użytkowania, ograniczyć wstęp do pomieszczeń i, jeśli to wykonalne, umożliwić stałe wietrzenie – niektóre z gatunków grzybów są rakotwórcze i stanowią zagrożenie dla życia i zdrowia.

Prace należy poprzedzić ekspertyzą techniczną i mykologiczną, które określą zakres i metodykę wymaganych prac. W przypadku zabytkowego wykończenia wewnątrz (np. malowideł ściennych, sztukaterii, boazerii, stałych elementów meblarskich, obrazów, rzeźb, itp.), które były wystawione na wilgoć, należy również przeprowadzić poprzedzone inwentaryzacją (rysunkową i fotograficzną) prace konserwatorskie i zabezpieczające elementów.

Ogrodzenia, bramy oraz inne elementy małej architektury

Marta Majewska

Mała architektura występuje w wielu formach i do jej wykonania wykorzystywane są różnorodne materiały. Cechą wspólną jest ekspozycja tego typu obiektów na czynniki atmosferyczne. Negatywny wpływ mają tu zarówno opady atmosferyczne, susze, silne wiatry, jak i korozja biologiczna. Każdy z typów popularnych materiałów – drewno, metal, kamień, beton, tworzywa sztuczne, ceramika, tynki – wymagają indywidualnego podejścia. Metody konserwacji różnią się w zależności od cech charakterystycznych konkretnego surowca, sposobu obróbki oraz wykończenia. Zaleca się konsultację z konserwatorem zabytków (na przykład w ramach przeprowadzanych prac) i wspólne stworzenie schematu bieżącej konserwacji, zgodnie z zapotrzebowaniem. Następnie program należy skonsultować z wojewódzkim konserwatorem zabytków, który wyda zalecenia konserwatorskie. We wniosku należy zawrzeć pytanie, czy konserwator uznaje takie prace za bieżącą konserwację, czy wymagana jest każdorazowa zgoda na przeprowadzenie prac konserwatorskich przy obiekcie zabytkowym, zgodnie z art. 36 ust. 1 pkt 1 Ustawy z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (tekst jednolity Dz. U. z 2022 r., poz. 840 ze zm.).

Elementy metalowe (w szczególności wykonane historycznymi technikami i z niewspółczesnych materiałów) mają tendencje do korodowania. Gdy zauważymy uszkodzenie, należy dokładnie oczyścić cały element z rdzy, farby i zanieczyszczeń, następnie zaimpregnować specjalnym preparatem antykorozyjnym i pomalować. Prace trzeba regularnie powtarzać, nie dopuszczając, by korozja głębiej zaatakowała metal. Szczególną uwagę należy zwrócić na elementy ślusarskie, sprawdzać ich integralność, naoliwienie i zamocowanie.

Elementy drewniane są najbardziej narażone na korozję biologiczną poprzez atak mikrobiologiczny. Drewno wystawione na ciągłe oddziaływanie czynników atmosferycznych powinno być regularnie oczyszczane z porostów i impregnowane. W przypadku obiektów historycznych optymalnym rozwiązaniem jest stosowanie tradycyjnych technik, technologii i materiałów.

Elementy kamienne omówiliśmy we wcześniejszych podrozdziałach, tu tylko wspomnijmy, że zróżnicowanie materiału skalnego sprawia, że nie ma jednej, uniwersalnej metody konserwacji i restauracji. Wymagane prace należy dostosowywać do gatunku kamienia.

Elementy ceramiczne dzielimy na dachówki, płytki ceramiczne i cegły. Dwie pierwsze są odpowiednio przygotowane i mogą być wykorzystywane przez dziesięciolecia bez gruntownych prac konserwacyjnych. Odwrotnie sytuacja wygląda z cegłami. Niektóre z nich – cegła klinkierowa, cegła licowa (licówka) – są specjalnie wypalane i przygotowywane na wzmożone oddziaływania atmosferyczne, lecz te odsłonięte przez odpadające tynki są szczególnie zagrożone. Naprzemienne nasiąkanie i wysuszenie – szczególnie jeśli oba procesy są nienaturalnie wydłużone – sprawia, że struktura cegły ulega osłabieniu, co poprzedza zazwyczaj wypłukiwanie zaprawy ułatwiające wodzie wdzieranie się w ścianę. Dodatkowo w powstałych przerwach osiadają nasiona traw, które rosnąc, dewastują cegły. Powstałe uszkodzenia można naprawić, oczyszczając, osuszając, zszywając, uzupełniając i zabezpieczając odpowiednimi preparatami. Tu również konieczne jest wsparcie specjalisty. Zasadą ogólną jest, by rodzaj zaprawy dostosować do materiału – zaprawy cementowe są zasadniczo wykluczone.

Elementy tynkarskie, w tym sztukatorskie, są dość wrażliwe na wilgoć. W czasie prac konserwatorskich przy tynkach należy uważać na odpowiedni dobór materiałów, w tym także powłok malarskich będących często ostatecznym wykończeniem powierzchni. Mur – niezależnie, czy jest fragmentem budynku, czy ogrodzeniem – musi mieć możliwość oddychania. Słabo przepuszczalna powłoka spowoduje kumulację wilgoci, a w konsekwencji przyczyni się do szybszego niszczenia.

Elementy betonowe są zasadniczo odporne na wodę, jednakże skutek osiadania i pracy gruntu (na przykład vibracji sąsiednich dróg, torów kolejowych, a nawet ruchu pieszego) mogą pękać. W takie ubytki wdziera się woda, która zamarzając rozsadza beton i powoduje jego degradację. Sytuacja staje się newralgiczna, gdy w wyniku erozji odsłonięte zostanie zbrojenie. Pręty zbrojeniowe – ze względu na swoją funkcję – nie są wykonywane ze stali nierdzewnej, zaś ich wypaczenie i zmniejszenie parametrów nośności może doprowadzić do przekroczenia stanu granicznego nośności elementu i zawalenia.

Nawierzchnie na historycznych cmentarzach

Maciej Świątkowski

Wprowadzenie

Prawo obowiązujące w Cesarstwie Rzymskim, tzw. „prawo XII tablic”, zakazywało chowania zmarłych w obrębie murów miejskich. Pochówki pierwszych chrześcijan w I i II w. n.e. miały miejsce w korytarzach katakumb, drążonych poza miastem, a po uznaniu wolności wyznania w 313 r. n.e. przez Konstantyna Wielkiego, wyznawcy i uświęceni chowani byli wspólnie na wyznaczonych poza miastem polach cmentarnych. Z czasem groby – jako miejsca kultu – stawały się miejscami budowy świątyń, a najbardziej pożądanym miejscem pochówku było miejsce w jej wnętrzu, pod posadzką. Kościół starał się ograniczać pochówki w świątyniach kolejnymi zakazami, ogłaszanymi w postanowieniach synodalnych. Postanowieniem synodu w Braga w 1563 roku zakazano ostatecznie pochówków wewnątrz świątyń, pozostawiając to miejsce na pochówki uprzywilejowane, zezwolono natomiast na grzebanie zmarłych na zewnątrz, przy murach świątyni. W rezultacie wykształcił się nowy rodzaj przestrzeni grzebalnej – cmentarz przykościelny w granicach ogrodzonego murem terenu świątyni. Wokół świątyni mogiły wypełniały całą powierzchnię terenu bez określonego porządku i organizacji dróg.

Takie formy pochówku przetrwały w Europie do końca XVIII wieku. Gdy miasta zaczęły się rozrastać i wchłaniać świątynie za murami wraz z ich cmentarzami, we Francji edyktem nantejskim z 1777 roku zakazano grzebania zmarłych w granicach miast, cmentarze miejskie zamykano dla nowych pochówków i zakładano nowe poza granicami, a ich organizacja została unormowana prawnie. Inne kraje europejskie również zaczęły wdrażać podobne zasady. Cmentarze przyjęły w miarę regularny

kształt z obowiązkowym, stałym ogrodzeniem i układem dróg dzielących powierzchnię na pola grzebalne.

Przepisy te przyjęto również na obszarze Rzeczypospolitej. Nowe cmentarze – wraz z obligatoryjnymi przeniesieniami mogił z cmentarzy w obrębie miast – lokalizowano poza ich granicami (Płock 1780, Ostrów Wielkopolski 1782, Powązki 1790). Na wsi nadal tradycyjnym miejscem pochówków był teren wokół kościoła, który często zajmował całą działkę kościelną, zwykle nieogrodzoną. Mogiły zakładano w pobliżu kościoła bez określonego porządku, osnową była droga modlitewna wokół świątyni. Drogi wokół kościoła nie urządzano, w warunkach lokalnych pojawiały się kamień. Wraz z nakazem zamykającym cmentarze przykościelne, społeczności wiejskie organizowały cmentarze na wydzielonych z pól działkach poza wsią. Dróg wewnątrz ogrodzenia nie urządzano, nie było też takiej potrzeby.

Prawo, nakładając obowiązek ogrodzenia cmentarza i urządzenia dróg, nie określało jednocześnie rodzaju ogrodzeń i nawierzchni. Początkowo były to zatem tylko drogi ziemne. Z początkiem XIX wieku na cmentarzach miejskich dla wygody główną drogę cmentarza utwardzano kamieniami, wykładano brukiem z kamienia polnego. Drogi boczne pozostawały ziemne.

W II połowie XIX wieku drogi dzielące cmentarz na pola i kwatery wykładano już trwałymi nawierzchniami, mogącymi przetrwać okazjonalny przejazd konnego powozu. Używano płyt kamiennych i łamanego kamienia polnego. U schyłku XIX wieku do budowy nawierzchni ozdobnych zaczęto używać nowego materiału – wykonanych z betonu znormalizowanych płyt chodnikowych, które łączono w układzie z kamieniem brukowym, kostką i kamieniem polnym. Dla uzyskania całościowego wyrazu artystycznego kompozycji architektonicznej cmentarza i spójności z obiektami architektonicznymi, do budowy nawierzchni dróg używano także mocno wypalanej cegły układanej we wzorzysty deseń, kamiennej kostki brukowej, tłuczonej cegły zmieszanej ze żwirem. Niekiedy w kompozycji pozostawiano szerokie aleje trawiaste.

W okresie powojennym dla wygody pieszych, dojazdu samochodów i karawanów oraz łatwości eksploatacji, na nawierzchnie dróg w obrębie cmentarzy wprowadzono wylewany beton, lany asfalt i typowe chodnikowe płyty betonowe z zastosowaniem betonowych obrzeży. Skrajnymi przypadkami było zastosowanie na drogach nawierzchni technicznych z trylinki, płyt kratowych, płyt drogowych Yomb, klinca drogowego lub żużlu. U schyłku XX wieku do budowy nawierzchni dróg na cmentarzach zaczęto stosować nowe materiały, różne odmiany zunifikowanej

drogowej kostki betonowej, fakturowane i barwne betonowe płyty chodnikowe, kolorowe żwiry oraz – stosowaną powszechnie – szarą kostkę granitową. Te nowe praktyki w efekcie mogą prowadzić do nieuchronnej degradacji krajobrazu historycznych cmentarzy i utraty ich indywidualnej wartości artystycznej.

Nawierzchnie dróg na cmentarzach historycznych i zabytkowych są wyrazem ich charakteru, indywidualnej formy przestrzennej i artystycznej. Jako element kompozycji architektonicznej nawierzchnia – rodzaj użytego materiału, sposób jego użycia, układ, powiązanie z architekturą – może pomóc w identyfikacji autora projektu. Z kolei charakterystyczna kompozycja układu dróg, rodzaj nawierzchni, sposób użycia i rodzaj materiału identyfikuje czas historyczny kompozycji cmentarza. Forma dróg na cmentarzach, ich szerokość, rodzaje nawierzchni są trwałym świadectwem przemian społecznych, światopoglądowych, funeralnych oraz zmian technicznych, technologicznych, artystycznych i architektonicznych.

Postępowanie z nawierzchniami dróg na cmentarzach zabytkowych

Pierwszym etapem jest rozpoznanie układu według następującego schematu:

- charakter kompozycji cmentarza, kompozycja dróg,
- inwentaryzacja rodzajów istniejących nawierzchni dróg na cmentarzu,
- ustalenie rodzaju historycznych nawierzchni dróg (na podstawie istniejących dokumentacji budowlanych, archiwalnych dokumentów, opisów inwentarzowych, ikonografii archiwalnej, zdjęć prasowych),
- ustalenie czasu zmian rodzaju nawierzchni (na podstawie istniejących dokumentacji budowlanych, archiwalnych dokumentów i ikonografii).

W następnej kolejności dokonujemy waloryzacji, która obejmuje:

- Określenie wpływu zmian na stopień zachowania oryginalnej kompozycji. Negatywnym zjawiskiem jest zmiana układu, np. prostowanie dróg biegnących łukami.
- Ocenę wpływu zmian rodzaju nawierzchni na zachowanie oryginalnej wartości architektonicznej i artystycznej. Przykładowym negatywnym oddziaływaniem jest np. współczesna nawierzchnia

z kostki betonowej w sąsiedztwie obiektu zabytkowego wykonanego z tradycyjnych materiałów (kamienia, cegły itd.) lub kontrast materiałowy (np. ceglana brama i nawierzchnia asfaltowa).

- Ocenę wpływu rodzaju nawierzchni na kondycję szaty roślinnej i zadrzewienia, w tym starodrzewu. Płyty kamienne lub betonowe, bruk, nawierzchnie ziemne, ziemno-żwirowe, żwirowe, trawiaste są przepuszczalne dla wody, poddają się działaniu korzeni – zniekształcenia nawierzchni są naturalne i nie mają złego wpływu na stan drzew. Nawierzchnie lite, betonowe, asfaltowe są nieprzepuszczalne, sztywne – mają negatywny wpływ na system korzeniowy i kondycję drzewa. Ocena dotyczy również zastosowanej podbudowy nawierzchni, materiału, z jakiego została wykonana, stopnia zagęszczenia warstw. Podbudowa ma zasadnicze znaczenie dla wegetacji systemu korzeni przypowierzchniowych.

Trzecim etapem działań jest diagnoza. Taka ocena końcowa musi prowadzić do odpowiedzi na pytania:

- Czy zachowana jest oryginalna kompozycja dróg i rodzaj ich nawierzchni, a jej stan pozwala na przeprowadzenie konserwacji polegającej na uzupełnieniu ubytków takim samym materiałem albo korekcie profilu powierzchni?
- Czy zmiana rodzaju nawierzchni dróg jest akceptowalna pod względem konserwatorskim, a zastosowany materiał nie tworzy dysonansu plastycznego i architektonicznego?
- Czy zmiany rodzaju nawierzchni, nieakceptowalne pod względem konserwatorskim, powodujące dysharmonię układu historycznego, wymagają ingerencji (przywrócenia kompozycji, wymiany materiału)?

Zalecenia konserwatorskie, restauratorskie i odtworzeniowe dawnych nawierzchni

O ile pozwala rozpoznanie historyczne i stan zachowania, należy zachować nawierzchnie oryginalne, dokonywać napraw oryginalnej substancji, wymieniać fragmenty zniszczone i uzupełniać ubytki materiałem tego samego rodzaju lub analogicznym do oryginalnego. Należy eliminować nawierzchnie dysharmonijne, kolidujące z historycznym wyglądem cmentarza. Wszelkie prace ziemne należy prowadzić w sposób niekolidujący z pniami i systemem korzeniowym drzew. Należy stosować nawierzchnie poddające się deformacji w miarę rozrostu korzeni. Projektując nawierzchnie współczesne, dobór materiału należy opierać na współzależności nawierzchni i mogił, tak aby unikać dysharmonii połączeń materiałowych.

Nawarstwienia form nawierzchni historycznych – na pierwszym zdjęciu płyty betonowe łączone z kamieniem brukowym i obustronnym rynsztokiem, na drugim zdjęciu ta sama nawierzchnia z bocznymi pasami ziemnymi bez rynsztoków oraz współczesne, dysharmonijne wypełnienie poszerzeń masą bitumiczną. Cmentarz Powązkowski w Warszawie, 2023. Fot. M. Świątkowski

Degradacja struktury nawierzchni i kolizja z młodszyimi drzewami, obok ograniczenie skutków kolizji z drzewem: nawierzchnia ziemna utwardzona i zagęszczona żwirem i tłuczoną cegłą. Cmentarz Powązkowski w Warszawie, 2023. Fot. M. Świątkowski

Współczesne działania – nawierzchnia z kostki granitowej w alei głównej oraz nawierzchnia z betonowej kostki drogowej w międzyrzędziu. Przykład dysharmonii współczesnego materiału w krajobrazie historycznego cmentarza. Cmentarz Powązkowski w Warszawie, 2023. Fot. M. Świątkowski

Współczesne działania – warstwa bitumiczna wylana na chodnik z płyt betonowych i kamieni brukowych (destrukcja warstwy wierzchniej), nawierzchnia bitumiczna wykonana bez podbudowy (destrukcja wywołana przez korzenie). Cmentarz Powązkowski w Warszawie. Fot. M. Świątkowski

Współczesne działania – nawierzchnia bitumiczna w obrzeżu betonowym, nawierzchnia betonowa na podbudowie (destrukcja warstwy wierzchniej). Cmentarz Powązkowski w Warszawie. Fot. M. Świątkowski

Wadliwe połączenie różnego rodzaju nawierzchni, styk nawierzchni z pniem drzewa i systemem korzeniowym. Cmentarz Powązkowski w Warszawie. Fot. M. Świątkowski

Gdy zastanawiamy się, co ważniejsze: nagrobek czy drzewo, przypomnijmy sobie to zdjęcie. Widzimy tu poruszającą integrację natury i dzieła ludzkich rąk. Drzewo wyrosło na czymś grobie, a stelę niejako wzięto pod swoją opiekę. Cmentarz mennonicko-ewangelicki w Fiszwie. Fot. T. Błyskosz

*Zieleń i fauna
historycznych
cmentarzy*

Szata roślinna cmentarzy – uwarunkowania historyczne

Dorota Sikora

Dobór roślin sadzonych na cmentarzach nigdy nie był przypadkowy. Wynikał zarówno z ich indywidualnych cech oraz właściwości przypisywanych im w danym kręgu kulturowym, jak i z lokalnych zaleceń sanitarnych. Jak zauważał Adam Fischer, badacz tej tematyki z okresu międzywojennego, zwyczaj wprowadzania roślinności na cmentarze, w tym również dekorowania nią grobów, sięga tradycjami czasów starożytnych i, jak niektóre inne wcześniejsze zwyczaje, został przejęty przez chrześcijańską Europę¹. Roślinność funeralna nabrała wyjątkowego znaczenia zwłaszcza na cmentarzach nowego typu, zakładanych od końca XVIII wieku poza granicami terenów zabudowanych. Na wcześniejszych cmentarzach przykościelnych, z uwagi na szczupłość miejsca, a przede wszystkim z racji na niską trwałość ówczesnych pochówków, dekoracja grobów roślinnością nie była częstym zjawiskiem. Niekiedy sadzono tam jednak drzewa – głównie ze względów sanitarnych, aby ocienić teren, co wynikało z zaleceń władz kościelnych² lub dla oznaczenia lokalizacji pochówku.

Tradycje w stosowaniu wybranych roślin wynikające z uwarunkowań estetycznych oraz potrzeby zachowania pamięci o zmarłych

Nowy typ cmentarza, który zaczął pojawiać się w krajobrazie Europy od końca XVIII wieku i wyróżniał się między innymi oddaleniem od terenów zabudowanych, nie był oparty na żadnych wcześniejszych wzorcach

¹ A. Fischer, *Zwyczaje pogrzebowe ludu polskiego*, Lwów 1921, s. 343.

² S. Wróblewski, *Wiejskie cmentarze okolic Częstochowy*, w: *Sztuka cmentarzy w XIX i XX wieku*, red. A. Czyż, B. Gutowski, Warszawa 2010, s. 222.

przestrzennych³. Szukając dla niego właściwej formy, sięgnięto do rozwiązań kompozycyjnych stosowanych w ówczesnych ogrodach, tak więc pierwsze nowe cmentarze, a w szczególności obszerne nekropolie sytuowane na obrzeżach dużych miast, były komponowane na wzór modnych wówczas ogrodów angielskich. Autor poradnika ogrodniczego z początku XIX wieku określa ówczesne obsadzone drzewami i krzewami cmentarze „ozdobnymi”⁴. Za wzorcową realizację z tamtego okresu można uznać paryski cmentarz Père-Lachaise, założony w 1804 roku z polecenia Napoleona⁵. Aby zachęcić Paryżan do pochówków w tym oddalonym od centrum miasta miejscu, celowo przeniesiono tam groby Heloizy i Abelarda oraz Moliera i La Fontaine’a, dzięki czemu Père-Lachaise stał się nie tylko popularnym cmentarzem, ale też jednym z ulubionych kierunków spacerów mieszkańców miasta. Przyjęta konwencja przestrzenna, nawiązująca do zasad kompozycji parku krajobrazowego, przesądziła również o zastosowanej szacie roślinnej opartej na niezwykle modnych w ówczesnych parkach topolach włoskich, na wierzbach płaczących, a także na licznych grupach krzewów oraz niewielkich drzew swobodnie wkomponowanych w kwatery.

Na charakter szaty roślinnej cmentarzy przełomu XVIII i XIX wieku ogromny wpływ miał również motyw życia w ludzkiej pamięci, obecny w ówczesnej kulturze europejskiej, przesycony ideami romantyzmu. Cmentarze stały się miejscem wspominania, oddawania czci zmarłym i ich kultu. Jak zauważa badacz tej tematyki, Filip Burno: „W tym stuleciu pojawia się zjawisko egzaltacji pamięci i fascynacji śmiercią, co wiązało się z romantyczną i postromantyczną wrażliwością. (...) Same cmentarze były nie tyle projekcją wizji zaświatów, lecz przede wszystkim przyjaznym otoczeniem dla żywych, miejscem ewokującym nastroje melancholijne, skłaniającym do zadumy, tworzącym nastrój elegijny”⁶. W kreowaniu tych elegijnych i melancholicznych nastrojów bardzo pomocna była właściwie dobrana roślinność. Wprowadzanie jej, a zwłaszcza drzew, na cmentarze chrześcijańskie w XIX wieku stało się powszechne. Popularny był wówczas pogląd, że „od najdawniejszych czasów brano słusznie drzewa za monument trwalszy od ręką zrobionych”⁷.

³ Za jedyny, lecz bardzo odległy wzorec, można by uznać usytuowane poza miastami pochówki starożytne. Regułę tę ustanawiało prawo dwunastu tablic: „Aby żaden nie był pogrzebany albo spalony wewnątrz miasta”, a powtarzała ją kodeks Teodozjusza, który nakazywał usuwać z Konstantynopola wszelkie zwłoki.

⁴ W. Scypion, *Zabawy plantacyjny wiejskich*, Warszawa 1806, s. 58.

⁵ F. Burno, „Inne miasto”. *Metropolia – nekropolia*, w: *Sztuka cmentarzy w XIX i XX wieku*, dz. cyt., s. 28.

⁶ Tamże.

⁷ W. Scypion, dz. cyt., s. 59.

Za przykład ówczesnych poglądów estetycznych na temat form upamiętnień przy pomocy roślinności oraz tworzenia dzięki niej nastrojów elegijnych, mogą posłużyć zalecenia opracowane w początkach XIX w. przez Izabelę Czartoryską⁸. Księżna, omawiając emocje, jakie poszczególne gatunki drzew wywołują, zauważała: „Topole włoskie, brzozy spływające, wierzby płaczące są drzewa najmiłsze, najprzyzwoitsze do osłonięcia takowych monumentów, gdzie smutne wspomnienia wspólniejszych, weselszych drzew nie potrzebują. Wierzby płaczące często u nas wymarzają, ale brzozy nasze wspaniałe miejsce ich zastąpić mogą. Zdaje się, że Natura dała brzozom kształt szczególniejszy, żeby spadającymi swymi gałązkami przykrywały smutne Monumenta”. Z kolei za właściwą oprawę roślinną dla miejsc upamiętniających bohaterskie czyny autorka uznaje „dęby stare, stuletnie jawory, klony”⁹. Jednocześnie była zwolenniczką prostych form upamiętnień, na przykład kamienia umieszczonego w otoczeniu kilku topól lub pod okazałym dębem. „Niech na nim [na kamieniu] wyrzeje nie kilkadziesiąt wierszy, ale krótki napis albo słowo jedno, wyrażające uczucie czy intencję. Taki kamień, już na wieki tam leżący, utwali zamiar tego, kto go tam położył. Nie podlega zepsuciu, prędko mchem obrośnie, kwiaty go poblizsze okryją, drzewa nad nim wzrastające ocienią”¹⁰.

Przywołane przez Czartoryską topole włoskie zostały szeroko spopularyzowane w XVIII wieku jako właściwe dla nasadzeń przy grobowcach za sprawą pochówku słynnego filozofa Jean-Jacques’a Rousseau na Wyspie Topolowej w podparyskim parku Ermenoville. Było to miejsce powszechnie znane ówczesnym europejskim elitom, a motyw grobowca otoczonego topolami chętnie kopiowano w wielu innych parkach, co przyczyniło się do postrzegania topól włoskich jako drzew funeralnych. Nie bez znaczenia był również fakt, że topole włoskie w młodszym wieku przyjmują pokrój zbliżony do cyprysów – drzew, które od czasów antycznych sadzono przy mogiłach. Jak pisze dendrolog-amator z początku XIX wieku: „Starożytni sadzali cyprysy na mogiłach pogrzebowych, przez co oznaczali, iż jako cyprys raz ścięty z pnia więcej się nie odradza, tak i człowiek na świat się nie wraca”. Przytacza też fragment wiersza Horacego, odnoszący się do tej tradycji:

⁸ I. Czartoryska, *Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów*, Wrocław 1805, rozdział O Monumentach, s. 43–45. Zalecenia te dotyczą przede wszystkim ogrodów, ale pokazują również uniwersalne znaczenia przypisywane różnym gatunkom roślin i właściwe dla epoki sposoby ich zastosowania.

⁹ Tamże.

¹⁰ Tamże.

Cmentarz Père-Lachaise zaprojektowany w formie ogrodu angielskiego.
Źródło: P. Courvoisier, Widok cmentarza Père-Lachaise od wejścia, 1815,
Bibliothèque des Arts Décoratifs w Paryżu, domena publiczna

„Dom i rodzinę i miłą żonę,
Opuścić trzeba; ani z drzew coś kochał,
Żadne, ohydnych prócz cyprysów
Za Toba, krótkim ich Panem, nie pójdzie”¹¹.

Wymienione przez Czartoryską wierzyby płaczące były również polecane do obsadzania grobów przez innych autorów: „Wierzba babilońska (...) może i w naszym języku smutną być nazywana od swej postawy w opadających aż do ziemi gęstych gałązkach (...). Tą wierzwą zwykli obsadzać monumenta, mogiły pogrzebowe (...)”¹².

Drzewami, które także uważano w początkach XIX wieku za szczególnie odpowiednie na cmentarze były drzewa iglaste: „Drzewa zawsze zielone szacowne są na obsady (...). Między tymi zapewne jedno z pierwszych miejsc trzymać powinny mogiły pogrzebowe”¹³.

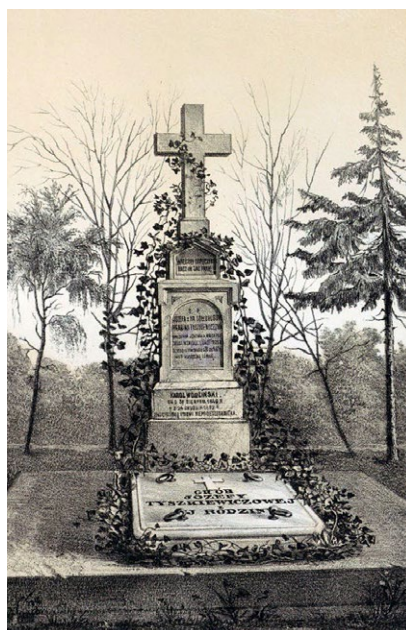
¹¹ W. Scypion, dz. cyt., s. 54–55.

¹² Tamże, s. 64.

¹³ Tamże, s. 54–55.

Oprawa roślinna elementów komemoratywnych w postaci topól włoskich, starego dębu oraz brzozy. Źródło: I. Czartoryska, Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów, Wrocław 1805

Oprawa roślinna nagrobków w postaci topól włoskich (w tle), drzew iglastych oraz bluszczu. Nagrobek Alojzego Żółkowskiego na cmentarzu Powązkowskim (źródło: K. Wójcicki, Cmentarz Powązkowski pod Warszawą, Warszawa 1855). Nagrobek Józefiny z Sołohubów Tyszkiewiczowej (źródło: E. Tyszkiewicz, Groby rodziny Tyszkiewiczów, Warszawa 1873)

Topole włoskie posadzone wokół grobowca Jean-Jacques'a Rousseau (źródło: Widok Wyspy Topolowej, zwanej Elizejską, w ogrodzie w Ermenonville, Bibliothèque nationale de France, Département des Estampes et de la Photographie, VA-60 (15)-FOL), domena publiczna

Wykształcenie w początkach XIX wieku nowego typu cmentarza spowodowało, że powstały też nowe praktyki i ceremonie pogrzebowe. Jedną z nich był zwyczaj „pobożnego odwiedzania” cmentarzy (najczęściej w niedzielę) i ozdabiania grobów kwiatami¹⁴, które pełniły przede wszystkim funkcje dekoracyjne, a tradycja ozdabiania nimi sięga korzeniami starożytnych zwyczajów pogrzebowych¹⁵.

Kwiaty sadzono na grobach ziemnych i wokół nich, a wykonane z nich wieńce wieszano na krzyżach lub na pobliskich drzewach. Kazimierz Wójcicki, opisując w latach 50. XIX wieku cmentarz Powązkowski, wspominał o tamtejszych dekoracjach kwiatowych: „Gdzie rzucisz okiem, wszędzie staranność – czy to około małych mogiłek dzieci, co je ręka matki i ojca przystroiła w kwiaty, czy około krzyżów i grobowców pod cieniem drzew, na których zawieszono lub u stóp złożono wieńce zawsze świeże”¹⁶.

¹⁴ F. Bruno, dz. cyt., s. 28.

¹⁵ A. Czyż, B. Gutowski, Wstęp, w: *Sztuka cmentarzy w XIX i XX wieku*, dz. cyt., s. 22.

¹⁶ K. Wójcicki, dz. cyt., s. 6.

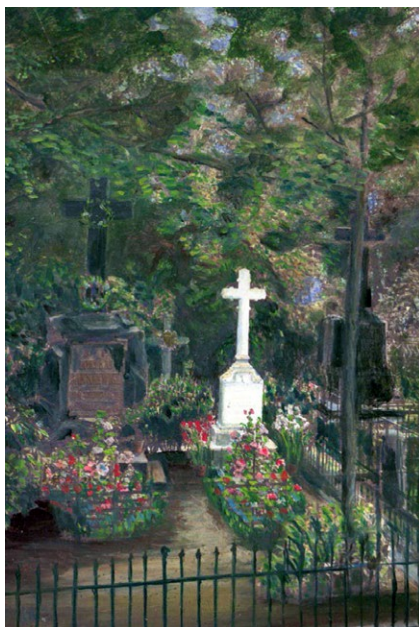
Kwiatowe dekoracje nagrobków. Po lewej: swobodne nasadzenie kwiatów. Po prawej: dekoracja grobu w postaci wianków. Źródło: K. Wójcicki, dz. cyt.

Zasady wprowadzania roślinności na cmentarze wynikające z historycznych zaleceń administracyjnych

Zasady wprowadzania nasadzeń na cmentarzach, ich formy, lokalizację oraz dobór gatunkowy określały również do pewnego stopnia administracyjne zalecenia o charakterze sanitarnym, a także te wynikające z potrzeby zabezpieczenia terenu cmentarza.

Przykładowo w dokumencie Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z 1846 roku pt. *Policja lekarska. O grzebaniu ciał zmarłych* napisano: „Zasadzenie cmentarza drzewami, krzewami i zapuszczenie murawy nie tylko go upiększa, ale prawdziwie jest pożyteczne, rośliny bowiem pochłaniają w siebie niektóre gazy, szkodliwe zdrowiu, przy rozkładzie organicznym powstające, a natomiast wyziewają gaz kwasorodny [tlen], najożywniejszą część składową powietrza, i tym sposobem do poprawy jego przyczyniają się”¹⁷. Jednocześnie jednak przestrzegano przed zbyt gęstym obsadzeniem cmentarza: „Zasadzenie jednak gęste drzewami, zwłaszcza takimi, które gałęzie rozłożyście puszczają, nie jest stosowne, gdyż to utrudniłoby przewiew powietrza na cmentarzu. Sadzą się przeto drzewa tylko przy drogach szerokich, na burtach [brzegach] kwater, i to w odległości 10 stóp [1 stopa = około 0,3 m] jedno od drugiego. Od strony

¹⁷ *Policja lekarska. O grzebaniu ciał zmarłych*, Warszawa 1846, s. 106.

Obsadzenia kwiatowe grobów ziemnych oraz dekoracja grobu wieńcami i girlandami kwiatów. Po lewej: W. Zahorski, [Groby Bakszewiczów i Janiny Zahorskiej na cmentarzu bernardyńskim w Wilnie], 1902, fotografia, odbitka na papierze srebrowo-żelatynowym, Biblioteka Narodowa. Po prawej: [Kobieta w czerni płacząca nad nagrobkiem], fotografia (pocztówka), odbitka na papierze srebrowo-żelatynowym, 1890–1920, Biblioteka Narodowa

jedynie odpowiadającej miastu lub miejscom zamieszkanym można na brzegu cmentarza zasadzić gęsty szpaler drzew, i to nawet rozłożystych, aby przeszkodzić pędowi wiatru z cmentarza. Groby stałe [murowane] mogą być także drzewami obsadzone. Najstosowniejsze drzewa do sadzenia na cmentarzu są: akacje, topole balsamiczne, drzewa iglaste; z krzewów: bzy, jaśminy, róże oraz kwiaty wszelkiego gatunku i rośliny aromatyczne¹⁸. Zalecano także okładanie grobów ziemnych darnią¹⁹. Na cmentarzach nieczynnych wolne od pochówków przestrzenie mogły być po pewnym czasie użytkowane ogrodniczo: „Na zwiniętym [nieczynnym] cmentarzu miejsca niezajęte przez pomniki po upływie 5 lat mogą być z upoważnienia dozoru kościelnego zasadzone drzewami owocowymi lub ogrodninami albo też zasiewane²⁰”.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ Tamże, s. 110: „Pożądaną nadto byłoby rzeczą, aby mogiły okładano darnią”.

²⁰ Tamże, s. 114.

W praktyce powyższe zalecenia administracyjne nie zawsze były respektowane, a nasadzenia drzew i krzewów, które z jakichś powodów uległy zniszczeniu, tylko niekiedy uzupełniano. Mogą o tym świadczyć spostrzeżenia Jana Woźnego – ogrodnika z okresu międzywojennego, specjalizującego się w obsadzeniach cmentarnych – który następująco oceniał szatę roślinną cmentarzy założonych kilkadziesiąt lat wcześniej: „Poza obramieniem ogrodzenia, zazwyczaj lipami, jedyną zieloną ozdobę takiego cmentarza stanowią przypadkowo posadzone klony, jesiony, akacje lub lipy; gdziegdzie trafi się parę dębów, tu i ówdzie tuja, niekiedy cypryśnik, ale to wszystko rozrzucone bezplanowo. Rzadko kiedy spotyka się prostą, cienistą aleję”²¹.

Szata roślinna jako element estetyzujący przestrzeń cmentarzy końca wieku XIX i wieku XX

W końcu XIX wieku zmieniło się podejście do urządzania cmentarzy, zwłaszcza tych sytuowanych na obrzeżach dużych miast. Pojawił się pogląd, że nie powinny wyłącznie skłaniać do myślenia o śmierci, lecz mogą jednocześnie stanowić estetyczną przestrzeń, w której roślinność współtworzy przyjazne otoczenie również dla żywych. Zielen cmentarzy utraciła w tym okresie wiele ze swoich wcześniejszych znaczeń, stając się przede wszystkim oprawą dla wkomponowanych w nią grobów. Na terenach nekropolii zaczęło pojawiać się wiele nowych gatunków i form roślin (przykładowo różaneczniki na cmentarzach dolnośląskich oraz żywopłoty z żywotnika zachodniego)²². Cmentarze (głównie te duże, miejskie) zaczęto projektować kompleksowo, upodabiając je do parków i wprowadzając atrakcyjne formy roślinne. Efektem takiego podejścia jest cmentarz Centralny w Szczecinie, zaprojektowany przez Wilhelma Meyera-Schwartau, zrealizowany na przełomie XIX i XX wieku. W zbliżonym okresie pojawił się zawód ogrodnika cmentarnego, a w niektórych miastach pielęgnacją zieleni i utrzymaniem porządku na cmentarzach zaczęły się zajmować wyspecjalizowane jednostki miejskie. Wydawano również poradniki ogrodnicze dotyczące wprowadzania roślinności na cmentarze i jej pielęgnacji, skierowane do zarządców cmentarzy oraz właścicieli grobów.

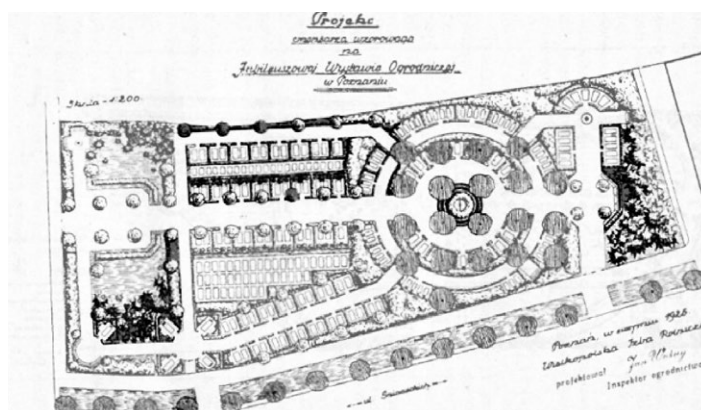
²¹ J. Woźny, *Ogrodnictwo cmentarne*, w: *Pamiętnik jubileuszowej wystawy ogrodniczej w Poznaniu 25 IX – 3 X 1926*, Poznań 1926, s. 283.

²² R. Dębicz, *Zielen cmentarzy w krajobrazie wsi Dolnego Śląska*, Wrocław 2012, s. 19.

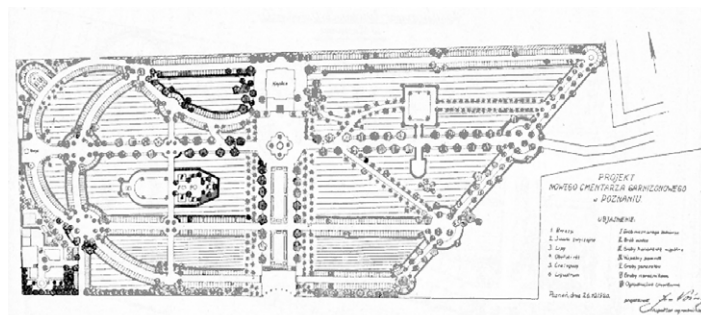
Przykład cmentarza zaprojektowanego na wzór parku kaligraficznego, w którym roślinność służyła przede wszystkim estetyzacji przestrzeni – cmentarz Centralny w Szczecinie na planie miasta z 1915 roku (źródło: Maps.mapywig.org.; <https://tinyurl.com/2s3thewk>, dostęp: 15.10. 2023)

Przykład zgeometryzowanej kompozycji roślinnej na cmentarzu z okresu międzywojennego. J. Woźny, Projekt cmentarza wzorcowego, 1926, w: tegoż, dz. cyt.

Przykład kompozycji roślinnej cmentarza z okresu międzywojennego, łączącej styl kaligraficzny z silną geometryzacją przestrzeni. J. Woźny, Projekt nowego cmentarza garnizonowego w Poznaniu, 1920, w: tegoż, dz. cyt.

S P I S

Akacja	45, 48	Kurdyban	56
Aksamitka	21	Lwia paszcza	16
Balsaminy	20	Lipa	47
Barwinek	13	Liściaste drzewa	42
Begonia	32, 33	Maruna	19
Bluszcz	40	Naparstnica	18
Basil	14	Nasturcja	19, 24
Brzoza	46, 48	Nieczepominajka	16
Bukszan	41	Ostróżka	37
Chmiel	23	Ozdobne krzewy	39
Cineraria	32	Paproć	25
Cypryś	19, 49	Pelargonja	25, 26
Dawsonia	17	Petunia	27, 29
Fasola turecka	22	Prusca	22
Fiołek	35	Podlewanie	9
Floksy	21, 38	Porzeczka dzika	42
Gallarda	27	Powój	23
Glóg (Crataegol)	47	Sadzenie	7
Gwoźdźki	16	Słonecznik	37
Graszak pach.	20	Śnieguliczka	42
Heliotrop	31	Stokrotka	15
Iglaste	49	Stroiczka	19
Jalowiec	49	Świerk	50
Jarzębina	46, 49	Tuja	50
Jasmin	47	Uprawa	3
Jednoroż. kwiaty	15	Werbena	21
Jeston	43, 48	Wierzb	46
Kalina	42	Wino dzikie	40
Karlowe	28	Wiesenne kwiaty	13
Kartuzy	18	Zasiew	6, 1
Kasztan	47	Ziemia	3
Klan	44	Zimnotwałe kw.	34
Kochia	19	Zimna	21
Korzenie	4	Złoto-deszcz	41

Przykładowy poradnik ogrodniczy z okresu międzywojennego poświęcony roślinności cmentarnej, okładka i wykaz roślin. Leonard Cybulski, *Ubieranie grobów i miejsc na cmentarzach*, Warszawa 1929

Symbolika przypisywana historycznie roślinom sadzonym na cmentarzach

Obecność roślinności na cmentarzach generalnie symbolizowała ciągłość życia²³, choć jak zauważono powyżej, w praktyce często wynikała z wdrażania lokalnych zaleceń sanitarnych.

Na cmentarzach sadzono zatem przede wszystkim te gatunki i odmiany roślin, które kojarzono z refleksją, zadumą i smutkiem, wspomnieniami o zmarłych, czczeniem ich pamięci. Wprowadzano też często rośliny kolczaste (zwłaszcza wzdłuż granic cmentarza), których zadaniem była ochrona nekropolii przed dostępem z zewnątrz – chodziło głównie o zabezpieczenie terenu cmentarza przed zwierzętami. Wielu roślinom – od początków dziejów ludzkości – przypisywano szczególne właściwości, co współcześnie należy traktować jako cenny element niematerialnego dziedzictwa kulturowego.

Przykładowo wierzono, że drzewa i krzewy posiadające ciernie, posadzone wzdłuż cmentarnych ogrodzeń, chroniły cmentarz przed „złymi

²³ Tamże, s. 20.

mocami” z zewnątrz, a jednocześnie gwarantowały, że dusze zmarłych nie opuszczą jego obszaru²⁴. Rośliny kwitnące na niebiesko symbolizowały raj i nieśmiertelność. Nieśmiertelność duszy podkreślały też rośliny zimozielone. Drzewa o pędach zwisających uważano za drzewa opiekuńcze, pochylające się troskliwie nad mogiłami, natomiast drzewa z natury wysokie, o strzelistych pokrojach, symbolizowały więź człowieka z Bogiem. Rośliny trujące uznawano za symbol śmierci.

W okresie romantyzmu nawiązywano do żywej wówczas tradycji antycznej i chętnie wprowadzano na cmentarze motyw cyprysa, zastępowanego w naszej szerokości geograficznej podobną do niego topolą włoską. Sadzenie drzew i krzewów na grobach ziemnych miało też wymiar praktyczny – ułatwiało po pewnym czasie ich zidentyfikowanie. Znaczenia i właściwości przypisywane roślinom sadzonym na cmentarzach były regionalnie zróżnicowane. Zgodnie z ustaleniami badaczy tej tematyki zdecydowanie więcej znaczeń przypisywano roślinom na cmentarzach znajdujących się na obszarach wiejskich niż miejskich. Zwyczaj zabraniał zrywania roślin na cmentarzach, a w szczególności nie wolno było ścinać drzew, gdyż zgodnie z wierzeniami ludowymi kryły się w nich dusze osób zmarłych²⁵.

W aneksie 4 przedstawiono znaczenia i symbolikę przypisywane wybranym roślinom tradycyjnie sadzonym na cmentarzach.

Szata roślinna stanowiła historycznie ważny element zarówno cmentarzy przykościelnych, jak i tych zakładanych od końca XVIII wieku na obrzeżach miast, naśladujących często w zakresie kompozycji parki i ogrody. Roślinność służyła ocienianiu nekropolii, zabezpieczeniu przed dostępem z zewnątrz, estetyzacji przestrzeni, upamiętnieniu zmarłych, podkreśleniu rangi i roli cmentarzy w krajobrazie. Poszczególnym gatunkom roślin sadzonych na cmentarzach przypisywano historycznie zróżnicowane regionalnie znaczenia i właściwości. Wprowadzając nowe nasadzenia na zabytkowe cmentarze, powinniśmy inspirować się doбором roślin właściwym dla regionu i epoki, jaką reprezentuje nekropolia.

²⁴ A. Fischer, dz. cyt., s. 347.

²⁵ A. Spiss, *Wiejskie cmentarze w Polsce, w: Śmierć, przestrzeń, czas, tożsamość w Europie Środkowej około 1900 roku*, Kraków 1996, s. 219.

Ogólne zalecenia postępowania z szatą roślinną na cmentarzach historycznych

Magdalena Lisowska

Niezależnie od rodzaju cmentarza podstawowa struktura jego przestrzeni składa się zazwyczaj z następujących, charakterystycznych elementów:

- powierzchni grzebalnej,
- układu komunikacyjnego,
- ogrodzenia,
- dominanty – np. kościoła, kaplicy, krzyża itp.,
- elementów szaty roślinnej.

Cmentarz jest szczególnym rodzajem zabytku, w którym oprócz kwater grzebalnych układ przestrzenny często ukształtowany jest przez roślinność. Zielen jest też czynnikiem istotnie wpływającym na nastrój i wartości estetyczne obiektu.

Przełom XVIII i XIX wieku jest początkiem ery nowego typu cmentarzy – lokowanych na „surowym korzeniu”, poza miastem. Tworzenie nekropolii na otwartej, nieograniczonej ciasno murami przestrzeni pozwalało na nadanie jej określonej kompozycji. Zdefiniowany układ kwater grzebalnych i dróg podkreślonych alejami pozwalał nie tylko na lepsze wykorzystanie przestrzeni i orientację w terenie, ale przede wszystkim nadawał miejscu odpowiednią oprawę. Układ ten mógł ewoluować, rozwijać się na sąsiednie, przyłączane w późniejszych okresach grunty, ale pozostawał harmonijną, czytelną kompozycją. W tym początkowym okresie powstały między innymi słynne dziś z urody i nastrojowości cmentarze:

- Łyczakowski we Lwowie (1786 rok),
- Powązki pod Warszawą (1790 rok),

- Na Rossie w Wilnie (1801 rok),
- Père-Lachaise w Paryżu (1804 rok).

Drzewa stanowią jeden z kluczowych komponentów wypełniających teren cmentarza i odgrywają ważną rolę w jego kompozycji oraz w budowie systemu zieleni jednostki osadniczej. Zielenią wysoką stosowano do:

- obsadzania granic cmentarzy,
- obsadzania alei wewnętrznych i alei wiodących na cmentarze,
- obsadzania kwater, wyznaczania podziałów przestrzeni cmentarza,
- podkreślenia ważnych elementów kompozycji (dominanta, wejście, nagrobek).

Do wielu cmentarzy prowadziły aleje obsadzone liściastymi drzewami gatunków długowiecznych. Łącząc cmentarz z kościołem, drogą publiczną czy dworem, były zawsze bardzo ważnym elementem przestrzeni danej okolicy, swoistą zapowiedzią miejsca, do którego wiodły – ogrodu zmarłych. To właśnie głównie dzięki drzewom tak wiele cmentarzy pełni ważną funkcję w krajobrazie kulturowym. Sylwetki starodrzewu z daleka sygnalizują lokalizację cmentarzy i przełamują monotonię przyległych pól czy łąk.

Czasem drzewa pozostają jedynymi świadkami istnienia cmentarza, na którym – z różnych powodów – nie zachowały się nagrobki. Takie cmentarze bywają różnie zlokalizowane, niektóre są ukryte w lasach, inne położone wśród pól uprawnych, w mniejszych lub większych miejscowościach – albo na ich obrzeżach. Gdy nie istnieją już nagrobki czy układy drzew, z bardzo wysokim prawdopodobieństwem zidentyfikować miejsca pochówku pozwala szczegółowa inwentaryzacja botaniczna, w czym pomocne są tzw. fitoindykatory¹, czyli pewne gatunki roślin, które są swoistymi wskaźnikami obszarów grzebalnych. Zdarza się, że tylko dzięki nim można dowiedzieć się, że w danym miejscu znajdował się kiedyś cmentarz. Nierzadko pozostają w formie wegetatywnej² i nie rozrastają się.

Cmentarz, jak każda kompozycja ogrodowa, jest formą dynamiczną. Natura zawsze przejmuje kontrolę nad obszarem, który człowiek zaniedba i opuści.

¹ Fitoindykator, inaczej roślina wskaźnikowa – gatunek rośliny o wąskim zakresie tolerancji ekologicznej w odniesieniu do jakiegoś czynnika środowiska. Czynnikiem tym może być np. rodzaj podłoża, odczyn gleby, wilgotność, nasłonecznienie, temperatura otoczenia, zanieczyszczenia, stężenie soli mineralnych, głębokość wody (u roślin wodnych) lub inne czynniki. W związku z wąskim zakresem tolerancji rośliny te rosną tylko w ściśle określonych warunkach środowiska, zob. hasło „roślina wskaźnikowa” w Wikipedii (dostęp: 18.09.2023).

² Formy wegetatywne rozmnażają się, tworząc nowe osobniki z fragmentów części wegetatywnych roślin macierzystych, bez udziału organów generatywnych (kwiatów, nasion).

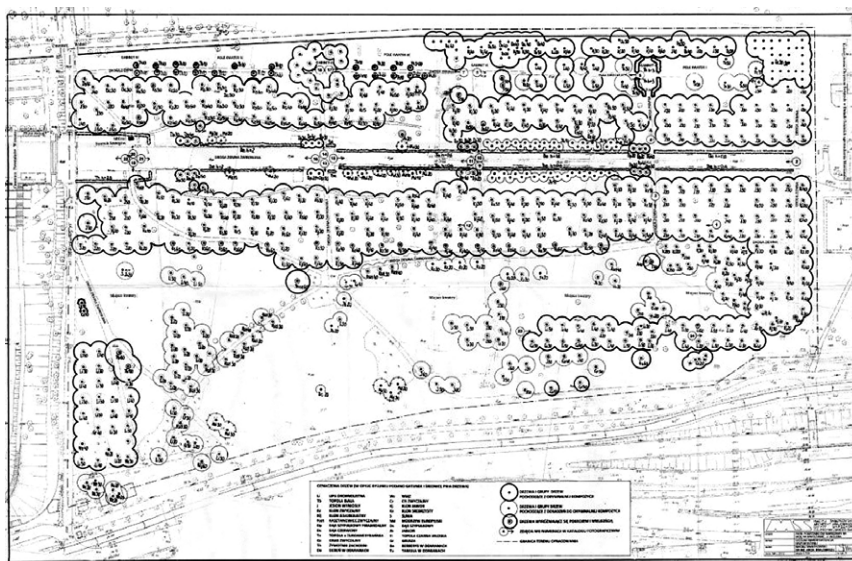
Cmentarz żydowski w Warszawie. Fot. P. Kobek

Zieleń na cmentarzach to bardzo rozległe zagadnienie. W zależności od poziomu utrzymania (od intensywnie pielęgnowanego poprzez wszystkie pośrednie formy aż do cmentarza opuszczonego) oraz form zagospodarowania (dużo różnych nawierzchni i nagrobków przez formy pośrednie aż do cmentarzy z naturalistycznym zagospodarowaniem) zaleca się różne formy i zakres działań konserwatorskich i pielęgnacyjnych dotyczących zieleni cmentarnej. Poniżej w skrótovej formie omówimy główne grupy zagadnień i zalecaną kolejność zajmowania się nimi.

Poznanie obiektu

Inwentaryzacja szaty roślinnej

Podstawą do podjęcia jakichkolwiek kompleksowych działań w każdym zabytkowym obiekcie, również na cmentarzu, jest poznanie jego zasobu. W zakresie zieleni konieczne jest opracowanie inwentaryzacji szaty roślinnej. To techniczno-przyrodnicze opracowanie, dokumentujące przy użyciu pomiarów z natury wszystkie (lub wybrane) elementy szaty roślinnej występujące na terenie objętym inwentaryzacją w dniu pomiaru, w tym ich rozmieszczenie, skład gatunkowy (z uwzględnieniem odmian), parametry wielkości, stan zdrowotny, obecność form komponowanych i innych cech uznanych za istotne w zależności od powodu sporządzania

Inwentaryzacja dendrologiczna Parku Powstańców Warszawy na Woli,
 autor: arch. kraj. M. Świątkowski, 2012

inwentaryzacji. Dokumentację tego typu wykonuje się w związku z planowanymi pracami konserwatorskimi albo restauratorskimi, w tym pracami badawczymi, analitycznymi, projektowymi albo wykonawczymi dotyczącymi całości obiektu zabytkowego lub jego spójnej kompozycyjnie czy własnościowo części.

Materiał wyjściowy do sporządzenia inwentaryzacji szaty roślinnej zabytkowych cmentarzy stanowi mapa zasadnicza³ z geodezyjnie naniesionym usytuowaniem drzew (o średnicach co najmniej 20 cm, grupami samosiewu i krzewów oraz innymi charakterystycznymi elementami szaty roślinnej), sporządzona w skali dostosowanej do wielkości obszaru i typu planowanej inwentaryzacji. Zazwyczaj przyjmuje się skalę 1:500 dla inwentaryzacji szczegółowej, skalę 1:500 lub 1:1000 dla inwentaryzacji mieszanej lub ogólnej. Zdarza się jednak czasem, że nie ma możliwości (głównie finansowych) zlecenia geodecie wykonania takich pomiarów i sporządzenia mapy. Wówczas zaleca się wykonanie szkicu sytuacyjnego z szacunkowym naniesieniem sytuacji terenowej.

³ Zalecenia do wykonywania mapy zasadniczej na potrzeby opracowania dokumentacji studialno-projektowych z zakresu konserwacji i restauracji parków, ogrodów i innych form zaprojektowanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków – wytyczne Generalnego Konserwatora Zabytków z dnia 6 marca 2019 r. (DOZ.6521.14.2019.DJ), „Kurier Konserwatorski” 2020, nr 19.

Opracowanie inwentaryzacyjne⁴ powinno składać się z części tekstowej, krótko opisującej obiekt i stan istniejący wraz z tabelą z wykazem roślin (zawierającą nazwę polską i łacińską, średnicę i obwód pnia na wysokości 130 cm od podstawy, średnicę i wysokość korony, a także opis stanu zdrowotnego) oraz z części graficznej pokazującej układ roślin.

W zależności od potrzeb oraz szczegółowości opracowania przeprowadzane bywają szczegółowe studia botaniczne nad roślinnością cmentarzy – obejmują poza drzewami i krzewami również bardzo bogatą warstwę runa. Przykładem może być dokumentacja wykonana dla cmentarza ewangelickiego we Wschowie, która wymienia dziesiątki bylin i roślin cebulowych, często bardzo atrakcyjnych wizualnie⁵.

Rośliny warstwy runa cmentarza ewangelickiego we Wschowie – jaskry.
Fot. M. Lisowska

Rośliny warstwy runa cmentarza ewangelickiego we Wschowie – tulipany. Fot. M. Niedzielski, Muzeum Ziemi Wschowskiej

Rośliny warstwy runa cmentarza ewangelickiego we Wschowie – cebulica syberyjska. Fot. M. Niedzielski, Muzeum Ziemi Wschowskiej

⁴ Tamże.

⁵ Między innymi *Anemone nemorosa* – zawilec gajowy, *Dryopteris filix-mas* – narecznica samcza, *Geum urbanum* – kuklik pospolity, *Iris sibirica* – kosaciec syberyjski, *Lamium purpureum* – jasnota purpurowa, *Ranunculus auricomus* – jaskier różnolistny, *Tulipa sylvestris* – tulipan dziki.

Dokumentacja fotograficzna

Ponadto zaleca się wykonanie szczegółowej dokumentacji fotograficznej obszaru cmentarza pokazującej charakterystyczne formy kompozycji oraz stan zieleni na dzień wykonywania opracowania. Wskazane jest udokumentowanie wszelkich zauważonych problemów zdrowotnych i technicznych drzew. Będzie to bardzo przydatne przy opracowywaniu tzw. projektu gospodarki istniejącą szatą roślinną.

Charakterystyczne nasadzenia liniowe w Parku Powstańców Warszawy. Fot. M. Lisowska

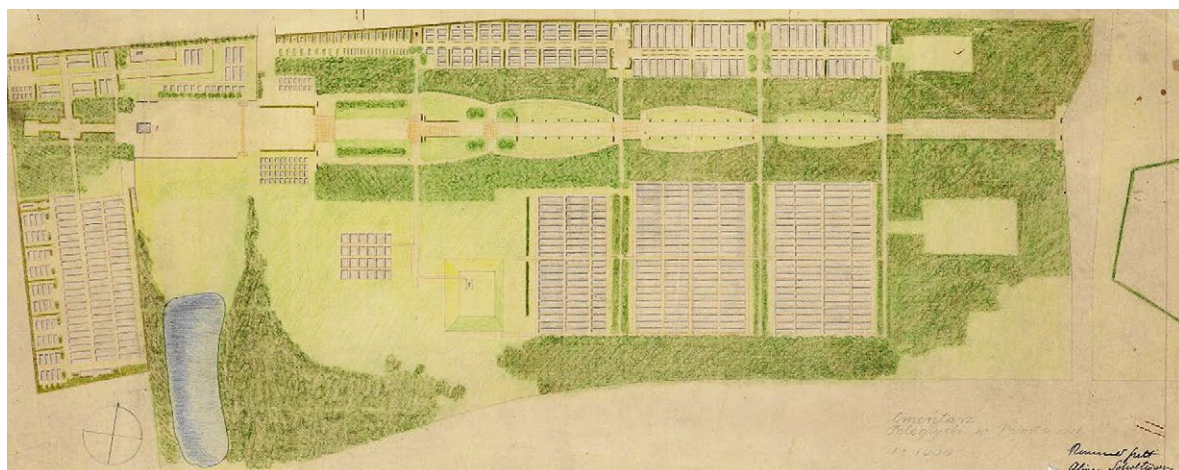

Widoczny duży ubytek w pniu kasztanowca na Powązkach w Warszawie. Fot. M. Lisowska

Kwerenda⁶

Dla właściwego rozpoznania zasobu obiektu równoległe z inwentaryzacją roślin w terenie należy wykonać kwerendę archiwalną i biblioteczną. Pozyskane w jej toku informacje i materiały archiwalne pozwolą na poznanie kompozycji obiektu oraz poszczególnych układów roślinnych i podjęcie prawidłowych decyzji konserwatorskich.

⁶ Więcej informacji o kwerendzie w rozdziale Źródła do ustalenia dziejów oraz historycznej formy i granic cmentarza.

Koncepcja Cmentarza Poległych w Powstaniu Warszawskim, projekt Romualda Gutta i Aliny Scholtzówny, Archiwum Państwowe w Warszawie, rys. niedatowany, Biuro Odbudowy Stolicy, sygn. 7876

Wykonanie studiów i analiz, ustalenie stanu zachowania i waloryzacji obiektu oraz sformułowanie wniosków i zaleceń konserwatorskich

Jak już wspomniano wcześniej, podstawą wszelkich działań konserwatorskich jest zarówno dobre poznanie aktualnego stanu obiektu, jak i całej warstwy historycznej z nim związanej. Na podstawie pozyskanych informacji można wówczas przeprowadzić różnego rodzaju analizy, w prawidłowy sposób sformułować wnioski i stworzyć w oparciu o nie plan zarządzania substancją cmentarza, w tym zielenią.

Jedną z kategorii, która będzie podlegała analizom, są drzewa cenne przyrodniczo i kulturowo. Trzeba dla nich opracować, z największą starannością, program zabiegów poprawiających siedlisko i ewentualnych prac arborystycznych. Jako przykład takiego wyjątkowego drzewa można przywołać tzw. lipę Herbergera z cmentarza ewangelickiego we Wschowie. To ponad 400-letnie drzewo o obwodzie pnia ponad 4,5 m jest nośnikiem ważnych treści funeralnych – to zarówno pomnik przyrody, jak i drzewo istotne kulturowo. Legenda o lipie Herbergera powiada, że u jej stóp pochowany został w 1627 roku najwybitniejszy wschowianin, pastor Waleriusz Herberger⁷. Według legendy jednoczesny pochówek i posadzenie lipy spowodowało, że „pastor został włączony w obieg drzewa i będzie żyć w jej sokach aż do nadejścia dnia Sądu Ostatecznego”.

⁷ Kaznodzieja, autor dzieł teologicznych, przywódca duchowy wschowskiej społeczności luterńskiej z przełomu XVI i XVII wieku.

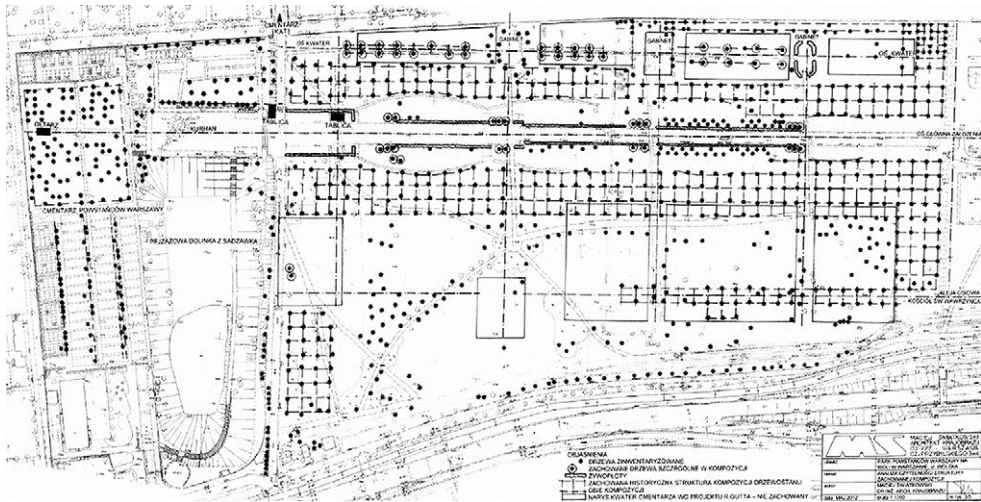
Lipa Herbergera na cmentarzu ewangelickim we Wschowie. Fot. M. Lisowska

Ponadto jest to lipa trójpienna, nawiązuje więc symbolicznie do Trójcy Świętej. Wskazuje koroną na niebo, korzeniami mocno trzyma się przeszłości. Na początku XX wieku lipa stała się sławna do tego stopnia, że jej liście przechowywano jako talizman⁸.

W przypadku skomplikowanych kompozycyjnie cmentarzy zalecane jest wykonanie analizy wiekowej drzew⁹ oraz analizy kompozycji. Na podstawie wyników powyższych analiz opracowuje się analizę stanu zachowania szaty roślinnej, a jej wyniki stanowią punkt wyjścia do decyzji o konieczności wprowadzenia ewentualnych nasadzeń uzupełniających.

⁸ Informacje o legendzie na stronie Lapidarium Rzeźby Nagrobnej we Wschowie na Facebooku, wpis z 21 października 2015 roku, dostęp: 29.06.2023.

⁹ Opracowywana najczęściej na podstawie metody dendrochronologicznej prof. Longina Majdeckiego, zob. L. Majdecki, *Ochrona i konserwacja zabytkowych założeń ogrodowych*, Warszawa 1993, s. 126–143.

Analiza czytelności struktury zachowanej kompozycji w Parku Powstańców Warszawy,
 autor: arch. kraj. M. Świętkowski, 2012

Opracowanie projektu gospodarki istniejącą roślinnością i planu zarządania.

Projekt gospodarki istniejącą roślinnością¹⁰

Projekt gospodarki istniejącą roślinnością jest częścią programu prac konserwatorskich lub restauratorskich dla cmentarzy wpisanych do rejestru zabytków. To opracowanie obejmujące swoim zakresem różne działania wspomagające i zabiegi pielęgnacyjne przy drzewach oraz cmentarzach, stanowiące załącznik do wniosku o wydanie pozwolenia przez urząd konserwatorski na prowadzenie prac na terenie zabytkowych cmentarzy¹¹. Jako że to opracowanie specjalistyczne, zalecane jest, by w jego przygotowaniu brali udział architekt krajobrazu, fitopatolog i doświadczony arborysta. Dokumentacja składa się części tekstowej i graficznej.

Prace prowadzone przy drzewach rosnących na cmentarzu, szczególnie tych planowanych do wycinki, powiązane są z dwoma rodzajami uwarunkowań.

¹⁰ Celowo nie użyto powszechnie funkcjonującego sformułowania „projekt gospodarki drzewostanem”, ponieważ planowane działania nie dotyczą wyłącznie drzew, a dodatkowo słowo „drzewostan” zastrzeżone jest dla gospodarki lasami (zob. wytyczne Generalnego Konserwatora Zabytków z 6 marca 2019 r., dz. cyt.).

¹¹ Art. 25 ust. 1 pkt 2, art. 36 ust. 1 pkt 1 i 11 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (tekst jedn. Dz. U. z 2022 r., poz. 840 ze zm.) oraz art. 83a ust. 1 ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz. U. 2004, nr 92, poz. 880).

1. Uwarunkowanie kompozycyjne – wycinka drzew lub krzewów spowodowana jest kolizją z rozpoznanym historycznym układem kompozycyjnym cmentarza bądź bezpośrednio z zabytkową substancją, którą stanowią nagrobki oraz różnego rodzaju budowle, na przykład kaplice, ogrodzenia czy domy przedpogrzebowe.

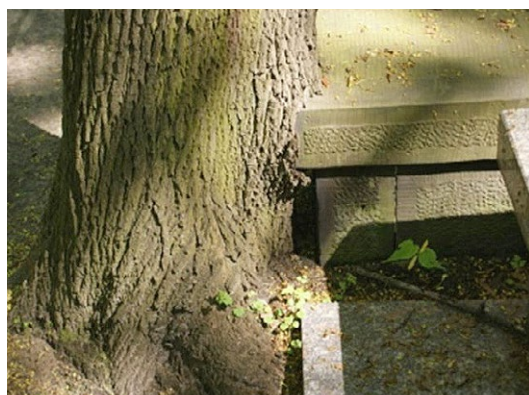

Aleja Zasłużonych na warszawskich Powązkach – przed (2017) i po wycince (2018) żywotników przestaniających elewację katakumb i niszczących nagrobki, fot. M. Lisowska

Korzenie żywotników wrastające w nagrobek i fundamenty katakumb.
Fot. M. Lisowska

Czasami wybór bywa bardzo trudny, ponieważ zarówno drzewo, jak i nagrobek mają niemal równoważne wartości i trudno zdecydować, który element należy wybrać. Niestety na ogół przegrywają drzewa.

Przykładowe kolizje na cmentarzu Powązkowskim w Warszawie. Fot. M. Lisowska

Nagrobki na cmentarzu Powązkowskim w Warszawie uszkodzone przez powalone drzewo. Fot. P. Kobek

2. Uwarunkowania zdrowotne i techniczne – wycinka spowodowana jest bardzo złym stanem zdrowotnym drzew lub krzewów lub wywołanym przez drzewa zagrożeniem życia bądź mienia.

Projekt gospodarki istniejącą roślinnością musi wskazywać również zakres i sposób przeprowadzenia wszelkich działań pielęgnacyjnych, cięć, wzmocnień pni i koron, czynności związanych z poprawą siedliska oraz zabezpieczeniem koron, pni i systemów korzeniowych na czas trwania wszelkich robót inwestycyjnych na cmentarzu.

Plan zarządzania obiektem

Poza opracowaniem projektu gospodarki istniejącą roślinnością dla konkretnego zakresu robót przewidzianych do wykonania w określonym czasie¹² zalecane jest opracowanie wieloletniego planu zarządzania obiektem, obejmującego całe spektrum działań.

Opiekując się tego typu zabytkiem lub zarządzając pracami w nim prowadzonymi, należy rozważyć wiele różnorodnych problemów, w tym te do niedawna mało obecne w powszechnej świadomości, jak różnorodność biologiczna czy dostępność komunikacyjna. Bioróżnorodność stała się współcześnie ważnym kryterium oceny terenu. Plan zarządzania, określając zasady prowadzenia prac, musi uwzględniać specyfikę danego obiektu. To dokument, w którym ustala się zasady ochrony cmentarza, konserwacji, użytkowania i finansowania prac. Optymalnie przygotowany plan jest przeznaczony do stosowania w codziennym działaniu. Wskazuje zarządcy metody radzenia sobie z nieuniknionym niszczeniem i pogorszeniem stanu obiektu, co jest zjawiskiem normalnym, związanym z upływem czasu, zaniedbaniem, użytkowaniem, działaniem szkodników i chorób, a obecnie także zmianami klimatu. Plany nie są obszernymi dokumentami, choć oczywiście skomplikowane założenia przestrzenne cmentarza historycznych mogą wymagać szerszego zakresu opracowania.

Przygotowywanie i późniejsze korzystanie z planów zarządzania jest procesem dynamicznym, w którym należy na bieżąco analizować sytuację, formułować cele, uwzględniać korekty działań wynikające z nieprzewidywalnych zjawisk, a także analizować skutki prowadzonych prac. Bardzo istotne jest ustalenie celów, na których będą się koncentrować działania w perspektywie najbliższych lat, ważne jest też przyjęcie hierarchii ich ważności. Cele powinny nawiązywać do ogólnej koncepcji i wynikać z przeprowadzonej wcześniej analizy. Ważne, by były realistyczne.

¹² W decyzji administracyjnej wydanej przez służby konserwatorskie jasno określony jest zarówno zakres działań, jak i przewidziane terminy (z uwzględnieniem okresu lęgowego ptaków).

Program działania zapisany w planie zarządzania określa zadania, dzięki którym osiągnięte zostaną założone cele. Powinien zawierać wykaz działań wraz z terminami ich realizacji, wskazywać osoby lub jednostki odpowiedzialne za ich realizację, podawać szacunkowe koszty i źródła finansowania. Program działania może się składać z kilku powiązanych ze sobą programów służących realizacji poszczególnych celów.

Kwestie zieleni stanowią jedynie niewielki wycinek koniecznych działań. W ich skład wchodzi zarówno bieżące prace pielęgnacyjne – np. koszenie, opryski, nawożenie, gracowanie ścieżek oraz zabiegi wyspecjalistyczne – jak i poprawa warunków siedliskowych czy usuwanie posuszu, kształtowanie i wzmocnienie korony oraz pnia. W planie zarządzania należy również przewidzieć terminy wykonywania robót, czasem bowiem tak proste działanie jak zaniechanie czy opóźnienie pewnych czynności (np. pierwszorocznego koszenia) może znacząco przyczynić się do wzbogacenia bioróżnorodności i estetyki obiektu.

W planie zarządzania trzeba przewidzieć także ewentualne nasadzenia uzupełniające drzew, krzewów czy innych roślin. Należy pamiętać, że wszelkie działania podejmowane wobec substancji roślinnej (poza bieżącą pielęgnacją) na terenie obiektów tzw. rejestrowych trzeba uzgadniać z właściwym urzędem konserwatorskim. W przypadku cmentarza niewpisanego do rejestru zabytków, a ujętego wyłącznie w gminnej lub wojewódzkiej ewidencji zabytków, zgodę na wycinkę drzew i krzewów wydaje – tak jak w przypadku każdego terenu zieleni – wójt, burmistrz lub prezydent, a w przypadku cmentarzy stanowiących własność gminy starosta na podstawie przepisów ustawy o ochronie przyrody.

Wykonawstwo

Pielęgnacja

Nie wolno zapominać, że cmentarz, jak każdy komponowany układ zieleni, jest dziełem dynamicznym i bez zapewnienia bieżącej pielęgnacji będzie podlegać naturalnej sukcesji roślinnej. Dlatego tak ważne są codzienne, drobne zabiegi porządkowo-pielęgnacyjne, zapewniające właściwe warunki wzrostu roślin oraz ograniczenie niszczenia substancji zabytkowej cmentarza.

Zabiegi specjalistyczne

W ostatnich latach znacząco wzrósł poziom wiedzy na temat fizjologii drzew i ich naturalnych procesów obronnych. Zmieniło to diametralnie podejście do tzw. chirurgii drzew, zwanej dziś arborystyką. Obecnie uznaje się, że podstawowym celem wszelkich działań jest poprawa

Efekt zbyt wczesnego pierwszego koszenia. Lapidarium w Koźuchowie. Fot. M. Lisowska

Piękny efekt – pozwolono naturalnemu runu na spontaniczny rozrost. Lapidarium we Wschowie (cmentarz ewangelicki). Fot. M. Lisowska

Widok cmentarza ewangelickiego we Wschowie po pierwszorocznym koszeniu wykonanym dopiero pod koniec czerwca. Fot. M. Niedzielski, Muzeum Ziemi Wschowskiej

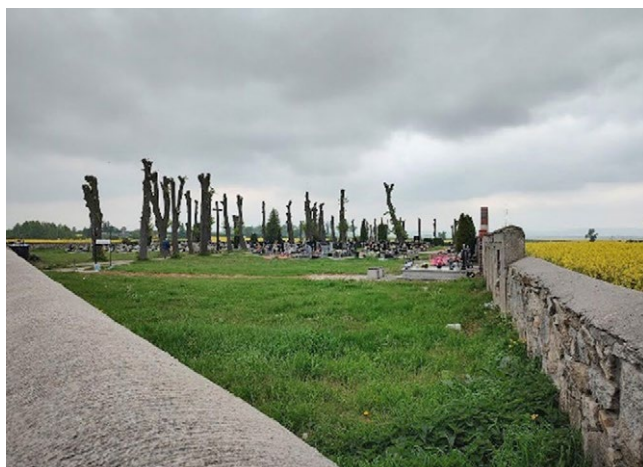
Wiosenne prace porządkowe na terenie lapidarium we Wschowie. Fot. M. Niedzielski, Muzeum Ziemi Wschowskiej

Jesienne prace porządkowe na cmentarzu ewangelicznym we Wschowie. Fot. M. Niedzielski, Muzeum Ziemi Wschowskiej

Efekt zaniedbania pielęgnacji – pozostawiony samosiew dynamicznie się rozrasta. Cmentarz prawosławny w Warszawie. Fot. M. Lisowska

dobrostanu drzewa, a więc warunków wzrostu, osiągnięta w toku różnorodnych zabiegów specjalistycznych, takich jak: napowietrzanie zagęszczonego podłoża, sanacja podłoża, odpowiednio przeprowadzone nawadnianie, szczepionki mikoryzowe czy biostymulatory. Natomiast cięcia korony należy uznać za ostateczność. Niestety wciąż fakt ten pozostaje mało znany, zarówno wśród urzędników, jak i „specjalistów”. Nadal

Efekt niedopuszczalnych, niszczących cięć wykonanych na lipach na cmentarzu parafialnym w Stanowicach pod Strzegomiem. Fot. A. Pietraszek, Radio Sudety 24

widywane są absolutnie niedopuszczalne działania w postaci cięć ogławiających – są one uznane przez prawo za niszczenie drzewa¹³ podlegające karze¹⁴. Dlatego wszelkiego rodzaju prace wysokospecjalistyczne należy powierzać certyfikowanym arborystom, najlepiej z doświadczeniem w pracy przy starodrzewie.

¹³ Za ustawą o ochronie przyrody (Dz. U. 2004, nr 92, poz. 880), art. 87a, ust. 2–5:

„2. Prace w obrębie korony drzewa nie mogą prowadzić do usunięcia gałęzi w wymiarze przekraczającym 30% korony, która rozwinęła się w całym okresie rozwoju drzewa, chyba że mają na celu:

- 1) usunięcie gałęzi obumarłych lub nadłamanych;
- 2) utrzymywanie uformowanego kształtu korony drzewa;
- 3) wykonanie specjalistycznego zabiegu w celu przywróceniu statyki drzewa.

3. Zabieg, o którym mowa w ust. 2 pkt 3, wykonuje się na podstawie dokumentacji, w tym dokumentacji fotograficznej, wskazującej na konieczność przeprowadzenia takiego zabiegu. Dokumentację przechowuje się przez okres 5 lat od końca roku, w którym wykonano zabieg.

4. Usunięcie gałęzi w wymiarze przekraczającym 30% korony, która rozwinęła się w całym okresie rozwoju drzewa, w celu innym niż określony w ust. 2, stanowi uszkodzenie drzewa.

5. Usunięcie gałęzi w wymiarze przekraczającym 50% korony, która rozwinęła się w całym okresie rozwoju drzewa, w celu innym niż określony w ust. 2, stanowi zniszczenie drzewa”.

¹⁴ O przewidzianych karach pieniężnych mówi art. 88 wspomnianej w poprzednim przypisie ustawy o ochronie przyrody.

Nowe nasadzenia

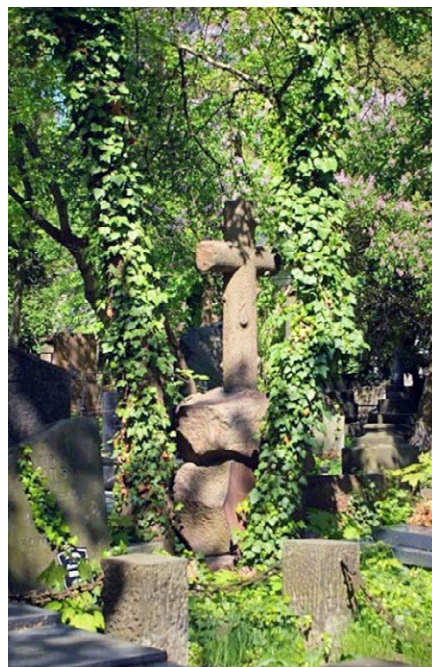
W przypadku cmentarzy wpisanych do rejestru zabytków konieczne jest, jak już wspomniano wcześniej, wykonanie inwentaryzacji, kwerend, a na ich podstawie analizy stanu roślinności. Ich wyniki pozwolą wskazać zarówno miejsce, jak i skład gatunkowy nowych nasadzeń. Należy pamiętać, że rośliny na cmentarzu oprócz funkcji estetycznej miały także wymiar symboliczny, o czym piszemy w czwartym aneksie niniejszego poradnika.

Poniżej podano podstawowe zasady, według których można wprowadzać nowe nasadzenia w historycznych nekropoliach.

- Nowe nasadzenia powinny przede wszystkim uzupełniać ubytki w nasadzeniach historycznych drzew i krzewów. Szczególnie istotnie jest to w zasadniczych elementach roślinnej kompozycji cmentarza: w alejach, szpalerach usytuowanych wzdłuż cmentarnych ogrodzeń czy też w miejscach po niezachowanych historycznych drzewach soliterowych. Lokalizacja nowych nasadzeń drzew i krzewów powinna być taka sama lub mocno zbliżona do lokalizacji wcześniejszych, nieistniejących już egzemplarzy. W przypadku alei i szpalerów należy zachować historyczny rozstaw drzew.
- Planując nowe nasadzenia należy kierować się historycznym doбором roślin, właściwym dla danego cmentarza lub związanym z lokalną tradycją w tym zakresie. Przy braku przekazów można skorzystać z wykazu roślin tradycyjnie sadzonych na cmentarzach (zob. aneks 5). Dla cmentarzy powstałych w okresie międzywojennym można skorzystać z poradnika *Ubieranie grobów i miejsc na cmentarzach* z 1929 roku autorstwa Leonarda Cybulskiego¹⁵. Autor zamieścił w nim wykaz roślin rekomendowanych do nasadzeń na cmentarzach.
- Lokalizacja nasadzeń drzew i dużych krzewów na cmentarzach powinna zostać przeanalizowana w aspekcie możliwej kolizji z zabytkowymi nagrobkami. Każda sytuacja powinna być rozpatrywana indywidualnie, trudno jednoznacznie wskazać uniwersalną, bezpieczną odległość drzewa czy krzewu od nagrobka.
- Należy unikać sadzenia na cmentarzach drzew o szybkim wzroście, kruchym drewnie oraz wypiętrzających się korzeniach (na przykład niektórych gatunków i odmian topól, wierzb czy klonów jesionolistnych).

¹⁵ Zob. L. Cybulski, *Ubieranie kwiatami i zielenią grobów i miejsc na cmentarzach oraz jakie rośliny, kwiaty i drzewa należy tam sadzić*, Warszawa 1929, pozycja dostępna w bibliotece cyfrowej Polona.

Przykłady spontanicznie rozwijającej się roślinności (bylin i pnączy) na cmentarzu Powązkowskim w Warszawie. Fot. M. Lisowska

- Należy unikać sadzenia na historycznych cmentarzach drzew i krzewów o nietypowych, agresywnych formach i kolorystyce.
- Planując nowe nasadzenia na cmentarzu, należy uwzględnić lokalne uwarunkowania klimatyczne i glebowe. Często znacznie lepiej niż rośliny ze szkółek przyjmują się rośliny wyrosłe lokalnie, spontanicznie. Można je przesadzić w docelowe, historycznie uzasadnione miejsca. Rośliny takie są na ogół silniejsze i radzą sobie lepiej niż rośliny pochodzące ze sztucznego siedliska, jakim jest szkółka.
- Nowe nasadzenia na cmentarzu wpisanym do rejestru zabytków (drzewa, krzewy) muszą zostać uzgodnione z wojewódzkim konserwatorem zabytków właściwym dla danej lokalizacji.
- Należy dążyć do przywrócenia w szacie roślinnej cmentarzy zabytkowych trzech pięter: drzew, krzewów i roślinności zielnej (bylin, roślin cebulowych, roślin jednorocznych i dwuletnich). Bogactwo szaty roślinnej cmentarza będzie sprzyjało zachowaniu na jego obszarze bioróżnorodności.

Działania edukacyjne i proekologiczne

Prowadzone w ostatnich latach obserwacje drzew na cmentarzach zabytkowych pokazują niepokojącą tendencję. Obawa przed uszkodzeniem nagrobków oraz ewentualnymi zagrożeniami dla odwiedzających oraz

brak powierzchni grzebalnej skłania zarządców do wycinek lub radykalnych cięć zieleni wysokiej. Prowadzi to nie tylko do zubożenia cmentarza pod względem estetycznym, ale także negatywnie wpływa na jego ekspozycję w przestrzeni, zadrzewienia cmentarzy pełnią bowiem istotną rolę w krajobrazie oraz budowie systemu przyrodniczego danego miejsca.

Ochrona zabytkowych cmentarzy to także działania edukacyjne zwiększające społeczne zrozumienie wartości historycznej, społecznej, kulturowej, krajobrazowej i przyrodniczej zabytkowych cmentarzy. Jedną ze skutecznych metod popularyzacji tematu jest wykorzystanie mediów społecznościowych¹⁶.

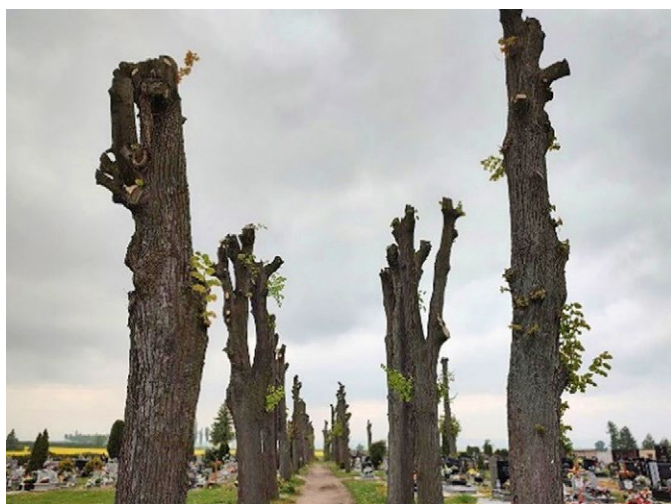
Gniazdo piegży na terenie lapidarium we Wschowie.
Fot. M. Niedzielski, Muzeum Ziemi Wschowskiej

Dobłą praktyką jest prowadzenie zajęć edukacyjnych (dla przedszkoli, szkół i dorosłych) na terenie cmentarzy, a ich celem powinno być uwrażliwienie na różne wartości cmentarzy, zarówno te społeczno-kulturowe, jak i przyrodnicze. Być może dzięki tego typu działaniom przestaną się pojawiać opinie w rodzaju tej, która została wyrażona po proteście przeciw całkowitemu ogłowieniu lip na cmentarzu w Stanowicach: „Gałęzie na tych drzewach zagrażały osobom odwiedzającym swoich bliskich na cmentarzu. Bardzo dobrze, że zostały wycięte. Na pewno żadna fundacja klimatyczna nie zainteresowałaby się ewentualnym wypadkiem lub

¹⁶ Muzeum Ziemi Wschowskiej na facebookowym profilu „Lapidarium Rzeźby Nagrobnej we Wschowie” (<https://www.facebook.com/LapidariumWschowa>, dostęp: 15.10.2023) informuje: „Lapidarium to nie tylko zabytkowe płyty i pomniki. Zabytkowy jest również drzewostan, a roślinność podlega ochronie do czasu przekwitnięcia. Rośnie tu też wiele ziół. Z uwagi na lęgi ptaków, rośliny i trawy wykaszamy tylko częściowo. Na pewno można dojrzeć nieloty kosa czy kwiczoła. Na wschowskim lapidarium licznie występuje także piegża. Ten ptak gniazduje blisko ziemi, zwykle 20–50 cm. Dbamy nie tylko o zabytki, ale też o przyrodę” (25.05.2021) oraz: „Całkowite wykaszanie planujemy w połowie lipca. Na terenie lapidarium występuje wiele cennych gatunków roślin oraz owady i ptaki budujące gniazda nisko w zaroślach. Dbamy o nie. Całkowite wykoszenie może powodować utratę cennych gatunków. Prosimy o wyrozumiałość” (26.05.2023).

Efekt cięć ogławiających wykonanych na lipach na cmentarzu parafialnym w Stanowicach pod Strzegomiem, stan w roku 2023. Fot. A. Pietraszek, Radio Sudety 24

uszkodzeniem grobu na cmentarzu spowodowanym urwaną gałęzią. Wtedy byłoby postępowanie wobec zarządcy cmentarza, że nie zapobiegł. Priorytetem jest człowiek, drzewo można posadzić w innym bezpiecznym miejscu. Zresztą drzewa na cmentarzu świetnie sobie radzą, co widać po zielonych liściach na dołączonych zdjęciach”¹⁷.

Trzeba pamiętać, że cmentarz jest szczególnym rodzajem zabytku, w którym układ przestrzenny kształtowany jest – obok kwater grzebalnych – także przez roślinność. Zielen jest elementem wpływającym istotnie na nastrój miejsca, na jego wartości estetyczne. Dlatego jakość działań podejmowanych dla utrzymania zieleni jest niezwykle ważna. Określenie zakresu czynności konserwatorskich i pielęgnacyjnych dla danego cmentarza historycznego jest kwestią złożoną i indywidualną, uzależnioną od jego charakteru, aktualnego stanu i sposobu użytkowania. Należy pamiętać, że wszelkie działania na obszarze wpisanym do rejestru zabytków muszą uzyskać akceptację odpowiedniego terytorialnie urzędu konserwatorskiego.

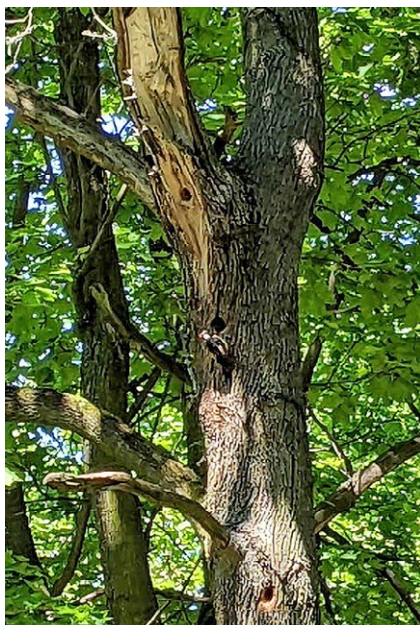
¹⁷ Komentarz z 20 maja 2023 roku użytkownika o pseudonimie „Rafał” pod artykułem Cmentarz ogłowionych drzew w Stanowicach. Urząd wszczął postępowanie administracyjne, „NaszStrzegom.pl”, <https://tinyurl.com/mr3ujde5>, dostęp: 27.06.2023.

Fauna zabytkowych cmentarzy

Lidia Klupsz

Historyczne, zabytkowe cmentarze bardzo często tworzą specyficzne ekosystemy charakteryzujące się wysoką bioróżnorodnością, której zazwyczaj nie spodziewamy się na tego typu terenach. Bogactwo fauny występującej na obszarach cmentarnych w dużej mierze uzależnione jest od ilości oraz różnorodności flory, w tym starych drzew i krzewów oraz roślinności zielnej, tworzących specyficzne nisze dla życia różnego rodzaju zwierząt, przede wszystkim ptaków i mniejszych ssaków, a także bezkręgowców, owadów, płazów i gadów. Cmentarne środowisko roślinne stanowi źródło pokarmu, miejsce żerowania oraz gniazdowania i ukrywania się zwierząt. Poza zielenią do podstawowych elementów kształtujących środowisko życia zwierząt i stwarzających kolejne mikrosiedliska sprzyjające bioróżnorodności należą elementy budowlane (grobowce, budynki sakralne, mała architektura), a także łatwo dostępna woda.

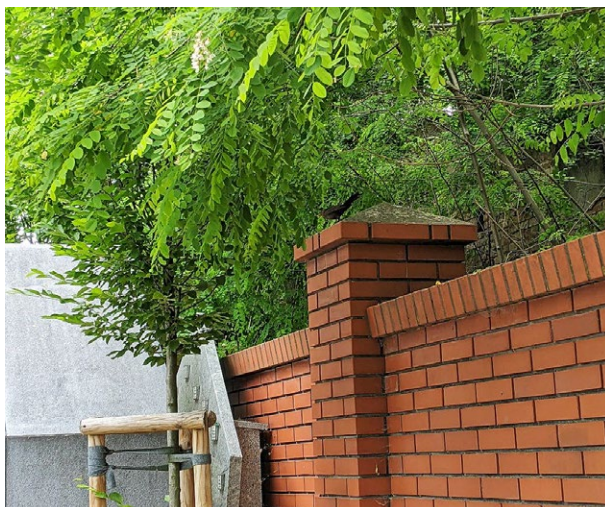
Wytworzony na zabytkowych nekropoliach ekosystem sprzyja przede wszystkim najczęściej spotykanym na cmentarzach ptakom – drzewa i krzewy służą im do zbierania pokarmu, budowy gniazd oraz jako schronienie. Na cmentarzach ptaki osiągają większe zagęszczenia swoich terytoriów niż zazwyczaj, ponieważ nie są tu straszone na przykład przez psy. Ze względu na częstsze porządkowanie alejek i grobów na cmentarzach trudno spotkać gatunki gniazdujące na ziemi i nisko nad ziemią, do których zaliczmy na przykład pokrzewki (*Sylviidae*) i słowiki (*Luscinia*). Obecność ludzi, na cmentarzach zachowujących się spokojniej, nie przeszkadza ptakom, więc stają się bardziej ufne i pozwalają się obserwować z mniejszej odległości. Ptaki występują na cmentarzach przede wszystkim w okresie lęgowym, a także zimą (na przykład sowy uszatki). Stare nekropolie są również miejscem odwiedzin zwierząt żyjących w okolicy, na przykład saren, zajęcy czy nawet szukających pożywienia dzików.

Dzięcioł na klonie przy dziupli. Cmentarz Powązkowski w Warszawie. Fot. L. Klupsz

Gołąb grzywacz, niegdyś rzadki gatunek, obecnie niejednokrotnie żeruje pośród nagrobków. Cmentarz Powązkowski w Warszawie. Fot. L. Klupsz

Kos widoczny na murze cmentarnym jest gatunkiem coraz częściej gniazdującym w miastach na zabytkowych cmentarzach. Cmentarz parafialny w Piasecznie. Fot. L. Klupsz

Kwiczół odżywia się drobnymi bezkręgowcami wyszukiwanymi w ziemi. Cmentarz Powązkowski w Warszawie. Fot. L. Klupsz

Zjawisko to występuje najczęściej w okresie zimowym i dotyczy przede wszystkim nekropoli graniczących z terenami leśnymi oraz rolniczymi.

Bogactwo przyrodnicze, faunistyczne zabytkowego cmentarza w dużej mierze zależy od zachowania i utrzymania różnorodności gatunkowej drzew i krzewów oraz roślinności zielnej występującej na starych nekropoliach, tworzących korzystne dla życia różnych gatunków nisze ekologiczne. Dlatego trzeba chronić i pielęgnować stary drzewostan, podstawę zachowania bioróżnorodności terenów cmentarnych.

Historyczne cmentarze są ostoją bioróżnorodności – należy tak zarządzać cmentarzem, aby nie niszczyć zróżnicowania żywych organizmów.

Zwierzęta najczęściej spotykane na zabytkowych cmentarzach

Ptaki (także gniazdujące, szczególnie w nekropoliach charakteryzujących się bogatą roślinnością i wiekowym drzewostanem), między innymi:

- sikory (*Paridae*), sikora bogatka (*Parus major*),
- zięby (*Fringilla coelebs*),
- kosy (*Turdus merula*),
- drozdy, drozd śpiewak (*Turdus philomelos*),
- rudziki (*Erithacus rubecula*),
- muchołówki (*Muscicapidae*), muchołówka szara (*Muscicapa striata*),

Sikory bogatki na terenie zabytkowych cmentarzy znajdują odpowiednie miejsca do zakładania gniazd. Cmentarz Powązkowski w Warszawie. Fot. L. Klupsz

Wrona siwa jest ptakiem wszędobylskim i nie unika większych drzewostanów, charakterystycznych dla zabytkowych nekropoli. Cmentarz Powązkowski w Warszawie. Fot. L. Klupsz

- dzięcioły (*Picinae*), dzięcioł duży (*Dendrocopos major*), dzięcioł białoszyi (*Dendrocopos syriacus*),
- kwiczoły (*Turdus pilaris*),
- kowaliki (*Sittidae*), kowalik zwyczajny (*Sitta europaea*),
- gołębie grzywacze (*Columba palumbus*),
- szpaki (*Sturnus vulgaris*),
- dzwońce (*Chloris chloris*),
- sójki (*Garrulus glandarius*),

Wiewiórka – pogodny i przyjazny towarzysz odwiedzin na cmentarzu. Fot. M. Niewalda

- sroki (*Pica pica*),
- kawki (*Corvus monedula*),
- wrony siwe (*Corvus corone*),
- gawrony (*Corvus frugilegus*),
- bażanty (*Phasianus colchicus*),
- puszczyki (*Strix aluco*),
- sowy uszatki (*Asio otus*) zimujące na cmentarzach.

Znajdziemy tu również gatunki zalatujące, takie jak: zaganiacz (*Hippolais icterina*), szczygieł (*Carduelis carduelis*), kulczyk (*Serinus serinus*), kapтурka (*Sylvia atricapilla*), wilga (*Oriolus oriolus*), pierwiosnek (*Phylloscopus collybita*), świstunki (*Phylloscopidae*), piecuszek (*Phylloscopus trochilus*) i pokrzewka ogrodowa (*Sylvia borin*).

Ssaki, między innymi:

- gryzonie (*Rodentia*), w tym: wiewiórki (*Sciurus vulgaris*), szczury (*Rattus*), myszy (*Mus*) i nornice (*Clethrionomys*),
- koty (*Felis catus*),
- jeże (*Erinaceidae*), jeż zachodni (*Erinaceus europaeus*),
- sarny (*Capreolus*) i inne kopytne – pojawiają się na cmentarzu najczęściej w miesiącach zimowo-wiosennych, szczególnie jeśli znajduje się on w pobliżu dużych kompleksów leśnych bądź nieużytków,

- lisy (*Vulpes vulpes*),
- jenoty (*Nyctereutes*),
- zające (*Lepus europaeus*),
- borsuki (*Meles meles*),
- króliki (*Oryctolagus cuniculus*) – występują wyjątkowo, na przykład na centralnym cmentarzu komunalnym w Toruniu.

Gady, najczęściej:

- zaskrońce (*Natrix natrix*),
- jaszczurki, jaszczurka zwinka (*Lacerta agilis*).

Płazy:

- żaby (*Anura*).

Owady, między innymi:

- pszczoły (*Apis mellifera*), osy (*Vespula vulgaris*), szerszenie (*Vespa crabro*). Owady te rzadko zakładają gniazda na cmentarzach (na przykład osy budują gniazda podziemne pod nagrobkami), ale odwiedzają nekropolie ze względu na kwitnące tu drzewa, krzewy i kwiaty ogrodowe oraz chwasty,
- motyle (*Lepidoptera*),
- chrząszcze (*Coleoptera*).

III.

**CMENTARZ
W KRAJOBRAZIE**

Historyczne uwarunkowania związane z lokalizacją cmentarzy w krajobrazie

Dorota Sikora

Krajobraz kulturowy to „najtrwalszy pomnik danej społeczności”¹, a historyczne cmentarze są jego ważnymi elementami. Krajobraz otaczający cmentarz, powiązany z nim funkcjonalnie, a często również kompozycyjnie, nigdy nie jest formą przypadkową. To rezultat procesu twórczego, komponowania przestrzeni w odniesieniu do kategorii społecznych i religijnych – komponowania często wielopokoleniowego. To także wyraz dążenia do odróżnienia strefy *sacrum* od *profanum* oraz potrzeby upamiętnienia tych, którzy odeszli, a także ich zasług w różnych sferach życia. Krajobraz kulturowy powiązany z cmentarzami stanowi zapis pewnej tradycji cywilizacyjnej, właściwej dla danego regionu i danej kultury. Na jego obecny kształt ma wpływ szereg czynników, wśród których można wyróżnić:

- zasady, według których cmentarze historycznie lokalizowano w krajobrazie, właściwe dla danej epoki, kręgu kulturowego, w tym wyznania i specyfiki,
- przebieg i intensywność historycznych procesów osadniczych zachodzących w otoczeniu cmentarzy,
- uwarunkowania fizjograficzne,
- współczesne przekształcenia krajobrazów.

Historyczne zasady lokalizowania cmentarzy w krajobrazie

Od średniowiecza po schyłek XVIII wieku cmentarze chrześcijańskie zakładano wokół świątyń, w bliskim sąsiedztwie zabudowy miejskiej lub wiejskiej. Na podobnych zasadach w otoczeniu synagog powstała część

¹ R. Dubos, *Pochwała różnorodności*, Warszawa 1986, s. 55.

cmentarzy żydowskich. Cmentarze, łącznie z budowlami, którym towarzyszyły, stanowiły przez wiele stuleci dominanty w lokalnych układach urbanistycznych i ruralistycznych – ze względu na swoje wartości przestrzenne oraz niematerialne. Ich ogrodzenia uzupełniały pierzeje ulic i placów, a rosnące na ich terenie drzewa stanowiły czytelne masywy zieleni w panoramach miast i wsi. Cmentarze przy świątyniach sporadycznie zachowały do dziś funkcję grzebalną. W większości przypadków jedyną pozostałością po tego typu nekropoliach są wygrozione place z relikto- towo zachowanymi nagrobkami i zadrzewieniem. W oddaleniu od zabudowy zakładano jedynie cmentarze epidemiczne oraz niektóre cmentarze żydowskie i szpitalne.

Dopiero od końca 2. połowy XVIII wieku zaczęto ze względów sanitarnych, wzorem Francji, lokalizować cmentarze poza obszarami zabudowanymi i likwidować te przykościelne, przy czym był to proces długotrwały, napotykający na sprzeciw społeczny. O wyborze miejsca na nowy cmentarz decydowały różne czynniki: odpowiedni dystans od zabudowy, korzystne uwarunkowania fizjograficzne (najczęściej wybierano tereny wyniesione, suche, na przykład wydmy), brak przydatności gruntu do innych form użytkowania (na przykład tereny nieużytków), uwarunkowania własnościowe.

W XIX wieku w niektórych miastach dawała się zaobserwować tendencja do zakładania cmentarzy różnych wyznań w tym samym rejonie. Przykładowo w Warszawie na Powązkach sąsiadują ze sobą cmentarz katolicki, cmentarz żydowski, cmentarze muzułmańskie (tatarski i kaukaski), cmentarz ewangelicko-augsburski, cmentarz ewangelicko-reformowany. Podobna sytuacja występuje w mniejszych ośrodkach – na przykład w Górze Kalwarii, gdzie w bliskim sąsiedztwie znajdują się cmentarze katolicki, ewangelicki i żydowski, czy w Międzyrzeczu Podlaskim, Wyszogrodzie i Broku, gdzie w zbliżonej lokalizacji założono cmentarze katolickie i żydowskie.

Szczególny przypadek stanowią cmentarze rodowe, usytuowane w granicach założeń rezydencjonalnych. Ich lokalizację pieczołowicie wybierano, tak aby stały się elementem spójnej kompozycji przestrzennej. Zjawisko to, związane przede wszystkim z niemieckim kręgiem kulturowym, obserwujemy głównie w zachodniej i północnej części Polski, chociaż pojedyncze przykłady można też spotkać w innych rejonach, na przykład mauzoleum w parku w Małej Wsi na Mazowszu.

Także niektóre cmentarze wojenne bywały w sposób szczególny powiązane kompozycyjnie z otaczającym krajobrazem. Za przykłady tego typu rozwiązań mogą posłużyć monumentalne, galicyjskie cmentarze

Cmentarz żydowski przy synagodze Remuń w Krakowie. Fot. D. Sikora

Czynny cmentarz przykościelny przy zespole klasztornym w Żarnowcu. Fot. D. Sikora

Relikty cmentarza przykościelnego w Staryżynie. Fot. D. Sikora

z okresu I wojny światowej, malowniczo usytuowane w pagórkowatym pejzażu Małopolski, Podkarpacia i Śląska Cieszyńskiego, nad koncepcjami których pracowali wybitni architekci, malarze i rzeźbiarze²; a także zakładane po II wojnie światowej cmentarze żołnierzy Armii Czerwonej (na przykład cmentarz w Kleszewie koło Pułtuska, położony na koronie skarpy doliny Narwi). Dla wielu innych cmentarzy wojennych krajobraz otaczający stanowią zazwyczaj kompleksy leśne usytuowane w pobliżu dawnych pól bitewnych i miejsc straceń.

² A. Partridge, *Architektura i symbolika cmentarzy wojennych z okresu I wojny światowej w Małopolsce. Dawna Galicja Zachodnia*, w: *Sztuka cmentarzy w XIX i XX wieku*, dz. cyt., s. 251–263.

Cmentarz Powązkowski w Warszawie (założony w 1790 roku) – przykład nekropolii powstałej historycznie na obrzeżach miasta, obecnie otoczonej zwartą zabudową miejską, opracowanie autorki, na podstawie Google Maps

Cmentarz w Pruszyń z 1. połowy XIX wieku – założony poza zabudową wiejską. Fot. D. Sikora

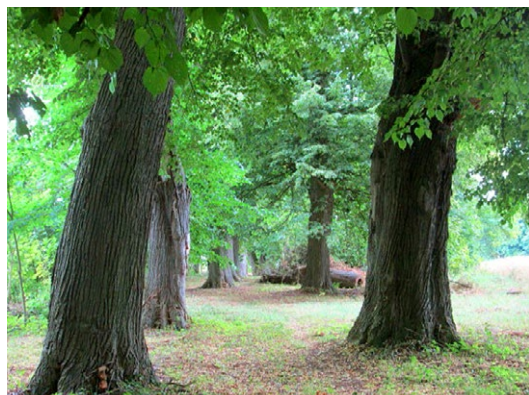
Cmentarz jako dominanta w krajobrazie, dystans pomiędzy cmentarzem a zabudową

Znacząca większość zabytkowych cmentarzy w Polsce to cmentarze wyznaniowe – dziewiętnastowieczne i z 1. połowy XX wieku. To głównie one kształtują powszechne wyobrażenie o cmentarzu jako elemencie krajobrazu kulturowego. Wyróżniającymi cechami krajobrazu sakralnego ukształtowanego wokół nich są: dośrodkowe ukierunkowanie kompozycyjne i funkcjonalne, wysokie wartości emocjonalno-symboliczne, a także pewne wyodrębnienie w przestrzeni, wynik historycznych warunków sanitarnych³.

³ M. Swaryczewska, *Sacrum i profanum w krajobrazie kulturowym. Dziedzictwo przestrzeni sakralnej na Warmii*, Olsztyn 2008, s. 67.

Cmentarz rodowy rodziny Rodenackerów na terenie założenia pałacowo-ogrodowego w Celbowie. Fot. D. Sikora

Aleja lipowa łącząca pałac w Celbowie i rodowy cmentarz Rodenackerów. Fot. D. Sikora

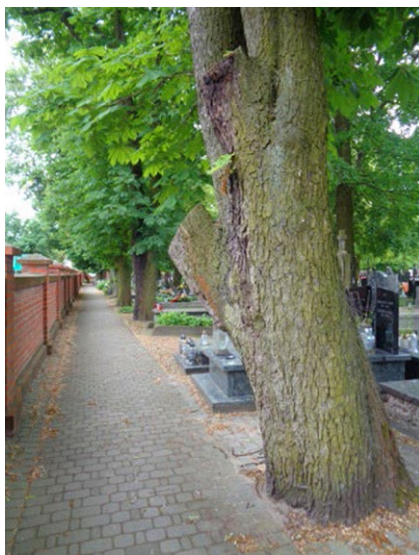
Cmentarz wojenny nr 11 z okresu I wojny światowej w Woli Cieklińskiej (woj. podkarpackie) – charakterystyczny element lokalnego krajobrazu kulturowego. Fot. R. Kwoltek, źródło ilustracji: Zabytek.pl

Mogiła zbiorowa harcerzy – członków „Szarych Szeeregów”, zamordowanych w 1943 roku w kompleksie leśnym na obrzeżach Zalesia Górnego. Fot. D. Sikora

W tak ukształtowanym krajobrazie sakralnym nekropolie pełnią funkcję dominant – zarówno ze względu na swoją skalę, jak też dużą czytelność w sylwetkach miast i wsi. Ich ekspozycję wzmacniają masywy starodrzewu, który na wielu z nich nadal jest obecny, w tym szczególnie szpalery lub aleje drzew tradycyjnie sadzonych wzdłuż cmentarnych ogrodzeń.

Zdaniem badaczy krajobrazu kulturowego: „Formy zespołu zieleni tworzącego cmentarz, ukształtowane ręką ludzką, są (...) wartością

Zadrzewienie na cmentarzu, zwłaszcza szpalery drzew wzdłuż granic, wzmacniają jego funkcję dominanty w krajobrazie – szpaler kasztanowców białych wzdłuż ogrodzenia cmentarza parafialnego w Piasecznie. Fot. D. Sikora

Graniczący z lasem cmentarz w Słomczynie. Fot. D. Sikora

Otoczenie cmentarza łąkami i polami uprawnymi sprawia, że jest lepiej widoczny. Cmentarz parafialny w Jazgarzewie. Fot. D. Sikora

o walorach równorzędnych nieraz z zabytkowym cmentarzem”⁴, a sam cmentarz „pełni także ważną funkcję ekologiczną. Jako skupisko zieleni stanowi trwały element krajobrazu i wpływa korzystnie na środowisko przyrodnicze, dając szanse przetrwania, zwłaszcza w miastach, licznym

⁴ E. Małachowicz, *Konserwacja i rewaloryzacja architektury w środowisku kulturowym*, Wrocław 2007, s. 468.

gatunkom roślin i zwierząt”⁵. W postrzeganiu cmentarzy jako lokalnych dominant nie bez znaczenia są również ich wartości niematerialne. Cmentarz to miejsce emocjonalnie nieobojętne, przybliżające żyjących do świata zmarłych, przechowujące pamięć o tych, którzy odeszli.

Percepcji cmentarza jako dominanty przestrzennej sprzyjała również historyczna koncepcja zachowania dystansu pomiędzy nim a zabudową miejską lub wiejską. Dystans ten wynikał z lokalnych regulacji sanitarnych – przykładowo w początkach XIX wieku we Francji minimalna odległość cmentarza od rogatek miejskich wynosiła 35–40 m⁶, a na ziemiach polskich w zaborze rosyjskim decyzją Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z 1846 roku odległość cmentarza od terenów zabudowanych musiała wynosić co najmniej 1000 kroków⁷.

Chociaż pozornie przestrzeń otaczająca cmentarz mogła sprawiać wrażenie niezagospodarowanej, pełniła jednak ważne funkcje. W sensie kompozycyjnym stanowiła rodzaj przedpoła widokowego, a mechanizm „retardacji kompozycyjnej” (stopniowania wrażeń i uczuć w miarę zbliżania się do cmentarza) pozwalał na wyciszenie, odizolowanie od zgiełku, zapanowanie nad emocjami. Jak zauważają badacze „[nastrój] zarówno cmentarza, jak i jego bezpośredniego otoczenia jest nostalgiczny i podniosły, zwłaszcza w przypadku cmentarzy historycznych”⁸.

Tereny otwarte, poprzecinane drogami wiodącymi w stronę cmentarza, znacznie lepiej zachowały się w krajobrazie wiejskim niż miejskim⁹. Często podstawową formą użytkowania takich obszarów było i nadal jest użytkowanie rolnicze. Wiele cmentarzy wiejskich sąsiaduje też z lasem. W warunkach miejskich zabudowa dużo szybciej przybliżała się do cmentarzy. Potwierdzeniem tej prawidłowości może być warszawski cmentarz Powązkowski: „Cmentarz w początkach swoich z dala był od miasta – powoli z latami Warszawa zbliżała się do tej ustroni”¹⁰. Obecnie znajduje się w granicach miasta.

Jakość otoczenia krajobrazowego cmentarzy miała też znaczenie dla ich ekspozycji czynnej (widoków z cmentarzy na krajobraz). Obecność takich widoków podnosiła walor kompozycyjny nekropolii. Zjawisko to zauważył dziewiętnastowieczny monografista cmentarza Powązkowskiego,

⁵ T. Maczubski, *Zasady inwentaryzacji krajoznawczej cmentarzy. Materiały pomocnicze inwentaryzacji krajoznawczej Polski*, Warszawa 1989, s. 5.

⁶ A. Czyż, B. Gutowski, Wstęp, w: *Sztuka cmentarzy w XIX i XX wieku*, dz. cyt.

⁷ *Polityca...*, dz. cyt., s. 99.

⁸ A. Czyż, B. Gutowski, Wstęp..., dz. cyt.

⁹ M. Swarczewska, dz. cyt., s. 83.

¹⁰ K. Wójcicki, dz. cyt., s. 12.

Widok na kościół z cmentarza w Nowej Iwicznej. Fot. D. Sikora

Widok na kościół z cmentarza w Jazgarzewie. Fot. D. Sikora

Kazimierz Wójcicki: „stąd ujrzałeś i wieże kościoła Kamedułów na Bielanach wychylające się z sosnowego boru, i Wolę słynną elekcjami królów, Młociny, Wawrzyszew i Marymont w gęstej puszczy, w ostatku mogłeś ujrzeć i część Warszawy”¹¹. Widoki zewnętrzne z niektórych cmentarzy otwierały się na lokalne świątynie oraz miasta i wsie położone w sąsiedztwie.

Przykład silnej degradacji krajobrazu kulturowego powiązanego z cmentarzem historycznym stanowi otoczenie warszawskiego cmentarza w Wilanowie. Powstał on w początkach XIX wieku na planie koła w otoczeniu terenów rolnych i w sąsiedztwie rezydencji wilanowskiej. Powiązано go osiowo aleją z tamtejszym kościołem, nadając całej kompozycji formę pateny ofiarnej. Kolejne rozbudowy oraz budowa infrastruktury komunikacyjnej na wilanowskim przedpolu (zajezdnia autobusowa) doprowadziły do znaczącej degradacji tego unikalnego założenia przestrzennego. Zniszczono również jego zewnętrzne powiązania widokowe – z cmentarza niemal niewidoczny jest kościół św. Anny w Wilanowie, natomiast bardzo czytelna jest współczesna zabudowa Miasteczka Wilanów oraz kominy elektrociepłowni „Siekierki”. Sytuacja jest tym bardziej niepokojąca, że cmentarz Wilanowski wspólnie z całym wilanowskim

¹¹ Tamże, s. 8.

Widok z cmentarza w Mechowie na kościół, wieś i otaczający krajobraz rolny. Fot. D. Sikora

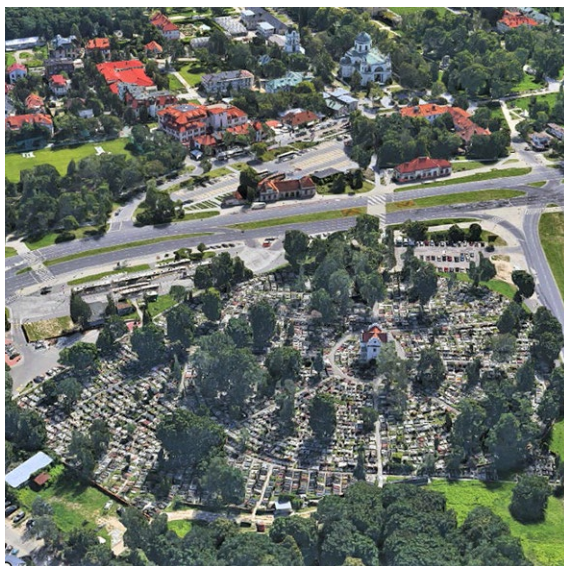
założeniem rezydencjonalnym znajduje się w granicach pomnika historii „Warszawa – historyczny zespół miasta z traktem królewskim i Wilanowem”.

Drogi w otoczeniu cmentarzy

Ważnymi elementami krajobrazu kulturowego powiązanych z cmentarzami wyznaniowymi były prowadzące do nich ze wsi lub miasta drogi łączące je z lokalnymi świątyniami. Musiały spełniać wysokie standardy techniczne oraz estetyczne, ponieważ stanowiły szlak przemieszczania się konduktów pogrzebowych. Były często brukowane i na bieżąco reperowane, zwłaszcza w miastach¹², co wynikało z nowych okoliczności, w jakich od końca XVIII wieku zaczęły odbywać się ceremonie pogrzebowe¹³. Pokazuje to sytuacja dziewiętnastowiecznych Powązek:

¹² Tamże, s. 34.

¹³ Stan dróg wiodących na cmentarze usytuowane poza granicami Warszawy był w końcu XVIII wieku przedmiotem troski zarówno władz kościelnych, jak i państwowych. Przykładowo 12 czerwca 1777 roku w dokumencie *Pro Memoria*. Do traktowania względem założenia nowych cmentarzy stwierdzono: „Xże Imci Marszałek Wielki Koronny raczy upewnić, że drogi albo bruki każe poprawić lub podawać [doprowadzić] do nowych cmentarzy, żeby do nich był przystęp i przejazd – a zatem, żeby w błocie gdzie nie uwięziono (...), co by bardzo publicum w oczy biło”.

Osiowe powiązanie cmentarza i kościoła w Wilanowie, historycznie podkreślone obsadzeniem alejowym. Kompozycja została zdegradowana przez wycinkę drzew alejowych, budowę wielopasmowych arterii komunikacyjnych oraz pętli autobusowej. Źródło ilustracji: Google Maps

„Potrzeba chowania umarłych w tym nowym i odległym od miasta cmentarzu wymagała przyzwoitego odprowadzenia ciała, z tego powodu najpierw księża Misjonarze sprawili i zaprowadzili w użycie (...) karawany, które w miarę potrzeby i żądania, dwoma lub czterema czarnymi końmi czarnym sukniem okrytymi zaprzężone bywały. Do takowej parady pogrzebowej dodawano potrzebną ilość żałobników assistujących przy karawanie z latarniami lub pochodniami, czyli wachlami”¹⁴.

Znaczenie w krajobrazie dróg wiodących na cmentarz podkreśla również prof. Bogumiła Rouba: „Obowiązywał obyczaj towarzyszenia zmarłemu w ostatniej drodze. Kondukt żałobny szedł pieszo na odległy cmentarz, a trumnę z ciałem czasem transportowano karawanem, często jednak niesiono na ramionach. Wysiłek związany z odprowadzaniem, podobnie jak trud pielgrzymi, traktowany był jako rodzaj ofiary połączonej z modlitewnym wsparciem zmarłego i jego osieroconej rodziny. Pogrzeb stawał się okazją do rachunku sumienia, zadumy nad własnym życiem, a wolno płynący czas jego trwania – czasem leczącym skołatane dusze. (...) W wielu regionach Polski obyczaj niesienia trumny i odprowadzania zmarłego zaniknął dopiero w ostatnich latach”¹⁵.

a także: „Gdy będą już miejsca na cmentarzu determinowane, Jurysdykcja Marszałkowska [Marszałka Wielkiego Koronnego Stanisława Lubomirskiego] na piśmie wyrazi, które drogi, ulice, ku tej potrzebie brukować i reperować (...) potrzeba” (cyt. za: K. Wójcicki, dz. cyt., s. 34–35).

¹⁴ K. Wójcicki, dz. cyt., s. 12.

¹⁵ B. Rouba, *Pielęgnacja świątyni i innych zabytków. Książka nie tylko dla księży*, Toruń 2014, s. 170.

Kapliczka w Słomczynie – przy zakręcie drogi wiodącej w kierunku cmentarza. Fot. D. Sikora

Krzyż przydrożny w Jazgarzewie – przy drodze łączącej kościół z cmentarzem. Fot. D. Sikora

Krzyż przydrożny w Pruszyń – przy zakręcie drogi wiodącej w kierunku cmentarza. Fot. D. Sikora

Często drogi wiodące ze wsi lub miasta w kierunku cmentarza obsadzano alejowo drzewami – dla podkreślenia ich rangi oraz zapewnienia cienia użytkownikom. Drogi wytyczane do cmentarzy mogły z czasem zyskiwać znaczenie miastotwórcze jako element krystalizujący dla nowych części miasta. Przykładowo droga wytyczona z Warszawy w kierunku cmentarza Powązkowskiego stała się z czasem ważną ulicą miejską: „Wytknięta ulica przybrała nazwę Powązkowskiej i połączyła nieprzerwanym ogniwem stary gród mazowiecki z tym obszernym miastem zmarłych”¹⁶.

Kapliczki, krzyże przydrożne i figury wotywnie jako element krajobrazu kulturowego powiązanego z cmentarzem

Typowymi elementami krajobrazu kulturowego powiązanego z cmentarzami chrześcijańskimi (głównie katolickimi, grekokatolickimi, prawosławnymi) są krzyże przydrożne, kapliczki, figury wotywnie sytuowane w bliskim sąsiedztwie nekropolii, niekiedy na skrzyżowaniach dróg wiodących w ich kierunku. Często tego typu obiektom towarzyszą niewielkie wydzielania terenu, zagospodarowane w formie małych ogródków, otoczonych niskim ogrodzeniem, niekiedy obsadzone symetrycznie drzewami (dwoma lub czterema), krzewami oraz ozdobnymi roślinami zielnymi.

¹⁶ K. Wójcicki, dz. cyt., s. 12.

Kapliczki i krzyże przydrożne były powiązane z niektórymi zwyczajami pogrzebowymi. To „do figury” często odprowadzał trumnę ze zmarłym ksiądz i gromada, czyli mieszkańcy wsi, to tu podnoszono jeszcze raz wieko trumny, tu odbywało się „odpraszenie”, czyli przeproszenie za winy zmarłego, tu następowało ostateczne pożegnanie – dalej na cmentarz w wielu regionach Polski podążała już tylko najbliższa rodzina¹⁷.

Krajobraz kulturowy powiązany z cmentarzami zabytkowymi stanowi zapis właściwej dla danego regionu tradycji cywilizacyjnej. Cmentarze często pełniły funkcje lokalnych dominant, a ich ekspozycji sprzyjał wymóg odsunięcia ich od zabudowy oraz obecność widocznych z daleka wysokich masywów zieleni. Znaczenie cmentarzy w krajobrazie podkreślały zazwyczaj obsadzone alejowo drogi wiodące do nich z pobliskich miejscowości. Typowymi elementami krajobrazu kulturowego ukształtowanego historycznie wokół cmentarzy chrześcijańskich (głównie katolickich, grekokatolickich i prawosławnych) były krzyże przydrożne, kapliczki i figury wotywne.

¹⁷ Przykładowo: „W Krakowskiem (...), gdy wiozą nieboszczyka w trumnie zamkniętej ze wsi, gdzie nie ma kościoła, przystają zwykle pod figurą i jeden ze starszych miewa odpraszenie”; „W Jagodnem orszak zatrzymuje się pod lasem u krzyża, gdzie najstarszy z rodziny zmarłego schyla się do nóg każdego z odprowadzających ciało, prosząc, aby wybaczył zmarłemu wszystko, czem on mógł się w jego oczach narazić. Każdy odpowiada na to słowa przebaczenia”; „W Wychrankach, w Bialskiem (...) ksiądz odprowadza do krzyża na rozstajnych drogach, a po modlitwach gospodarz wiozący trumnę »odprasza«” (A. Fischer, dz. cyt., s. 288–293).

Przyczyny degradacji otoczenia historycznych cmentarzy i możliwości jego ochrony

Dorota Sikora

Ukształtowany historycznie krajobraz powiązany z cmentarzami wyróżniał się pewnymi charakterystycznymi elementami i cechami. To między innymi: sytuowanie cmentarzy na skraju jednostek osadniczych (i wynikający z tego dystans do terenów zabudowanych), rolnicze użytkowanie obszarów wokół cmentarzy lub pokrycie ich lasem, obecność powiązań widokowych pomiędzy nekropoliami a terenami otaczającymi, obecność alejowo obsadzonych dróg, łączących okoliczne wsie i miasta z cmentarzem, obecność przydrożnych kapliczek, krzyży przydrożnych i figur wotywnych wraz z towarzyszącą im oprawą roślinną. Te charakterystyczne wyróżniki krajobrazu powiązanego z cmentarzami są współcześnie coraz mniej czytelne, zwłaszcza w krajobrazie miejskim. W poniższym rozdziale wskazano na główne przyczyny niekorzystnych zjawisk zachodzących w otoczeniu cmentarzy oraz omówiono możliwości przeciwdziałania im.

Przyczyny degradacji krajobrazu kulturowego powiązanego z cmentarzami

Krajobraz kulturowy ukształtowany wokół historycznych cmentarzy ulega w dzisiejszych czasach intensywnym przekształceniom, mogącym powodować jego degradację. Można wymienić wiele kierunków tych przekształceń, poniżej wskazano najczęstsze:

- Zabudowa w bezpośrednim sąsiedztwie cmentarzy lub – w przypadku niektórych nieczynnych cmentarzy – w ich historycznych granicach, skutkująca zacieraniem się funkcji cmentarza jako dominanty w krajobrazie. Jednocześnie ulegają zniszczeniu powiązania widokowe cmentarzy z otoczeniem.

- Wycinka drzew na cmentarzach, prowadząca do osłabienia funkcji cmentarza jako czytelnej dominanty w krajobrazie oraz do degradacji funkcji cmentarza jako elementu lokalnej zielonej infrastruktury, co jest szczególnie niekorzystne w przypadku miast.
- Wycinka drzew alejowych przy drogach prowadzących do cmentarzy.
- Sytuowanie w sąsiedztwie cmentarzy obiektów infrastruktury technicznej, na przykład masztów telefonii komórkowej, reklam wielkoformatowych, co zaburza percepcję cmentarza w krajobrazie.

Zabudowa magazynowa w bezpośrednim sąsiedztwie cmentarza w Starej Iwicznej. Fot. D. Sikora

Zabudowa usługowo-magazynowa w bezpośrednim sąsiedztwie cmentarza parafialnego w Piasecznie. Fot. D. Sikora

Zabudowa o agresywnej kolorystyce w sąsiedztwie cmentarza w Jazgarzewie. Fot. D. Sikora

Jednorodzinna zabudowa mieszkaniowa w bezpośrednim sąsiedztwie cmentarza żydowskiego w Piasecznie. Fot. D. Sikora

Cmentarz w Pruszyń z drzewami alejowymi wzdłuż drogi prowadzącej do kaplicy (aleja za ogrodzeniem cmentarza miała swój dalszy ciąg), 2010. Fot. D. Sikora

Cmentarz w Pruszyń – stan po wycince drzew alejowych, 2023. Fot. D. Sikora

Maszt telefonii komórkowej w bliskim sąsiedztwie cmentarza w Jazgarzewie. Fot. D. Sikora

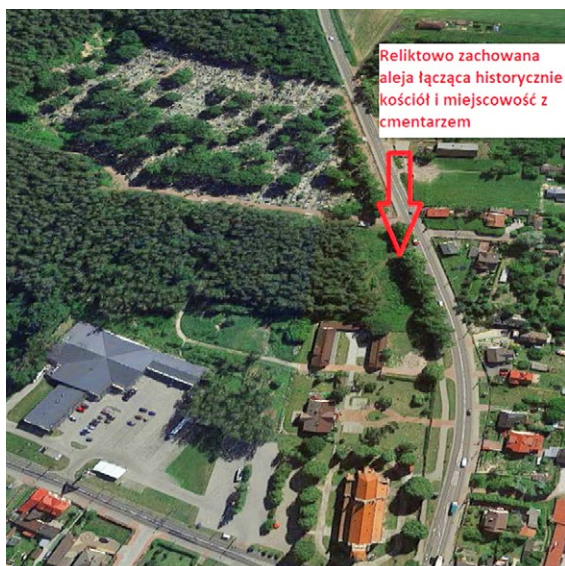

Napowietrzne sieci elektryczne w sąsiedztwie cmentarza w Starej Iwicznej. Fot. D. Sikora

Murowany śmietnik i tymczasowa toaleta na osi głównego wejścia na cmentarz w Słomczynie. Fot. D. Sikora

- Ustawianie kontenerów na śmieci i przenośnych toalet w miejscach eksponowanych, na przykład w bliskim sąsiedztwie głównych wejść.
- Nieuwzględnianie w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego kwestii ochrony wartości kulturowych krajobrazu powiązanego z zabytkowymi cmentarzami bądź też brak planów miejscowych obejmujących historyczne cmentarze i ich otoczenie.

Relikty alei łączącej kościół i zabudowę Leszna z cmentarzem, opracowanie autorki na podstawie Google Maps

Elementy i cechy krajobrazowego otoczenia cmentarza, które powinny podlegać ochronie

Dbłość o jakość krajobrazu, w tym o jakość krajobrazowego otoczenia dawnych cmentarzy, to element budowania ładu przestrzennego, czyli takiego kształtowania przestrzeni, które tworzy harmonijną całość oraz uwzględnia w uporządkowanych relacjach wszelkie uwarunkowania i wymagania funkcjonalne, społeczno-gospodarcze, środowiskowe, kulturowe oraz kompozycyjno-estetyczne¹. To zadanie zarówno organów administracji publicznej, jak i związków wyznaniowych zarządzających cmentarzami² oraz właścicieli i użytkowników gruntów sąsiadujących z nekropoliami.

Dbłość o jakość krajobrazu kulturowego powiązanego z cmentarzem polega przede wszystkim na ochronie jego historycznie ukształtowanych cech charakterystycznych, ze szczególnym uwzględnieniem:

- powiązań widokowych cmentarza z krajobrazem (widoków z krajobrazu na cmentarz oraz z cmentarza na krajobraz, w tym na historyczne układy urbanistyczne i ruralistyczne). Ochrona ta powinna uwzględniać ograniczenie możliwości wprowadzania współczesnej

¹ Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. z 2023 r., poz. 977), art. 2, ust. 1.

² Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (Dz. U. z 2023 r., poz. 887), art. 2, ust. 1, 2.

zabudowy w bezpośrednim otoczeniu cmentarza zabytkowego (zwłaszcza tej o dużej skali, agresywnych formach i kolorystyce), a także reklam wielkoformatowych i urządzeń technicznych o dużej skali (np. masztów telefonii komórkowej, napowietrznych sieci energetycznych). Na terenach wiejskich ochrona otoczenia historycznego cmentarza powinna polegać także na dążeniu do utrzymania funkcji rolniczej otaczających gruntów, co sprzyja lepszemu wyeksponowaniu cmentarza w krajobrazie;

- powiązań widokowych cmentarzy z historycznymi dominantami (np. świątyniami) i ważnymi elementami krajobrazu naturalnego (np. z charakterystycznymi elementami ukształtowania terenu, np. szczytami czy pasmami górskimi);
- drzewostanu cmentarzy, sprawiającego, że nekropolie są odbierane w krajobrazie (szczególnie wiejskim i małych miast) jako czytelna dominanta oraz ważny element lokalnej zielonej infrastruktury;
- elementów historycznego układu drogowego łączącego cmentarze z terenami zabudowanymi oraz świątyniami, w tym obsadzeń alejowych dróg;
- kapliczek, krzyży przydrożnych, figur wotywnych zlokalizowanych w okolicach cmentarzy wraz z ich oprawą roślinną.

Narzędzia prawne i dobre praktyki służące kształtowaniu ładu przestrzennego w otoczeniu cmentarzy zabytkowych

Narzędzia służące ochronie krajobrazu powiązanego z cmentarzami zabytkowymi – wynikające z Ustawy z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych oraz z Rozporządzenia Ministra Gospodarki Komunalnej z dnia 25 sierpnia 1959 r. w sprawie określenia, jakie tereny pod względem sanitarnym są odpowiednie na cmentarze

O sposobie zagospodarowania terenu wokół cmentarzy, w tym również o ich rozbudowie, przesądzają w pierwszej kolejności przepisy Ustawy z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (Dz. U. z 2023 r., poz. 887) oraz Rozporządzenie Ministra Gospodarki Komunalnej z dnia 25 sierpnia 1959 r. w sprawie określenia, jakie tereny pod względem sanitarnym są odpowiednie na cmentarze (Dz. U. z 1959 r., nr 52, poz. 31). Zgodnie z art. 1 ust. 3 ustawy o cmentarzach właściwe władze kościelne decydują o założeniu lub rozszerzeniu cmentarza wyznaczonego, które może nastąpić na terenie przeznaczonym na ten cel w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego oraz po uzyskaniu zgody właściwego inspektora sanitarnego. W przypadku cmentarzy zabytkowych decyzja o ich rozbudowie, jak również stosowne ustalenia

w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego muszą uzyskać aprobatę wojewódzkiego konserwatora zabytków właściwego dla danego obszaru.

Przywołane powyżej rozporządzenie reguluje kwestie odległości zabudowy od cmentarzy. Zgodnie z art. 3, ust. 1: „Odległość cmentarza od zabudowań mieszkalnych, zakładów produkujących artykuły żywności, zakładów żywienia zbiorowego bądź zakładów przechowujących artykuły żywności oraz studni, źródeł i strumieni, służących do czerpania wody do picia i potrzeb gospodarczych powinna wynosić co najmniej 150 m; odległość ta może być zmniejszona o 50 m pod warunkiem, że teren w granicach od 50 do 150 m odległości od cmentarza posiada sieć wodociągową i wszystkie budynki korzystające z wody są do tej sieci podłączone”³. Pomimo że powyższe rozporządzenie powstało przede wszystkim w celu uregulowania zasad tworzenia strefy sanitarnej wokół cmentarza, to jednocześnie sprzyja zachowaniu niezabudowanego obszaru w jego sąsiedztwie, a zatem i jego ekspozycji w krajobrazie.

Narzędzia służące ochronie krajobrazu powiązanego z cmentarzami zabytkowymi – wynikające z przepisów Ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym

Przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu wokół istniejących cmentarzy, w tym tych zabytkowych, określają ustalenia miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego (dotyczy to tych terenów, na których obowiązują plany miejscowe). Plany muszą spełniać wymogi przywołanych powyżej aktów prawnych: Rozporządzenia Ministra Gospodarki Komunalnej z 25 sierpnia 1959 r. w sprawie określenia, jakie tereny pod względem sanitarnym są odpowiednie na cmentarze oraz Ustawy z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych. Planowane zagospodarowanie terenu powinno uwzględniać wymogi ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków⁴, w tym ukształtowane historycznie charakterystyczne cechy i elementy krajobrazu kulturowego powiązanego z cmentarzem.

³ Powyższe przepisy bywają w praktyce różnie interpretowane – niekiedy spotyka się opinie, że dotyczą wyłącznie cmentarzy nowo zakładanych. Naczelny Sad Administracyjny orzekł jednak, że dotyczą zarówno cmentarzy istniejących, jak i nowych. Taką interpretację NSA zastosował między innymi w sprawie budowy hotelu w bliskim sąsiedztwie cmentarza ewangelickiego w Warszawie, zob. Renata Krupa-Dąbrowska, *W jakiej odległości można budować od cmentarza*, „Rzeczpospolita”, 15.10.2014, <https://www.rp.pl/nieruchomosci/art4846551-w-jakiej-odleglosci-mozna-budowac-od-cmentarza>, dostęp: 14.06.2023.

⁴ Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. z 2023 r., poz. 977), art. 1, ust. 2, pkt 4.

Plan miejscowy daje też możliwość wyznaczenia stref ochrony konserwatorskiej⁵, a zatem również, w uzasadnionych przypadkach, stref ochrony konserwatorskiej wokół zabytkowych cmentarzy.

W sytuacjach, kiedy plan miejscowy dla danego obszaru nie został uchwalony, dopuszczalny sposób jego zagospodarowania oraz warunki zabudowy określają decyzje administracyjne (decyzja o lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzja o warunkach zabudowy), które również powinny uwzględniać wartości kulturowe obszarów otaczających cmentarze zabytkowe.

Narzędzia służące ochronie krajobrazu powiązanego z cmentarzami zabytkowymi – wynikające z przepisów Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

Wiele narzędzi umożliwiających ochronę krajobrazu kulturowego, w tym krajobrazu powiązanego z zabytkowymi cmentarzami, wynika z przepisów Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami⁶:

- wpis do rejestru zabytków krajobrazu kulturowego, w którego granicach znajduje się cmentarz zabytkowy;
- wpis do rejestru zabytków otoczenia zabytku (w tym przypadku – zabytkowego cmentarza)⁷;
- włączenie zabytkowego cmentarza i powiązanego z nim otoczenia krajobrazowego w granice wpisanych do rejestru zabytków układów urbanistycznych i ruralistycznych;
- włączenie cmentarza zabytkowego wraz z krajobrazem otaczającym w granice parku kulturowego;
- ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego.

W wyjątkowych przypadkach zabytkowe cmentarze wraz ze swoim krajobrazowym otoczeniem mogą znaleźć się w granicach pomników historii lub miejsc z listy światowego dziedzictwa UNESCO.

⁵ A. Fogel, Gminne akty planowania przestrzennego jako instrumenty ochrony zabytków nieruchomości, „Studia BAS” 2023, nr 1, s. 53.

⁶ Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2022 r., poz. 840 ze zm.), art. 7.

⁷ Tamże, art. 9, ust. 3.

Narzędzia służące ochronie krajobrazu powiązanego z cmentarzami zabytkowymi – wynikające z przepisów Ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody

Możliwości ochrony otoczenia krajobrazowego cmentarzy zabytkowych i jego elementów zapewniają również przepisy Ustawy z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody⁸. Zachowanie wartości kulturowych krajobrazów uwzględniają w szczególności następujące formy ochrony przyrody⁹:

- parki krajobrazowe;
- obszary chronionego krajobrazu;
- zespoły przyrodniczo-krajobrazowe.

W uzasadnionych przypadkach w przyjętych dla powyższych form celach ochrony, a także w planach ochrony sporządzanych dla parków krajobrazowych, parków narodowych oraz rezerwatów można uwzględnić konieczność ochrony otoczenia krajobrazowego zabytkowego cmentarza, który znajduje się w granicach powyższych obszarów chronionych.

Narzędziem, które może posłużyć do ochrony cennych okazów drzewostanu na cmentarzach i w ich otoczeniu jest ustanowienie pomnika przyrody, którym może stać się pojedyncze, szczególnie wartościowe drzewo, grupa drzew, a także aleje.

Narzędzia służące ochronie krajobrazu powiązanego z cmentarzami zabytkowymi – wynikające z przepisów ustawy krajobrazowej

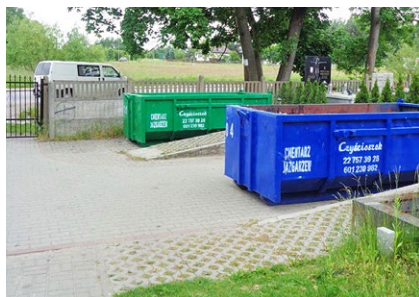
Działania na rzecz poprawy jakości otoczenia cmentarzy zabytkowych mogą również zostać wsparte przez przepisy tzw. ustawy krajobrazowej¹⁰, która wprowadziła do ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym między innymi przepis umożliwiający gminom samodzielne ustalanie zasad sytuowania obiektów małej architektury, tablic reklamowych i urządzeń reklamowych, a zatem tych elementów, które często degradują krajobraz kulturowy w pobliżu cmentarzy zabytkowych¹¹. Możliwość sytuowania nośników reklamowych w sąsiedztwie cmentarzy

⁸ Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz. U. z 2022 r., poz. 916, 1726, 2185, 2375).

⁹ Tamże, art. 6, ust. 1.

¹⁰ Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu (Dz. U. z 2015 r., poz. 774).

¹¹ Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, dz. cyt., art. 37a, ust. 1: „Rada gminy może ustalić w formie uchwały zasady i warunki sytuowania obiektów małej architektury, tablic reklamowych i urządzeń reklamowych oraz ogrodzeń, ich gabaryty, standardy jakościowe oraz rodzaje materiałów budowlanych, z jakich mogą być wykonane”.

Wydzielony plac na kontenery na śmieci przy cmentarzu w Jazgarzewie.
Fot. D. Sikora

Informacja o zasadach segregacji śmieci oraz szafka na znicze do wykorzystania przy cmentarzu w Pruszyń. Fot. D. Sikora

zabytkowych, zwłaszcza reklam wielkopowierzchniowych, powinna zostać wykluczona lub ograniczona do niezbędnego minimum, a elementy małej architektury, w tym te związane z handlem okazjonalnym, powinny być neutralne w formie i nie wpływać negatywnie na charakter miejsca.

Dobre praktyki w otoczeniu cmentarza zabytkowego

Poprawa jakości otoczenia cmentarza zabytkowego to również codzienna dbałość, w tym:

- wyznaczenie i czytelne oznakowanie miejsc na pojemniki na śmieci, przy czym pojemniki te nie powinny stać w eksponowanych lokalizacjach, np. w bliskim sąsiedztwie głównej bramy cmentarza;
- zapewnienie możliwości segregacji śmieci wraz ze wskazaniem zasad tej segregacji;
- zapewnienie systematycznego odbioru śmieci z cmentarza;
- ograniczenie do niezbędnego minimum tymczasowych punktów sprzedaży akcesoriów cmentarnych, ujednoczenie ich formy, kolorystyki, minimalizacja skali;
- wyznaczenie i czytelne oznakowanie miejsca na przenośną toaletę – w nieekspozowanej lokalizacji;
- organizacja, w miarę możliwości, kameralnego parkingu przycmentarnego w miejscu nieekspozowanym, ale jednocześnie zapewniającym wygodne wejście na cmentarz osobom ze szczególnymi potrzebami.

Spółeczny aspekt ochrony krajobrazu kulturowego powiązanego z cmentarzami

W ratyfikowanej przez Polskę Europejskiej Konwencji Krajobrazowej stwierdzono, że społeczności zamieszkujące w danym krajobrazie mają prawo do pełnienia aktywnej roli w jego kształtowaniu, a władze publiczne powinny uwzględniać w planowaniu i gospodarowaniu nim potrzeby społeczne i wartości przypisywane przez dane społeczeństwo krajobrazom. Realizacja prawa do pełnienia aktywnej roli społeczeństwa w kształtowaniu krajobrazu kulturowego powiązanego z cmentarzami zabytkowymi może odbywać się poprzez¹²:

- społeczne konsultacje dokumentów strategicznych i planistycznych, w tym dla terenów powiązanych z cmentarzami zabytkowymi. Przykładowo przepisy dotyczące podstawowych dla gmin dokumentów planowania przestrzennego (miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego) zapewniają możliwość udziału społecznego dwukrotnie: na etapie przystąpienia przez gminę do opracowania dokumentu oraz przed jego uchwaleniem, gdy gotowy jest projekt dokumentu. Temu drugiemu etapowi obowiązkowo powinna towarzyszyć dyskusja publiczna;
- społeczne konsultacje przedsięwzięć, które planowane są w sąsiedztwie cmentarzy zabytkowych – zwłaszcza dużych, kontrowersyjnych inwestycji, mogących w znaczący sposób oddziaływać na krajobraz i jego wartości. W przypadku takich przedsięwzięć udział społeczeństwa jest elementem postępowania w sprawie oceny oddziaływania na środowisko, w którym administracja publiczna wydaje decyzję o środowiskowych uwarunkowaniach¹³;
- udział społeczny w przeprowadzaniu audytu krajobrazowego, który jest podejmowany na poziomie województwa i identyfikuje, charakteryzuje, waloryzuje oraz wskazuje sposoby kształtowania i ochrony krajobrazu, co służy między innymi zdefiniowaniu krajobrazów priorytetowych. Zapewnienie udziału społecznego w procesie przeprowadzania audytu krajobrazowego polega na wyłożeniu dokumentu audytu do publicznego wglądu, zbieraniu uwag i ich rozpatrywaniu, a także na opiniowaniu go przez rady gmin. Z punktu widzenia cmentarzy zabytkowych ważne

¹² M. Hajto, Z. Cichocki, I. Grzegorzczak, M. Walczak, J. Pawlak, *Mój krajobraz – współtworzę i chronię lokalnie. Poradnik dla gmin w zakresie ochrony i kształtowania krajobrazu*, Warszawa 2020, s. 94.

¹³ Tamże, s. 95. Ze szczegółami procedury wynikającymi z przepisów prawa można się zapoznać w publikacji Generalnej Dyrekcji Ochrony Środowiska: K. Pawłowska, A. Staniewska, J. Konopacki, *Udział społeczeństwa w ochronie, zarządzaniu i planowaniu krajobrazu – podręcznik dobrych praktyk*, Kraków 2012.

Oznakowanie cmentarza w Słomczynie Błękitną Tarczą („Zabytek chroniony prawem”).
Fot. D. Sikora

Tablica informacyjna o historii cmentarza parafialnego w Piasecznie.
Fot. D. Sikora

Tablica informacyjna o historii cmentarza żydowskiego w Piasecznie. Fot. D. Sikora

jest, by audyt i społeczny w nim udział dotyczył również obszarów sąsiadujących z historycznymi nekropoliami i brał pod uwagę ich wartości.

Realizując politykę aktywnego udziału lokalnych społeczności w kształtowaniu i ochronie krajobrazów, w tym krajobrazów powiązanych z zabytkowymi cmentarzami, należy pamiętać o szczególnej roli działań informacyjnych i edukacyjnych, ukierunkowanych na zapoznanie interesariuszy z wartościami krajobrazów, o których współdecydują, w tym cmentarzy zabytkowych i otaczających je obszarów, ze szczególnym uwzględnieniem wartości przestrzennych, zabytkowych, przyrodniczych oraz niematerialnych. Świadomość wartości krajobrazu powiązanego z cmentarzem zabytkowym oraz umiejętność dostrzeżenia ich nośników będą sprzyjały ich ochronie. Prowadzenie działań informacyjnych i edukacyjnych dotyczących wartości krajobrazów, w tym krajobrazów powiązanych z zabytkowymi cmentarzami, to zadanie administracji publicznej, wspieranej w miarę możliwości przez organizacje pozarządowe.

Przekształcenia, jakie współcześnie mają miejsce w sąsiedztwie zabytkowych cmentarzy, mogą powodować degradację powiązanego z nimi krajobrazu kulturowego. Do najczęstszych przyczyn niekorzystnych zmian należą: zabudowa w bezpośrednim otoczeniu cmentarzy (w szczególności o dużej skali, agresywnych formach i kolorystyce),

wznoszenie w otoczeniu zabytkowych cmentarzy elementów infrastruktury technicznej o dużej skali (maszty telefonii komórkowej, farmy wiatrowe), wycinka drzew na cmentarzach i wzdłuż dróg do nich prowadzących, problemy formalno-prawne utrudniające skuteczną ochronę bezpośredniego otoczenia zabytkowych nekropoli.

Dbałość o jakość krajobrazu kulturowego powiązanego z cmentarzem powinna polegać przede wszystkim na minimalizacji negatywnego wpływu czynników go degradujących oraz na ochronie jego historycznie ukształtowanych cech charakterystycznych, ze szczególnym uwzględnieniem:

- powiązań widokowych cmentarza z krajobrazem, w tym z lokalnymi dominantami (np. z kościołem),
- zachowania historycznych dróg wiodących na cmentarz, w tym ich obsadzeń alejowych,
- zachowania w otoczeniu cmentarzy kapliczek, krzyży, figur wotywnych.

Dbałość o otoczenie cmentarza to także odpowiednie usytuowanie śmietników, toalet oraz tymczasowych stoisk handlowych – w sposób niedegradujący widoku na cmentarz i z cmentarza na krajobraz.

AKTY PRAWNE I KONWENCJE MIĘDZYNARODOWE

- Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (tekst jedn. Dz. U. 2023, poz. 887, 1688).
- Rozporządzenie Ministra Gospodarki Komunalnej z dnia 25 sierpnia 1959 r. w sprawie określenia, jakie tereny pod względem sanitarnym są odpowiednie na cmentarzu (Dz. U. z 1959 r., nr 52, poz. 315).
- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (tekst jedn. Dz. U. z 2022 r., poz. 840 ze zm.).
- Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu (Dz. U. z 2015 r., poz. 774).
- Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (tekst jedn. Dz. U. 2022, poz. 916, 1726, 2185, 2375).
- Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (tekst jedn. Dz. U. z 2023 r., poz. 977).
- Europejska Konwencja Krajobrazowa, sporządzona we Florencji dnia 20 października 2000 r. (Dz. U. z 2006 r., nr 14, poz. 98).

ANEKS 1

Cmentarze wojenne – aspekty prawne

Lidia Klupsz

Zasady funkcjonowania cmentarzy wojennych reguluje Ustawa z dnia 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych (Dz. U. z 1933 r., nr 39, poz. 311 z późniejszymi zmianami).

Definicja cmentarza wojennego

Cmentarzami wojennymi w rozumieniu ustawy są cmentarze przeznaczone do chowania zwłok osób:

- poległych w walkach o niepodległość i zjednoczenie państwa polskiego;
- osób wojskowych, poległych lub zmarłych z powodu działań wojennych, bez względu na narodowość;
- sióstr miłosierdzia i wszystkich osób, które wykonując zleczone im czynności przy jakiegokolwiek formacji wojskowej, poległy lub zmarły z powodu działań wojennych;
- jeńców wojennych i osób internowanych;
- uchodźców z 1915 roku;
- osób wojskowych i cywilnych, które straciły życie wskutek represji okupanta niemieckiego albo sowieckiego od 1 września 1939 roku, bez względu na narodowość;
- ofiar niemieckich i sowieckich obozów (w tym cmentarzyska ich prochów);
- osób, które straciły życie wskutek walki z narzuconym systemem totalitarnym lub wskutek represji totalitarnych lub czystek etnicznych od 8 listopada 1917 roku do 31 lipca 1990 roku.

Groby i cmentarze wojenne pozostają pod opieką państwa. Koszty budowy i utrzymywania – w tym remontów – grobów i cmentarzy wojennych są ponoszone ze środków budżetu państwa.

Groby wojenne – bez względu na narodowość i wyznanie osób w nich pochowanych oraz formacje, do których należały – mają być pielęgnowane i otaczane należnym tym miejscom szacunkiem i powagą.

Minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego:

- sprawuje zwierzchni nadzór nad cmentarzami wojennymi,
- kontroluje działania podległych jednostek pod względem legalności i podejmowania w tym zakresie decyzji administracyjnych.

Przy czym działania te wykonuje, biorąc pod uwagę uprawnienia przysługujące:

- Kościołom i innym związkom wyznaniowym,
- wójtom (burmistrzom, prezydentom miast) na podstawie Ustawy z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (tekst jedn. Dz. U. z 2024 r., poz. 576),
- prezesowi Instytutu Pamięci Narodowej na podstawie art. 4 i na podstawie Ustawy z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (tekst jedn. Dz. U. z 2023 r., poz. 102).

Minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego może powierzyć fundacjom, stowarzyszeniom i instytucjom społecznym, za ich zgodą, obowiązek utrzymania grobów i cmentarzy wojennych.

Minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego może przekazywać fundacjom, stowarzyszeniom i instytucjom społecznym, jak również jednostkom samorządu terytorialnego, związkom wyznaniowym i innym podmiotom sprawującym opiekę nad grobami i cmentarzami wojennymi, środki finansowe na wykonywanie zadań związanych z opieką nad grobami i cmentarzami wojennymi.

Kompetencje wojewody

Zezwolenia wojewody wymaga przeprowadzanie robót ziemnych, wzniesienie pomników i innych urządzeń na cmentarzach i grobach wojennych.

Do zakresu działań wojewody należy zatwierdzanie planów cmentarzy wojennych oraz sprawy dotyczące ogólnego zarządu cmentarzy

wojennych, a w szczególności sprawy związane z ewidencją, remontem i utrzymaniem grobów i cmentarzy wojennych oraz sprawy związane z uregulowaniem własności gruntów zajętych pod cmentarze wojenne.

Wojewoda może w drodze porozumienia powierzyć jednostce samorządu terytorialnego obowiązek utrzymania grobów i cmentarzy wojennych (z jednoczesnym przekazaniem odpowiednich funduszy, jeżeli jednostka samorządu terytorialnego nie przejmie tego obowiązku bezpłatnie).

Wojewoda sprawuje nadzór nad wykonywaniem przez fundacje, stowarzyszenia i instytucje społeczne obowiązku utrzymania grobów i cmentarzy wojennych w przypadku powierzenia przez ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego obowiązku utrzymania grobów i cmentarzy wojennych fundacjom, stowarzyszeniom i instytucjom społecznym (za ich zgodą).

Kompetencje gmin

Gminy sprawują bezpośredni dozór nad stanem grobów i cmentarzy wojennych w przypadku, gdy czynności dozoru nie poruczono zrzeszeniom i organizacjom społecznym (fundacjom, stowarzyszeniom i instytucjom społecznym).

Wójt (burmistrz, prezydent miasta) lub inny podmiot sprawujący opiekę nad grobami i cmentarzami wojennymi w razie uszkodzenia grobu lub jakichkolwiek urządzeń na cmentarzu wojennym jest obowiązany zawiadomić o tym wojewodę.

Kompetencje prezesa Instytutu Pamięci Narodowej

Prezesowi Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu przysługuje prawo zarządzania ekshumacji zwłok z grobu wojennego i przeniesienia ich do innego grobu.

Prezes Instytutu na podstawie umotywowanej prośby rodziny lub otoczenia osoby pochowanej w grobie wojennym bądź prośby instytucji społecznej może zezwolić na ekshumację zwłok z grobu wojennego i przeniesienie ich na inne miejsce w kraju lub poza granicami państwa oraz na sprowadzenie zwłok z obcego państwa, by je pochować w kraju w grobie wojennym.

Od decyzji prezesa Instytutu przysługuje odwołanie do Kolegium Instytutu Pamięci Narodowej.

Przepisy karne

Kto naruszy postanowienia Ustawy z dnia 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych i przeprowadzi ekshumację bez zgody prezesa Instytutu Pamięci Narodowej lub bez wymaganego zezwolenia wojewody, wykona roboty ziemne, zrealizuje wznoszenie pomników i innych urządzeń na cmentarzach wojennych oraz kto zachowuje się na cmentarzu wojennym w sposób nieliczący z powagą miejsca, jeżeli czyn nie stanowi przestępstwa, podlegającego karze surowszej, ulega w drodze administracyjnej karze zgodnie z obowiązującymi przepisami Kodeksu karnego.

Źródła

- Ustawa z dnia 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych (Dz. U. z 1933 r., nr 39, poz. 311).
- Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (Dz. U. z 1959 r., nr 11, poz. 62).
- Ustawa z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (Dz. U. 1998, nr 155, poz. 1016).

ANEKS 2

Cmentarze wojenne – zasady przydzielania dotacji

Lidia Klupsz

Dotacje na dofinansowanie zadań związanych z opieką nad grobami i cmentarzami wojennymi

O udzielenie dotacji celowej z budżetu państwa na dofinansowanie zadań związanych z opieką nad grobami i cmentarzami wojennymi mogą ubiegać się:

- fundacje,
- stowarzyszenia,
- instytucje społeczne,
- jednostki samorządu terytorialnego,
- związki wyznaniowe,
- inne podmioty sprawujące opiekę nad grobami i cmentarzami wojennymi.

Dotacja na dofinansowanie zadań związanych z opieką nad grobami i cmentarzami wojennymi może obejmować nakłady konieczne na:

- wykonywanie czynności związanych z poszukiwaniem, budową, remontem, przeniesieniem i utrzymaniem grobów i cmentarzy wojennych;
- niezbędne czynności dodatkowe prowadzące do realizacji celów związanych z poszukiwaniem, budową, remontem, przeniesieniem i utrzymaniem grobów i cmentarzy wojennych;
- prowadzenie badań naukowych, ekshumacji i badań archeologicznych związanych z grobami i cmentarzami wojennymi.

Wysokość dotacji

- Do 50% nakładów koniecznych na wykonanie:
 - czynności związanych z poszukiwaniem, budową, remontem, przeniesieniem i utrzymaniem grobów i cmentarzy wojennych;
 - niezbędnych czynności dodatkowych, prowadzących do realizacji celów związanych z poszukiwaniem, budową, remontem, przeniesieniem i utrzymaniem grobów i cmentarzy wojennych;
 - badań naukowych, ekshumacji i badań archeologicznych związanych z grobami i cmentarzami wojennymi.
- Jeżeli cmentarz wojenny ma wyjątkową wartość historyczną¹, do 100% nakładów koniecznych na wykonanie:
 - czynności związanych z poszukiwaniem, budową, remontem, przeniesieniem i utrzymaniem grobów i cmentarzy wojennych;
 - niezbędnych czynności dodatkowych, prowadzących do realizacji celów związanych z poszukiwaniem, budową, remontem, przeniesieniem i utrzymaniem grobów i cmentarzy wojennych;
 - badań naukowych, ekshumacji i badań archeologicznych związanych z grobami i cmentarzami wojennymi.
- Do 100% nakładów koniecznych, jeżeli z uwagi na stan zachowania cmentarza wojennego wymagane jest niezwłoczne podjęcie:
 - czynności związanych z poszukiwaniem, budową, remontem, przeniesieniem i utrzymaniem grobów i cmentarzy wojennych;
 - niezbędnych czynności dodatkowych, prowadzących do realizacji celów związanych z poszukiwaniem, budową, remontem, przeniesieniem i utrzymaniem grobów i cmentarzy wojennych;
 - badań naukowych, ekshumacji i badań archeologicznych związanych z grobami i cmentarzami wojennymi.

Wniosek o udzielenie dotacji powinien zawierać:

- imię, nazwisko, miejsce zamieszkania i adres wnioskodawcy lub nazwę, siedzibę i adres jednostki organizacyjnej będącej wnioskodawcą;

¹ W szczególności potwierdzoną objęciem jedną z form ochrony wskazanych w art. 7 Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (wpis do rejestru zabytków; uznanie za pomnik historii; utworzenie parku kulturowego; ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego).

- określenie organu, u którego wnioskodawca ubiega się o udzielenie dotacji;
- wskazanie rodzaju zadania i wskazanie grobu lub cmentarza wojennego, którego dotyczy wnioski, wraz z danymi adresowymi, o ile dane te można ustalić;
- określenie wysokości dotacji, o którą ubiega się wnioskodawca;
- harmonogram wykonania zadania;
- oświadczenie wnioskodawcy o dysponowaniu zasobami rzeczowymi i kadrowymi zapewniającymi prawidłowe wykonanie zadania;
- kosztorys całkowitych kosztów wykonania zadania.

Umowa o udzielenie dotacji na dofinansowanie zadań, które zostaną wykonane w roku złożenia wniosku o udzielenie dotacji lub w roku następującym po roku złożenia tego wniosku, zawiera:

- określenie zakresu planowanego zadania i terminu jego wykonania;
- wskazanie grobu lub cmentarza wojennego, którego dotyczy umowa;
- określenie wysokości udzielonej dotacji oraz terminu i trybu jej płatności;
- określenie trybu kontroli wykonania umowy;
- określenie sposobu rozliczenia dotacji;
- określenie warunków i sposobu zwrotu niewykorzystanej dotacji albo dotacji wykorzystanej niezgodnie z przeznaczeniem.

Umowa o udzielenie dotacji na dofinansowanie zadań wykonanych w okresie 3 lat poprzedzających rok złożenia wniosku zawiera:

- określenie zakresu wykonanych zadań i terminu ich wykonania;
- wskazanie grobu lub cmentarza wojennego, którego dotyczy umowa;
- określenie wysokości dotacji oraz terminu jej płatności;
- określenie trybu kontroli wykonania umowy;
- określenie sposobu rozliczenia dotacji.

Wynagrodzenie partnera prywatnego

Wynagrodzenie partnera prywatnego z tytułu realizacji zadań publicznych w ramach partnerstwa publiczno-prywatnego może w całości stanowić zapłata sumy pieniężnej ze środków podmiotu publicznego odpowiedzialnego za wykonywanie tych zadań.

Program rządowy „Groby i cmentarze wojenne w kraju”

Dotacje na dofinansowanie zadań związanych z opieką nad grobami i cmentarzami wojennymi udzielane są przez ministra kultury i dziedzictwa narodowego w ramach funkcjonującego od 2019 roku programu rządowego „Groby i cmentarze wojenne w kraju”. Od 2023 roku instytucją zarządzającą programem jest Departament Dziedzictwa Kulturowego za Granicą i Miejsc Pamięci MKiDN.

Informacje o naborze do programu „Groby i cmentarze wojenne w kraju” na 2024 rok znajdują się na stronie internetowej ministerstwa: <https://www.gov.pl/web/kultura/groby-i-cmentarze-wojenne-w-kraju-2024>.

Strategicznym celem tego programu jest wspieranie opieki nad grobami i cmentarzami wojennymi, stanowiącymi materialne świadectwo kluczowych wydarzeń z historii Polski związanych z walką i męczeństwem. Realizacja ustawowych zadań ministra służy podtrzymywaniu i rozpowszechnianiu tradycji narodowej i państwowej.

Celem programu jest otoczenie grobów i cmentarzy wojennych w kraju opieką polegającą na:

- prowadzeniu robót budowlanych, prac remontowych, konserwatorskich i restauratorskich;
- zabezpieczeniu i utrzymaniu w jak najlepszym stanie;
- prowadzeniu badań archeologicznych i prac poszukiwawczych;
- prowadzeniu prac związanych z urządzeniem grobu, kwatery, cmentarza wojennego;
- dokumentowaniu i prowadzeniu badań naukowych;
- popularyzowaniu i upowszechnianiu wiedzy.

W programie promowane są następujące działania:

- obejmowanie opieką obiektów, których stan zachowania wymaga podjęcia niezwłocznego działania;
- opieka nad grobami i cmentarzami wojennymi o wyjątkowej wartości historycznej;
- nadanie lub przywrócenie odpowiedniej rangi obiektom grobownictwa wojennego;
- wykorzystanie nowoczesnych metod badań, edukacji i promocji;
- zaangażowanie w opiekę nad grobami i cmentarzami wojennymi jak największej liczby różnych podmiotów;
- stosowanie, w ramach obowiązujących przepisów prawa, rozwiązań sprzyjających lepszej ochronie prawnej grobów i cmentarzy wojennych.

Podmiotami uprawnionymi do składania wniosków są podmioty sprawujące opiekę nad cmentarzem wojennym, którego dotyczy wnioszek, w tym:

- samorządowe instytucje kultury (które nie są współprowadzone przez ministra);
- organizacje pozarządowe;
- jednostki samorządu terytorialnego;
- uczelnie publiczne i uczelnie niepubliczne;
- kościoły i związki wyznaniowe oraz ich osoby prawne.

Jeden wnioskodawca może złożyć maksymalnie dwa wnioski w programie. Poniżej przedstawiono rodzaje zadań kwalifikujących się do programu.

Zadanie nr 1: utrzymanie, zapewnienie właściwego stanu lub urządzenie grobu lub cmentarza wojennego. W ramach zadania przewidziane są następujące działania:

- utrzymanie grobów i cmentarzy wojennych, zapewnienie porządku na ich terenie;
- działania związane z ekshumacją i urządzeniem grobu wojennego;
- badania archeologiczne niezbędne do wykonania zadania;
- prace remontowe i konserwatorskie na grobach i cmentarzach wojennych.

Z zadania wyłączone są prace budowlane. Zadanie musi być związane z grobem lub cmentarzem wojennym, nad którym opiekę sprawuje wnioskodawca, a jego nazwa musi odzwierciedlać przedmiot zadania.

Zadanie nr 2: zadania badawcze, dokumentacyjne, edukacyjne i popularyzatorskie. W ramach zadania przewidziane są następujące działania:

- gromadzenie danych historycznych, w tym danych o ofiarach walk i męczeństwa;
- tworzenie baz danych;
- opracowanie stron internetowych na potrzeby popularyzacji i edukacji on-line;
- działania związane z poszukiwaniami grobów wojennych;
- działania wydawnicze;
- działania edukacyjne;
- badania archeologiczne;
- współpraca z wolontariuszami i lokalną społecznością.

Z zadania wyłączone są inwestycja i środki trwałe. Zadanie musi być związane z grobem lub cmentarzem wojennym, nad którym opiekę

sprawuje wnioskodawca (z konieczności tej wyłączone są organizacje pozarządowe, instytucje kultury, oraz uczelnie). Nazwa zadania musi odzwierciedlać przedmiot zadania.

Zadanie nr 3: zadanie multidyscyplinarne – łączy wybrane działania spośród określonych w ramach zadań nr 1 i 2. Zadanie musi być związane z grobem lub cmentarzem wojennym, nad którym opiekę sprawuje wnioskodawca. Nazwa zadania musi odzwierciedlać przedmiot zadania. W ramach zadań multidyscyplinarnych nie można realizować działań związanych z infrastrukturą miejsc pamięci określonych w zadaniu nr 4.

Zadanie nr 4: zadania związane z infrastrukturą grobów i cmentarzy wojennych. W ramach zadania przewidziano:

- roboty budowlane, przebudowę oraz inne prace związane z urządzeniem, zabezpieczeniem, nadaniem właściwego charakteru grobowi lub cmentarzowi wojennemu;
- przygotowanie dokumentacji technicznej lub konserwatorskiej niezbędnej do realizacji wspomnianych działań;
- zakup sprzętu niezbędnego do utrzymywania porządku na terenie cmentarza wojennego lub grobu;
- oznakowanie drogi do grobu lub cmentarza wojennego oraz obiektów i miejsc związanych z jego historią.

Zadanie musi być związane z grobem lub cmentarzem wojennym, nad którym opiekę sprawuje wnioskodawca. Nazwa zadania musi odzwierciedlać przedmiot zadania. Działania inwestycyjne ze wskazanego wyżej zakresu nie mogą być finansowane w ramach zadania nr 3 (zadanie multidyscyplinarne).

Źródła

- Ustawa z dnia 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych (tekst jedn. Dz. U. 2018, poz. 2337).
- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (tekst jedn. Dz. U. z 2022 r., poz. 840 ze zm.).
- Program „Groby i cmentarze wojenne w kraju” na rok 2024 (witryna internetowa Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, <https://www.gov.pl/web/kultura/groby-i-cmentarze-wojenne-w-kraju-2024>, dostęp: 24.01.2024).

ANEKS 3

Procedury administracyjne

Marta Majewska

Istnieją różne formy ochrony zabytków. Art. 7 Ustawy z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wymienia:

- wpis do rejestru zabytków;
- wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa;
- uznanie za pomnik historii;
- utworzenie parku kulturowego;
- ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Skutki prawne wywołuje również ujęcie obiektu lub obszaru w gminnej ewidencji zabytków (dalej: GEZ), którą prowadzi wójt, burmistrz lub prezydenta miasta. Obejmuje obiekty wpisane tam przez wojewódzkiego konserwatora zabytków oraz inne zabytki zaproponowane przez gminę. Zawiera obiekty wpisane do rejestru zabytków nieruchomości i archeologicznych, wojewódzkiej ewidencji zabytków oraz inne zabytki nieruchomości gminy. Sposób prowadzenia tej obligatoryjnej ewidencji reguluje odpowiednie rozporządzenie. Ujęcie nieruchomości w GEZ skutkuje koniecznością uzgodnienia decyzji o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu i pozwolenia na budowę/rozbiórkę z wojewódzkim konserwatorem zabytków (zgodnie z art. 39 Prawa budowlanego).

Wszelkie prace mogące wpłynąć na wizerunek i stan zachowania zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru wymagają uzyskania

pozwolenia konserwatorskiego od odpowiedniego organu (wojewódzkiego konserwatora zabytków lub samorządowego konserwatora zabytków, jeżeli przekazano mu w drodze porozumienia odpowiednie kompetencje). Katalog tych działań szczegółowo wymienia art. 36 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Prowadzenie lub wykonanie prac może wiązać się z wstrzymaniem prac, nakazem przywrócenia zabytku do stanu pierwotnego oraz możliwą grzywną. Uzyskanie pozwolenia konserwatorskiego nie zwalnia z obowiązku uzyskania pozwolenia na budowę bądź zgłoszenia robót budowlanych (może być wymagane przez wydział architektury i budownictwa do wydania decyzji).

Rejestr zabytków składa się z trzech ksiąg prowadzonych przez wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Księga A obejmuje zabytki nieruchome będące układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi, dziełami architektury i budownictwa, dziełami budownictwa obronnego, obiektami techniki, cmentarzami, parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni, miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.

Do Księgi B wpisywane są zabytki ruchome (rzeczy ruchome, ich części i zespoły), w szczególności: dzieła sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej, kolekcje stanowiące zbiory przedmiotów, numizmaty, pamiątki historyczne, wytwory techniki, materiały biblioteczne, instrumenty muzyczne, wytwory sztuki ludowej i rękodzieła oraz inne obiekty etnograficzne, przedmioty upamiętniające wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji.

Księga C obejmuje zabytki archeologiczne, czyli zabytki nieruchome lub/i ruchome znajdujące się pod ziemią lub pod wodą, stanowiące pozostałości egzystencji i działalności człowieka. Są to nawarstwienia kulturowe i znajdujące się w nich wytwory lub ich ślady, np. pozostałości terenowe pradziejowego i historycznego osadnictwa, cmentarzyska, kurhany, relikty działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (tekst jedn. Dz. U. z 2021 r., poz. 81) daje nam wytyczne, co powinien zawierać wniosek na prowadzenie prac przy obiekcie zabytkowym.

Niezależnie od zakresu planowanych działań należy podać:

- 1) imię, nazwisko i adres lub nazwę, siedzibę i adres wnioskodawcy;
- 2) wskazanie zabytku z uwzględnieniem miejsca położenia, w tym, jeśli to możliwe, działkę i obręb;
- 3) numer księgi wieczystej nieruchomości objętej wnioskiem, o ile jest założona.
- 4) dokument potwierdzający posiadanie przez wnioskodawcę tytułu prawnego do korzystania z zabytku i uprawniającego do występowania z tym wnioskiem. (Nie jest nim „Oświadczenie o posiadanym prawie do dysponowania nieruchomością na cele budowlane”).

W przypadku prac konserwatorskich, prac restauratorskich, badań konserwatorskich lub architektonicznych trzeba również załączyć program prac albo badań, zawierający imię i nazwisko autora oraz informacje niezbędne do oceny wpływu prac lub badań na zabytek, w szczególności:

- opis stanu zachowania zabytku;
- wskazanie oczekiwanych efektów prac lub badań;
- wskazanie przewidzianych do wykonania czynności, z podaniem metod, materiałów i technik.

Załącznik do wspomnianego rozporządzenia zawiera szczegółowy wykaz elementów, które powinien zawierać taki program.

Wniosek o udzielenie pozwolenia na prowadzenie robót budowlanych (np. remontu, wymiany dachu, okna, uszczelnienia dachu) musi zawierać projekt budowlany, program robót budowlanych lub część projektu budowlanego w zakresie niezbędnym do oceny wpływu planowanych robót budowlanych na zabytek.

W przypadku umieszczenia na obiekcie urządzeń technicznych (np. anten, klimatyzatorów, domofonu) lub urządzeń reklamowych (nośników informacji wizualnej) należy wskazać przewidywany termin ich usunięcia (w przypadku pierwszej grupy urządzeń – jeśli jest to przewidziane) oraz dołączyć projekt ich umieszczenia.

Ostatecznie zgodnie z art. 27 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami „na wniosek właściciela lub posiadacza zabytku wojewódzki konserwator zabytków przedstawia, w formie pisemnej, zalecenia konserwatorskie, określające sposób korzystania z zabytku, jego zabezpieczenia i wykonania prac konserwatorskich, a także zakres dopuszczalnych zmian, które mogą być wprowadzone w tym zabytku”.

Wojewódzki konserwator zabytków odpowie na nasze pytania, dlatego im dokładniej je zadamy, i im więcej materiałów prześlemy, tym dokładniejszą dostaniemy odpowiedź. Warto zwrócić się do wojewódzkiego konserwatora zabytków z zapytaniem o dopuszczalną formę prac już przed zleceniem kompleksowego projektu, by nie narazić się na niepotrzebne koszty. Dodatkowo zaleca się przedstawiać regularnie wykonywane prace naprawcze i konserwujące z zapytaniem, czy kwalifikują się jako tzw. bieżące prace konserwatorskie, które nie wymagają uzyskania każdorazowego pozwolenia.

Źródła

- Ustawa z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (tekst jedn. Dz. U. z 2022 r., poz. 840 ze zm.).
- Ustawa z 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane (tekst jedn. Dz. U. z 2024 r., poz. 725, 834).
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (tekst jedn. Dz. U. z 2021 r., poz. 81).

ANEKS 4

Symbolika wybranych roślin sadzonych na cmentarzach

Dorota Sikora

Poniższy wykaz roślin opracowano, opierając się na ustaleniach badaczy tej tematyki z terenu Podlasia, Wielkopolski, Górnego Śląska i okolic Częstochowy, Dolnego Śląska oraz Mazur. Rozpoznali oni przede wszystkim florę cmentarzy chrześcijańskich (głównie katolickich i ewangelickich), a w niektórych przypadkach również cmentarzy wojennych. Wykorzystano również publikację dendrologiczną W. Scypiona z początku XIX wieku – z czasów, kiedy upowszechniał się nowy typ cmentarza – opisującą zarówno ludowe, jak i antyczne tradycje związane z roślinnością spotykaną na cmentarzach. Przytoczono też ustalenia Stanisława Kobielusa, autora *Florarium christianum* oraz Adama Fischera, międzywojennego badacza kultury polskiej i autora publikacji *Zwyczaję pogrzebowe ludu polskiego*.

Drzewa, krzewy, krzewinki i pnącza

Barwinek pospolity – metafora nieśmiertelności, raj (ze względu na niebieskie zabarwienie kwiatów, kojarzące się z niebem), przyjaźni i wierności, nadziei na zmartwychwstanie (A. Czarna, T. Nowak, T. Żurkowska, R. Dębicz). Sadzony często na cmentarzach i wokół kościołów. Uważany za roślinę wskaźnikową dla nieistniejących cmentarzy (T. Żurkowska).

Bez czarny – „Cały krąg zabobonów otacza bez sadzony czasem na grobach. Krzew ten jeszcze w czasach Tacyta używany był przy grzebaniu zmarłych. (...) U Niemców ma krzew ten stanowisko uprzywilejowane. Miarę na trumnę należy brać z nieboszczyka prętem bżowym, a powożący wozem ze zwłokami trzyma w ręku zamiast bata gałązkę »świętego drzewa« – bzu. Podobną rolę odgrywa także bez u nas. (...) W wieńcach

cmentarnych zieleń nieśmiertelników i mchu przeplatają białe zwoje rdzenia bżowego. (...) Sadzi się go po grobach jako krzew tajemniczy, mający związek ze światem podziemnym” (A. Fischer). „Roślina kojarzona ze sferą zaświatów. Rzymianie łączyli ją ze światem zmarłych i cmentarzami” (S. Kobielus).

Bluszcz pospolity – symbol nieśmiertelności duszy, raj, życia wiecznego, ale też śmierci. Metafora przyjaźni i wierności (A. Czarna, R. Dębicz, T. Żurkowska). W okresie romantyzmu bluszcz wspinający się po drzewach symbolizował trwałość, wieczną pamięć o zmarłych (T. Nowak). „Ponieważ jest zawsze zielony, bluszcz został symbolem wieczności, nieśmiertelności i życia wiecznego” (S. Kobielus).

Brzoza brodawkowata – uważano ją za drzewo opiekuńcze, głównie ze względu na charakterystyczny pokrój, który zawdzięcza zwisającym, wiotkim gałązkom. Symbolizowała dobroć i litość, a także cierpienie po stracie ukochanej osoby. Była też wyrazem wieczności. Stosunkowo wcześniej rozpoczyna wiosną wegetację, traktowano ją więc także jako symbol nadziei i odradzającego się życia (T. Nowak). Często z pni i gałęzi brzozy wykonywano krzyże na powstańczych mogiłach, a powstańcze cmentarze lokalizowano w brzozowych lasach (R. Dębicz).

Bukszpan – symbolizował nadzieję na zbawienie i nieśmiertelność, ale też i śmierć. Wierzono, że jest rośliną chroniącą zmarłych przed złymi mocami (T. Żurkowska, T. Nowak). „Według Ambrożego bukszpan, który jest wiecznie zielony, upomina, aby nie tracić nadziei zbawienia” (S. Kobielus).

Cis pospolity – ze względu na właściwości trujące powszechnie kojarzony był ze śmiercią. „Z powodu swego posępnego pozoru już w Grecji wymieniano go pomiędzy drzewami podziemia. (...) Był też drzewem cmentarnym w Prusach Zachodnich, podobnie jak na obszarze całych ziem polskich” (A. Fischer). „W starożytności pogańskiej cis wiązano z demonami świata podziemnego – Furiami. (...) Na pogańskich cmentarzach celtyckich przechowywano laski cisowe, służące do mierzenia ciał zmarłych i grobów” (S. Kobielus). W początkach XIX wieku określano go mianem „drzewa śmierci” – *arbor mortis* (W. Scypion). Jego drewno jest wyjątkowo twarde i wytrzymałe, w związku z czym obecność tego krzewu na cmentarzu symbolizowała trwałość i nieśmiertelność duszy, przeciwieństwo kruchości życia ludzkiego. Na Górnym Śląsku uważano, że cisowe igły sypane przed konduktem pogrzebowym otwierały zmarłemu drzwi do wieczności (T. Nowak). Uznawano go również za roślinę chroniącą teren cmentarza przed złymi mocami (R. Dębicz).

Dąb – „w starożytności brano go za wizerunek mocy” (W. Scypion). Symbolika ta przetrwała w kolejnych stuleciach – aż po czasy współczesne.

Sadzone na cmentarzach wyrażał trwałość i potęgę dokonań zmarłych, wiązano go tradycyjnie z pierwiastkiem męskim (R. Dębicz). „W różnych kulturach i wierzeniach dąb uchodził za drzewo święte, podobnie jak miejsca, gdzie rósł. Uznawano je za strefę objawienia się Boga – miejsca jego epifanii” (S. Kobielus). W antycznym Rzymie wieńcami z liści dębowych nagradzano zwycięskich wodzów i artystów.

Drzewa owocowe – w średniowieczu bywały sadzone na cmentarzach przyklasztornych, „przywołując myśl o odzyskanym ogrodzie Edenu, darzącym owocami zbawienia” (A. Pomostko-Kłós). „W Bortniku na Pokuciu na grobach sadzi się przeważnie drzewa owocowe, aby ludzie zrywali owoce i wspominali zmarłego. Grzechem jest takie drzewo zrębać i nim palić” (A. Fischer).

Głóg – ze względu na obecność cierni był postrzegany jako krzew stanowiący „zaporę przed duchami”. Nasadzeniami głogu otaczano cmentarze, a w szczególności groby samobójców (A. Czarna). „Głóg sadzono w świętych miejscach, a w czasach późniejszych również przy katolickich kościołach i klasztorach. Istniało bowiem przekonanie, że korona cierniowa została upleciona z ciernistych gałązek głogu” (S. Kobielus).

Jałowiec – nazywany był „drzewem cmentarnym”. W tradycji Dolnego Śląska i Mazur przypisywano mu ochronę przed złymi mocami (R. Dębicz, T. Żurkowska). Na Górnym Śląsku sadzony był przy ogrodzeniu cmentarnym – wierzono, że posiada moc zatrzymania dusz zmarłych w miejscach pochówku (T. Nowak).

Jarząb pospolity – na Górnym Śląsku sadzono go przy wejściach na cmentarz, a czasem przy ogrodzeniach. Wierzono, że jarzębina zatrzymuje dusze zmarłych, by nie udawały się poza granice cmentarza, do świata żywych (T. Nowak).

Jesion wyniosły – ze względu na swój wysoki wzrost i pokrój uważano go za drzewo łączące ziemię z niebem. Był też uznawany za symbol przemijania i nieśmiertelności (T. Nowak).

Jesion wyniosły, odmiana zwisła – drzewo szczególnie popularne w XIX wieku, wyrażające, jak wszystkie formy „płaczące”, żal po stracie osoby bliskiej (R. Dębicz).

Jeżyny – „jako krzewy kolczaste miały być zaporą przed duchami”, sadzono je przy cmentarnym ogrodzeniu, wykorzystywane też były do otaczania grobów samobójców (A. Czarna).

Jodła – ze względu na swój strzelisty pokrój miała pośredniczyć między człowiekiem a światem nadprzyrodzonym, symbolizować tych, którzy – choć ciałem związani są z ziemią – już kontemplują sprawy nieba (A. Spiss, S. Kobielus).

Kalina – „Na Podlasiu ruskim grobowce i mogiły dziewcząt i młodzieńców zdobiono kaliną” (A. Fischer).

Karagana syberyjska – „jako kolczasty krzew miał stanowić zapórę przed duchami” (A. Czarna).

Kasztanowiec biały – niezwykle popularne drzewo do obsadzania cmentarzy. Sadzony był głównie ze względu na walory dekoracyjne (T. Nowak).

Klon – zgodnie z wierzeniami ludowymi odpędzał złe moce (A. Spiss).

Lilak pospolity – zgodnie z wierzeniami ludowymi miał chronić przed przenikaniem złych duchów poza teren cmentarza (A. Czarna). Na Górnym Śląsku symbolizował miłość i oddanie w stosunku do zmarłych (T. Nowak).

Lipa – zgodnie z wierzeniami ludowymi miała pośredniczyć między człowiekiem a światem nadprzyrodzonym (A. Spiss). Była traktowana jako „drzewo święte”. Na cmentarzach symbolizowała dobroć i głęboki spokój, a także zapowiedź Sądu Ostatecznego. Trumny wykonane z drewna lipowego miały zapewniać zmarłemu spokojny, wieczny sen (T. Nowak). Lipę tradycyjnie wiązano z pierwiastkiem żeńskim (R. Dębicz).

Osika – symbol smutku i żałoby (R. Dębicz).

Robinia – zgodnie z wierzeniami ludowymi cierniste pędy robinii sadzonych wzdłuż ogrodzeń cmentarnych miały uniemożliwić przenikanie duchów zmarłych do świata żywych. W rzeczywistości drzewa te sadzono przy kościołach i na cmentarzach głównie ze względu na ich wysokie walory dekoracyjne, uwidaczniające się zwłaszcza w okresie kwitnienia (A. Czarna).

Róża – traktowana przede wszystkim jako symbol Marii i jej miłości do Syna oraz zmartwychwstania (róże białe), a także męki Chrystusa (róże czerwone). Oznaczała też przemijanie, kruchość życia (zwłaszcza jej zwędłe, białe kwiaty kładzione na mogiłach w dobie sentymentalizmu i romantyzmu), a także miłość i śmierć. Kolce róży symbolizowały grzech i cierpienie. Pamięć o zmarłych i miłość do nich wyrażana była często nasadzeniami roślin o atrakcyjnych, wonnych kwiatach, przykładem czego było między innymi sadzenie róż (zwykle odmian ozdobnych). Botanicy uważają, że na historycznych cmentarzach najczęściej występowały: róża francuska, róża girlandowa, róża frankfurcka i róża damasceńska. Jako krzew ciernisty miała też odstraszać duchy zmarłych od świata żywych (A. Czarna, R. Dębicz). Tradycyjnie sadzono róże polne na grobach w okolicach Pińczowa i w miejscowościach nad rzeką Rabą (A. Fischer). „Róża była symbolem odradzania się po śmierci, dlatego jej kwiaty kładziono na grobach zmarłych. W świecie antycznym róża była

kwiatem symbolizującym dumę i miłość, ponieważ, jak podaje jedna z legend, miała powstać podczas narodzin Wenus. (...) Święta związane z pamięcią i kultem zmarłych zwano *Rosaria*. Do *rosarium* była porównywana także społeczność zbawionych w niebie nazywana *sanctorum rosarium*” (S. Kobielus).

Sosna – w wierzeniach ludowych „była skuteczna przeciw upiorom” (A. Spiss).

Śliwa tarnina – „jako kolczaste krzewy miała być zaporą przed duchami” i stosowana była do otaczania grobów samobójców (A. Czarna).

Świerk – ze względu na swój strzelisty pokrój zgodnie z wierzeniami ludowymi miał pośredniczyć między człowiekiem a światem nadprzyrodzonym (A. Spiss).

Topole włoskie – „Z powodu niemożności uprawiania w klimacie północnej Europy cyprysów, tak charakterystycznych dla cmentarzy południa, zastąpiono je czarną topolą odmiany włoskiej, przypominającą tamte drzewa” (R. Dębicz). Jak zauważa dendrolog z początków XIX wieku: „Starożytni sadzali cyprysy po mogiłach pogrzebowych, przez co oznaczali, iż jako cyprys raz ścięty z pnia więcej się nie odradza, tak i człowiek na świat się nie wraca” (W. Scypion).

Wierzba babilońska – „tą wierzba zwykli po ogrodach obsadzać (...) mogiły pogrzebowe” (W. Scypion).

Wierzba biała – symbolizowała smutek i żal po stracie bliskich osób, a zwłaszcza odmiany wierzby o pokroju zwistym (T. Nowak). Szczególnie popularna była w tym kontekście w epokach sentymentalizmu i romantyzmu (R. Dębicz).

Zimozielone drzewa iglaste – traktowane jako symbole nieśmiertelności, zmartwychwstania, nadziei na zwycięstwo życia nad śmiercią, wytrzymałości i wiary (T. Nowak).

Żywotniki – na Górnym Śląsku (ale też w innych regionach) symbol śmierci, smutku i żałoby. Ich charakterystyczny, strzelisty pokrój kierował myśli ku niebu (T. Nowak).

Rośliny zielne

Aksamitki – od XIX wieku chętnie sadzone na cmentarzach, nazywane „kwiatami umarłych” – *Flor de muertos* – pod taką nazwą zostały sprowadzone z Ameryki Środkowej do Europy (R. Dębicz).

Astry – symbol trosk związanych z utratą osoby bliskiej (R. Dębicz).

Boże drzewko (bylica boże drzewko) – roślina funeralna, sadzono ją grobach na przykład w okolicach Pińczowa (A. Fischer).

Bratki – zarówno na Górnym, jak i Dolnym Śląsku były symbolem pamięci o zmarłych (R. Dębicz, T. Nowak).

Chryzantema – od XIX wieku uznawana za kwiat żałobny (R. Dębicz).

Fiołek – sadzony na cmentarzach Dolnego Śląska jako symbol śmierci i pokuty (R. Dębicz).

Irys – na cmentarzach Dolnego Śląska stanowił symbol przebaczenia i odpuszczenia grzechów (R. Dębicz).

Konwalie – powszechnie spotykane na cmentarzach Górnego i Dolnego Śląska, w tradycji ludowej symbol zbawienia świata (T. Nowak, R. Dębicz).

Lilia – symbol maryjny, symbol niewinności, czystości, nadziei, ale też i śmierci. Na Dolnym Śląsku symbolizowała światłość wiekiustą i odpuszczenie win (R. Dębicz). Często sadzono lilie na grobach Lubelszczyzny (A. Fischer).

Maki – symbol snu i śmierci (R. Dębicz). Jak zauważa A. Fischer: „Już w świecie klasycznym występuje jako symbol marzeń sennych, a zarazem i śmierci. Sztuka grecka przedstawia bóstwa snu i śmierci z wiankiem makowym na głowie albo z pękiem maku w dłoni. (...) W zwyczajach pogrzebowych używa się go jako środka zaradczego przeciw błędzącym duszom i przestrzega się tego szczególnie na terytorium słowiańskim”. „Wprowadzając w sen pomagał przekroczyć granice oddzielającą człowieka od zaświatów i pomagał oswoić się ze śmiercią” (S. Kobielus).

Narcyz – symbol snu i śmierci (R. Dębicz).

Niezapominajka – ze względu na błękitny kolor kojarzona z niebem, symbolizowała pamięć o zmarłych oraz wiekiusty sen (R. Dębicz, T. Nowak).

Oset – symbol bólu, cierpienia, ale też pokonania grzechów (R. Dębicz).

Piołun – nazywany w tradycji ludowej „kwiatem śmierci”, symbol bólu po stracie bliskich (R. Dębicz).

Bibliografia

Albrycht M., M. Ciach, *Zmiany w awifaunie lęgowej Cmentarza Rakowickiego w Krakowie w okresie ostatnich 40 lat*, „Ornis Polonica” 2013, s. 247–256.

Atlas ptaków i gadów Polski, red. Z. Głowaciński, P. Sura, Warszawa 2018.

Cemetery art. Sztuka cmentarna. L’art de cimetièrre, red. O. Czerner, I. Juszkiewicz, Wrocław 1995, tu w szczególności teksty: Borcz Z., *Cmentarze w krajobrazie wiejskim (na przykładzie wsi dolnośląskich)*; Kolbuszewski J., *Cmentarz jako tekst kultury*; Nicieja S.S., *Cmentarze – panteony wybitnych Polaków*.

Cmentarz. Miejsce (nie)obecnych, red. O. Solarz, Uście Gorlickie 2013.

Cmentarz ogłowionych drzew w Stanowicach. Urząd wszczął postępowanie administracyjne, „NaszStrzegom.pl”, <https://tinyurl.com/mr3ujde5>, komentarz użytkownika o pseudonimie „Rafał” z dnia 20 maja 2023 roku, dostęp: 27.06.2023.

Cybulski L., *Ubieranie kwiatami i zielenią grobów i miejsc na cmentarzach oraz jakie rośliny, kwiaty i drzewa należy tam sadzić*, Warszawa 1929 (pozycja dostępna w bibliotece cyfrowej „Polona”).

Cmentarze frontu wschodniego I wojny światowej, „Zabytek.pl”, <https://zabytek.pl/pl/kolekcje/cmentarze-na-szlaku-galicyjskiego-frontu-wschodniego-i-wojny>, dostęp: 30.06.2023.

Cmentarze wojskowe z czasów I wojny światowej, „Tarnowskie Centrum Informacji”, <https://www.it.tarnow.pl/atracje/region-tarnowski/cmentarze-wojskowe-z-czasow-i-wojny-swiatowej>, dostęp: 30.06.2023.

Czarna A., Antkowiak W., *Vascular plants in the former old town evangelical cemetery in Wschowa (The Wielkopolska Region)*, „Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu. Botanika – Steciana” 2008, nr 12.

Czarna A., *Fitoindykatory miejsc pocmentarnych w Wielkopolsce*, w: *Interdyscyplinarne i aplikacyjne znaczenie nauk botanicznych. Program 56. Zjazdu Polskiego Towarzystwa Botanicznego*, red. C. Hołdyński, Olsztyn 2013.

Czarna A., *Kulturowe rośliny naczyniowe Staromiejskiego Cmentarza Ewangelickiego we Wschowie*, Wschowa 2011.

Czarna A., *Rośliny funeralne na starych, zapomnianych i zaniedbanych cmentarzach Wielkopolski*, <https://tinyurl.com/yymm5nrs3>, dostęp: 15.04.2024.

Czarna A., W. Antkowiak, *Rośliny kulturowe na starych cmentarzach Wielkopolski*, w: *Planta in vivo, in vitro et in silico. LV Zjazd Polskiego Towarzystwa Botanicznego, 6–12 IX 2010*, Warszawa 2010.

- Czartoryska I., *Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów*, Wrocław 1805.
- Czyż A.S., B. Gutowski, *Podręcznik do inwentaryzacji polskich cmentarzy i nagrobków poza granicami kraju*, Warszawa 2022
- Dębicz R., *Zieleń cmentarzy w krajobrazie wsi Dolnego Śląska*, Wrocław 2012.
- Diagnostyka obiektów budowlanych, część 1: Zasady wykonywania ekspertyz*, red. L. Runkiewicz, Warszawa 2020.
- Diagnostyka obiektów budowlanych, część 2: Badania i oceny elementów i obiektów budowlanych*, red. L. Runkiewicz, Warszawa 2020.
- Długozima A., *Cmentarze jako ogrody żywych i umarłych*, Warszawa 2011.
- Dubos R., *Pochwała różnorodności*, Warszawa 1986.
- Dziobek-Romański J., *Cmentarze – zarys regulacji historycznych, prawnych i kanonicznych*, „Rocznik Historyczno-Archiwalny” 1998, t. XIII.
- Fabijanowska K., *Koncepcja rewaloryzacji układu zieleni na Cmentarzu Rakowickim w Krakowie*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2012, z. 7.
- Federacja Arborystów Polskich, różne publikacje, <https://fap-arbor.pl/publikacje>, dostęp: 29.06.2023.
- Fischer A., *Zwyczaj pogrzebowy ludu polskiego*, Lwów 1921.
- Fogel A., *Gminne akty planowania przestrzennego jako instrumenty ochrony zabytków nieruchomych*, „Studia BAS” 2023, nr 1.
- Grzędzicka E., *Ilustrowany atlas ptaków Polski*, Warszawa 2008.
- Hajto M., Z. Cichocki, I. Grzegorzczak, M. Walczak, J. Pawlak, *Mój krajobraz – współtworzę i chronię lokalnie. Poradnik dla gmin w zakresie ochrony i kształtowania krajobrazu*, Warszawa 2020.
- Hołdyński C., T. Żurkowska, *Drzewa i krzewy opuszczonych cmentarzy w Mazurskim Parku Krajobrazowym*, „Rocznik Dendrologiczny” 2001, nr 49.
- Jankowska-Sabat M., *Zabytek nieruchomy a dziedzictwo architektoniczne. Uwagi w związku z ratyfikacją Konwencji o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy*, „Przegląd Prawa i Administracji” 2012, tom 88.
- Kalwat W., *Przebieg obrad sejmików ziemskich*, „Pasaż Wiedzy. Muzeum Pałacu Króla Jana III w Wilanowie”, https://www.wilanow-palac.pl/przebieg_obrad_sejmikow_ziemskich.html, dostęp: 23.01.2024.
- Karczeńska M., M. Karczewski, J. Czaplicki, *Cmentarze z czasów I wojny światowej w Puszczy Kurpiowskiej*, Białystok 2023.
- Kasperek J.R., *Zbiór ustaw i rozporządzeń administracyjnych w Królestwie Galicyi i Lodomerji z Wielkiem Księstwem Krakowskim obowiązujących z wyciągiem orzeczeń c.k. Trybunału Administracyjnego. Podręcznik dla organów c.k. władz rządowych i władz autonomicznych*, wyd. 3, t. V, Kraków 1885.

Kasper J., *Cmentarz – jego rola i historia*, <https://tinyurl.com/2x6ya3wf>, dostęp: 30.06.2023.

Kobielus S., *Florarium christianum. Symbolika roślin – chrześcijańska starożytność i średniowiecze*, Kraków 2006.

Kolbuszewski J., *Cmentarze*, Wrocław 1996.

Kotliński T.J., *Pochówek w Galicji. Wybrane zagadnienia administracyjno-prawne*, część I, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2020, t. 23.

Krupa-Dąbrowska R., *W jakiej odległości można budować od cmentarza*, „Rzeczpospolita”, 15.10.2014.

Księga rejestrów, w której wiernie w swoich miejscach opisano dochody kościoła parafialnego w Chojnicach, a także dołączono dochody proboszczów tegoż kościoła oraz inne rzeczy godne pamięci dla pełniejszej wiedzy następców, dnia pierwszego grudnia roku Pańskiego 1738, z oryginału odczytał i przekład polski sporządził A. Szweda, Chojnice 2001.

Kułak-Bejda A. i inni, *Symbolika religijna i cmentarna wybranych roślin cmentarnych*, w: *Kultura śmierci, kultura umierania*, t. 3, red. A. Guzowski, E. Krajewska-Kułak, G. Bejda, Białystok 2016.

Lapidarium Rzeźby Nagrobnej we Wschowie, profil na platformie Facebook, dostęp: 29.06.2023.

Learn J.R., *Ten cmentarz tętni życiem! Tak, wiemy, jak to brzmi, ale chodzi o zwierzęta*, „National Geographic Polska”, 31.10.2018, <https://tinyurl.com/2khacbcj>, dostęp: 20.11.2023.

Łaguna W., *Rola starych cmentarzy w strukturze małych miast na przykładzie miasta Dzierzgonia*, w: *Ochrona i użytkowanie zabytkowych parków, ogrodów i cmentarzy i innych form zaprojektowanej zieleni oraz ich promocja w środowisku społecznym*, red. J. Rylke, A. Różańska, M. Kaczyńska, Warszawa 2006.

Maczubski T., *Zasady inwentaryzacji krajoznawczej cmentarzy. Materiały pomocnicze inwentaryzacji krajoznawczej Polski*, Warszawa 1989.

Majdecki L., *Ochrona i konserwacja zabytkowych założeń ogrodowych*, Warszawa 1993.

Małachowicz E., *Konserwacja i rewaloryzacja architektury w środowisku kulturowym*, Wrocław 2007.

Matoga K., *Ptaki Polski*, Warszawa 2016.

Matychniak K., *Tanatoturystyka – przykłady rozwiązań i możliwości rozwoju w Polsce*, „Academia”, <https://tinyurl.com/4am37yxx>, dostęp: 20.11.2023.

Metody teledetekcyjne dla archeologów. Poradnik, część 1, red. A. Makowska, W. Rączkowski, Warszawa 2023.

Nekropolie bogate w ptaki, „Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu”, 2020, <https://puls.edu.pl/nauka-i-badania-materia-y-prasowe/ogloszenia/admin/nekropolie-bogate-w-ptaki>, dostęp: 20.09.2023.

Nowak T., *Rośliny „symboliczne” wokół kościołów i na cmentarzach Katowic*, „Urząd Miasta Katowice”, <http://tinyurl.com/2seu2jjw>, dostęp: 15.10.2023.

Ocena i profilaktyka zagrożeń hydrologicznych dla obiektów oraz zespołów zabytkowych w aspekcie ograniczania negatywnego wpływu zmian klimatycznych i antropopresji, red. M. Bogdanowska, M. Czop, Warszawa 2023.

Ochrona zabytków sakralnych, red. M. Różański, Łódź 2017.

„*Ogrody Pamięci*” w sztuce ogrodowej i architekturze krajobrazu, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2012, z. 7.

Opęchowski M., *Cmentarze Szczecina – problemy ochrony konserwatorskiej*, „Cmentarze w Szczecinie”, <https://tinyurl.com/yc2tt96m>, dostęp: 15.10.2023.

Optymalizacja metod konserwacji. Zagadnienia nierównowagi wilgotnościowej w obiektach zabytkowych, red. B. Rouba, Warszawa 2022.

Pawłowska K., A. Staniewska, J. Konopacki, *Udział społeczeństwa w ochronie, zarządzaniu i planowaniu krajobrazu – podręcznik dobrych praktyk*, Kraków 2012.

Pielesz M., *Cmentarze I wojny światowej*, Bielsko-Biała 2013.

Policja lekarska. O grzebaniu ciał zmarłych, Warszawa 1846.

Przybyłowicz A., Ł. Przybyłowicz, *Atlas ptaków Polski*, Bielsko-Biała 2019.

Przybyłowicz Ł., *Atlas owadów polskich*, Poznań 2010.

Rahmonov O., L. Majgier, *Zróżnicowanie roślinności w obrębie porzuconych cmentarzy ewangelickich na terenie gminy Ryn*, Sosnowiec 2013.

Rouba B., *Pielęgnacja świątyni i innych zabytków. Książka nie tylko dla księży*, Toruń 2014.

Ryndziewicz R., *Badania georadarowe na terenie dawnego cmentarza żydowskiego w Ostrowi Mazowieckiej (działka nr ew.: 3526, gmina Ostrów Mazowiecka, powiat: ostrowski, województwo: mazowieckie) w roku 2021*, komputeropis w archiwum NID, Warszawa 2021.

Scypion W., *Zabawy plantacyi wiejskich*, Warszawa 1806.

Serafiński W., *Ssaki Polski. Atlas*, Warszawa 1995.

Siciński J.T., *Zieleń cmentarzy – aktualny problem ochrony i kształtowania środowiska*, „Rocznik Dendrologiczny” 1986, vol. 34.

Spiss A., *Wiejskie cmentarze w Polsce*, w: *Śmierć, przestrzeń, czas, tożsamość w Europie Środkowej około 1900*, red. K. Grodziska, J. Purchla, Kraków 2002.

Stankowska M., *Zwierzęta z Cmentarza Centralnego – instrukcja obsługi*, „wSzczecinie.pl”, 9.10.2009, <https://wszczecinie.pl/zwierzeta-z-cmentarza-centralnego-instrukcja-obslugi/16577>, dostęp: 15.10.2023.

Stypiński P., *Drzewa i krzewy cmentarzy Olsztyna*, „Rocznik Dendrologiczny” 1978, vol. 31.

Swaryczewska M., *Sacrum i profanum w krajobrazie kulturowym. Dziedzictwo przestrzeni sakralnej na Warmii*, Olsztyn 2008.

Szewczyk J., *Hydroizolacja elementów budowli w wybranych okresach historii architektury, czyli o uszczelnieniach z nietypowych materiałów, o dawnych impregnatach, drenażach i pokrewnych rozwiązaniach budowlanych*, Białystok 2019.

Sztuka cmentarzy w XIX i XX wieku, red. A.S. Czyż, B. Gutowski, Warszawa 2010, tu w szczególności teksty: A. Czyż, B. Gutowski, *Wstęp*; F. Burno, „*Inne miasto*”. *Metropolia – nekropolia*; A. Partridge, *Architektura i symbolika cmentarzy wojennych z okresu I wojny światowej w Małopolsce. Dawna Galicja Zachodnia*; A. Pomostko-Kłós, *Natura i sztuka. Cmentarz Jeżycki w Poznaniu*; S. Wróblewski, *Wiejskie cmentarze okolic Częstochowy*.

Tanaś S., *Cmentarz w przestrzeni rekreacyjnej miasta*, „*Studia Periegetica*” 2022, nr 4.

Uściński A., *Ekosfera na naszym cmentarzu*, „*Malczyckie Usługi Komunalne*”, 13.01.2023, <https://mukmalczyce.pl/ekosfera-na-naszym-cmentarzu>, dostęp: 20.09.2023.

Wika S., A. Błońska, D. Urbanek, *Szata roślinna nekropolii Katowic i Rybnika – studium porównawcze*, „*Kształtowanie Środowiska Geograficznego i Ochrona Przyrody na Obszarach Uprzemysłowionych i Zurbanizowanych*” 2005, vol. 36.

Woźny J., *Ogrodnictwo cmentarne*, w: *Pamiętnik jubileuszowej wystawy ogrodniczej w Poznaniu, 25 IX – 3 X 1926*, Poznań 1926.

Wójcicki K., *Cmentarz Powązkowski pod Warszawą*, Warszawa 1855.

Wykorzystanie cmentarzy przez ptaki, „*Sozosfera.pl*”, <https://sozosfera.pl/ochrona-przyrody/wykorzystanie-cmentarzy-przez-ptaki>, dostęp: 10.09.2023.

Wytyczne Generalnego Konserwatora Zabytków dotyczące zawilgoceń budowli zabytkowych, „*Konserwator.nid.pl*”, <https://konserwator.nid.pl/standardy-postepowania>, dostęp: 9.02.2024.

Zalewska A.I., G. Kiarszys, *Poszukiwanie cmentarzy wojennych w rejonie Rawki i Bzury poprzez korelowanie danych archiwalnych, kartograficznych, teledetekcyjnych i archeologicznych*, w: *Archeologiczne przywracanie pamięci o Wielkiej Wojnie w rejonie Rawki i Bzury (1914–1915)*, red. A.I. Zalewska, Warszawa 2019.

Zalewska A.I., J. Czarnecki, G. Kiarszys, *Krajobraz Wielkiej Wojny. Front nad Rawką i Bzurą (1914–1915) w świetle teledetekcji archeologicznej i źródeł historycznych*, Warszawa 2019.

Żurkowska T., *Mazurskie cmentarze. Symbole w krajobrazie*, Olsztyn 2008.

Żurkowska T., *Roślinność zapomnianych mazurskich cmentarzy – symbolika i wierzenia ludowe*, „Znad Pisy” 2000, nr 9.

Akty prawne, wytyczne, instrukcje, pisma i inne:

Europejska Konwencja Krajobrazowa, sporządzona we Florencji dnia 20 października 2000 r. (Dz. U. 2006, nr 14, poz. 98).

Ochrona cmentarzy – instrukcja Komisji Episkopatu ds. Sztuki Kościelnej z 1987 r.

Pismo Generalnego Konserwatora Zabytków z dnia 11 kwietnia 2017 r. – Ekshumacja grobów wojennych (DOZ.6811.1.2017.AO).

Pismo Generalnego Konserwatora Zabytków z dnia 19 stycznia 2018 r. – Stosowanie przepisów dotyczących usuwania drzew i krzewów (DOZ-OAiK.6521.2.2018.MT).

Pismo Generalnego Konserwatora Zabytków z dnia 31.07.2017 r. – Gromadzenie informacji o cmentarzach i terenach dawnych cmentarzy żydowskich (DOZ-SK.640.3.2017.JŁ).

Rozporządzenie Ministra Gospodarki Komunalnej z dnia 25 sierpnia 1959 r. w sprawie określenia, jakie tereny pod względem sanitarnym są odpowiednie na cmentarze (Dz. U. 1959, nr 52, poz. 315).

Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (tekst jedn. Dz. U. z 2021 r.).

Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 18 marca 2021 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie postępowania ze zwłokami i szczątkami ludzkimi (Dz. U. 2021, poz. 511).

Rozporządzenie Ministrów Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska oraz Zdrowia i Opieki Społecznej z dnia 20 października 1972 r. w sprawie urządzania cmentarzy, prowadzenia ksiąg cmentarnych oraz chowania zmarłych (Dz. U. 1972, nr 47, poz. 299).

Ustawa z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (tekst jedn. Dz. U. z 2022 r., poz. 840 ze zm.).

Ustawa z 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane (tekst jedn. Dz. U. z 2024 r., poz. 725, 834).

Ustawa z 7 maja 1999 r. o ochronie terenów byłych hitlerowskich obozów zagłady (tekst jedn. Dz. U. z 2015 r., poz. 2120).

Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (tekst jedn. Dz. U. z 2022 r., poz. 916, 1726, 2185, 2375).

Ustawa z dnia 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (Dz. U. 1998, nr 155, poz. 1016).

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. 2003, nr 162, poz. 1568).

Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu (Dz. U. 2015, poz. 774).

Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. 2023, poz. 977).

Ustawa z dnia 28 marca 1933 r. o grobach i cmentarzach wojennych (tekst jedn. Dz. U. 2018, poz. 2337).

Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 r. o cmentarzach i chowaniu zmarłych (tekst jedn. Dz. U. z 2024 r., poz. 576).

Wytyczne Generalnego Konserwatora Zabytków z dnia 7 grudnia 2023 r. dotyczące historycznych cmentarzy (DOZ-KiNK.070.22.2023).

Wytyczne Komisji Rabinicznej ds. Cmentarzy z dnia 14 stycznia 2003 r.

Zalecenia do wykonywania mapy zasadniczej na potrzeby opracowania dokumentacji studialno-projektowych z zakresu konserwacji i restauracji parków, ogrodów i innych form zaprojektowanej zieleni, wpisanych do rejestru zabytków – wytyczne Generalnego Konserwatora Zabytków przy piśmie z dnia 6 marca 2019 r. (DOZ.6521.14.2019.DJ), „Kurier Konserwatorski” 2020, nr 19.

Książka niezwykle potrzebna. Zawiera niezbędne kompendium wiedzy przy postępowaniu związanym z ochroną zabytkowych cmentarzy. Skierowana do szerokiego grona odbiorców: władz samorządowych, organizacji pozarządowych, społeczników, mieszkańców, miłośników krajobrazów, studentów i uczniów, do wszystkich, którym leży na sercu los historycznych cmentarzy, ważnego elementu narodowego dziedzictwa.

W książce podjęto kwestie aranżacji przestrzennej, rozplanowania, kompozycji, osadzenia w krajobrazie, a także formy architektonicznej pochówku. Scharakteryzowano małą architekturę i nawierzchnie. Podkreślono znaczenie roślinności w kompozycji obiektów. Opisano szatę roślinną cmentarzy i symbolikę roślinności. Przedstawiono prawne aspekty ochrony cmentarza jako istotnego elementu historycznego krajobrazu kulturowego. W każdej z omówionych kwestii pokazano potencjalne zagrożenia, sposoby ich unikania i tok postępowania konserwatorskiego w przypadku zniszczeń.

prof. dr hab. inż. arch. Agata Zachariasz

Inicjatywa wydania wielozagadnieniowego poradnika opieki nad historycznymi cmentarzami w Polsce, wielu wyznań i zaszeregowania, z wyraźnym oparciem się o przepisy prawa, jest niezwykle cenna. Autorzy – trzynastu specjalistów różnych dyscyplin i dziedzin – przedstawiają szeroki przegląd problematyki.

prof. dr hab. Anna Sylwia Czyż